

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

9(47.925)

2-24

ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԷՆ

Հունիս

ՀԱՏՈՐ Գ.

Կ. ՊՈԼԻՍ

Տպարան «ԿՈՀԱԿ»

Պապ Ալի Էպուստոմոս Գասէնի, թիւ 27

1913

ԳԻՆ 4 ՂՐՈՒՇ
ԱՄԵՐԻԿԱ 20 ՍԵՆՏ

Վաճառման կեդրոնացեղին է «ԿՈՀԱԿ»-ի
խմբագրատունը :

Դիմել՝

استانبول پوسته قوطوسی نومرو ۱۲۵ غوهاق غزنه سنه

Rédaction «GOHAG» B. P. Centrale 125, Constantinople

խմբագրութիւն «ԿՈՀԱԿ» ի, 125 փոստարկղ, Կ. Պոլիս

Յ. Կ. ՃԱՆԿԻԻԼԵԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԷՆ
(ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ)

ՄԱՍՆ Դ.

Կ. ՊՈԼԻՍ

Տպարան «ԿՈՀԱՆԻ»

Պատկերի էպուստոմոս հասկերի, քիւ 27

1913

12450

ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԷՆ

Ա.-ԱՆՅԵԱԼԸ ՆԵՐԿԱՆ ԵՒ ՍՊԱԳԱՆ

Գիշերը լուսնկայ էր։ Զրա Ա. քեա տանելու հսկողութիւնը յանձնած էին ոստիկան զօրաց հարիւրապետ Իսմայիլ էֆէնտիին։ (Նշանաւոր աւազակապետ և ոճաբարձ էտէմ փէհրվանը ձերբակալուղ)։

Խորհեցայ գլխուս ցաւի պատրուակաւ Իսմայիլ էֆէնտիէն հրաման առնել, քիչ մը «ամպար»էն դուրս ելլել, չոգենաւի կամուրջին կամ ցուղին մօտերը նստիլ, նպատակս անգամ մ'ալ Պոլիսը տեսնել էր, որ քանի մը ժամէն պիտի աներեւութանար։

Իսմայիլ էֆ. ն քանի մը վայրկեան մտածելէ վերջ ըսաւ.

— Ո՞րչափ ժամանակէ որ այդ գլխի ցաւն ունիս. բժիշկները ի՞նչ ըսին. դե՞ղ չտուին։

— Շոգենաւ մտնելէս վերջ ունեցայ. ինչպէս կ'երեւի չոգենաւէն է։

— Արդէն ես ալ քիչ մը վեր ելլելու մտադիր էի. ելլենք քիչ մը վերը նստինք։

Երեք ոստիկան-զինուորներ հետեւնիս առած վեր

1049-2002

եղանք. երեսն դէպի Պոլիս դարձուցած ուղղակի Գուժ Գարու կը նայէի:

Մախաբուսէի Ալի Փաշա շողենաւը պայծառ լուսնին տակ և մեղմ ու հանդարտ ծովուն վրայ դանդաղաբար իր ճամբան կը շարունակէր:

Պայծառ լուսին ու հանդարտ ծովը ինձ յիշեցուցին վեցուկէս ասորուան անցեալը որ Պոնտոսէն մինչև Պոլիս փուռն փոթորիկներով և սաստիկ ալէկոծութիւններով ու թանձր մշուշով մը շողենաւնիս իսարսխած էր Սալը Բազարի առջև: Իսկ վեց տարի վերջ այդ օրը անցեալին բոլորովին հակապատկերն ըլլալով մեղմ ու հանդարտ կերպով դէպի Աքեա կ'երթայինք:

Աչքերս դէպի Պոլիս յառած լուիկ մնջիկ ծխելով դէմս կը պատկերանար կարծես բոլոր սրտակից և սիրելի ընկերներս որոնք Պոլիս թողած էի, և կարծէի թէ ընկերներս ինծի կ'ուղարկէին իրենց ընկերական հրաժեշտները և փոխադարձաբար ես ալ անոնց իմ վերջին հրաժեշտս:

Այս տխուր մտածմանցս մէջ յիշեցի Մայր եկեղեցին և Պատրիարքարանը, որոնց դէմ նստած լուռ ու մունջ կը դիտէի, որ բոլորովին հակապատկերն էր երկու ամիս առաջ տեղի ունեցածին: Կը խորհէի թէ երկու ամիս առաջ ուրախ գուարթ, գոռուն գոչուն՝ ընկերներով չրջապատուած էի և անոնց օթանդակութեանց և անձնուիրութեանց վստահելով կը յուսայի նպատակիս հասնիլ՝ այսինքն ընկերներուս կողմէ իբր պատիւ ինձ յանձնուած պաշտօնը ի գլուխ հանել և առ սիրելի աղգս և հայրենիքս ունեցած անհատական պարտականութիւնս կատարելէ վերջ հանդարտ խղճով վերջնականապէս աչքերս փակել...: Յանկարծ բռւռն սարսուռ մը գգացի, երբ ա՛խ հառաչէ մը վերջ չուրջօ

նայեցայ և ոստիկան-զինուորներն ու Նաթուրեանը տեսայ, ա՛խ ի՛նչ սոսկալի հակապատկեր անցեալին ու ներկային միջև: Միտքս նորէն սեւեռեցաւ դէպի անցեալը. բնական էր որ այդպէս ալ պիտի ըլլար, քանի որ այդ անցեալի քաղցր և տխուր ընկերական յիշատակները այնչափ ամուր գամուած էին սրտիս կեդրոնը որ միայն մահուանս մութը կարող էր այդ յիշատակները փշրել ու ոչնչացնել, ոչ թէ բռնապետութիւն, բանտ ու աքսոր:

Կը խորհէի թէ անցեալին մէջ դրութիւնս երբեմն զուգընթաց եղած է բնութեան, ինչպէս նաեւ ներկան: Չէ՞ որ փորձով տեսած էի այդ անցեալը, և ներկան արդէն շօշափելու իսկ պէտք չկար: Ուրեմն այլևս բնութեան հաւատալս և չղաւանդիս պարզապէս ազիտութեանս պէտք էր վերագրէի: Ի՞նչ կ'արժէր այլևս թերահաւատութիւնս, չէ՞ որ կենդանի օրինակը մէջտեղն էր:

Պոնտոսէն մինչև Պոլիս մեղի պատահած փոթորիկն ու ալեկոծութիւնը, և Վոսփոր մտնելէն մինչև քարտի տարածած թանձր մշուշը սրտիս կը նմանէին, որովհետեւ շողենաւ նստած միջոցիս սրտիս մէջ ալ ելուէջներ կային, սիրտս տարակոյսներու մէջ թաղուած էր. յուսալից և անյոյս հովերէ կը տատանէր և անորոշութեան սոսկալի փոթորիկէն բռնուած էր. ուրեմն սրտիս և շողենաւին վիճակը բնաւ իրարմէ չէին տարբերեր, երկուքին վիճակն ալ իրար կը համապատասխանէին:

Իսկ գալով Վոսփորի մշուշին, շողենաւէն հինգ քայլ հեռու ոչինչ չէինք տեսներ և շողենաւն յամբ յամբ կ'երթար ու նաւապետը արկածի երկիւղէն բռնուած՝ խորիսարելով շողենաւն առաջ կը տանէր. չէ՞

որ սիրտս ալ նոյն վիճակին մէջ էր. Չէ՞ որ ինչ որ կը յուսայի գտնել Պալոյ մէջ՝ նեցուկ մը և մըջոց մը, այդ բոլորն ինծի համար թանձր մշուշով մը պատան-քուած էին, և ես ստիպեալ էի շատ զգոյշ ու խոհեմ և հեռատեսութեամբ խորհարելով մօտենալ այն անձ-նաւորութեանց՝ որոնցմէ կը յուսայի գտնել իտէալիս իրականացումը, չէ՞ որ պզտիկ անզգուշութիւն մը, ան-խոհեմութիւն մը և սխալ քայլ մը զիս ահագին արկա-ծի մը պիտի ենթարկէր և ամբողջ իղձս ու նպատակս խորտակուելով օդը պիտի ցնդէր: Ուրեմն այս պարա-գային ալ վիճակս բաղդատելով չողենաւին և նաւա-պետին դրութեան հետ, ինչու տարբերութիւն չկար: Ըսել է անցեալիս մասին ըրած բաղդատութիւններս շատ ճիշդ էին, ուրեմն կը մնար ներկան:

Ներկայի մասին պէտք չէի զգար մտածել իսկ. ա-րարածներու ամենէն դժբախտն էի այլ եւս, քանի որ նպատակիս չհասած զիս կը տանէին հոն, որ ինծի ան-ծանօթ և խորթ էր. միայն սա որոշ էր որ կաշկան-դուած էի և համակերպած այն վճիռին, որմէ կախ-ուած էր կորուստս: Եթէ երբեք ապագայիս համար կեղծ յոյսեր մը տածէի, նորէն ի զո՛ւր, քանի որ դեռ երէկ Ա. քեալէն վերադարձած խուլ Սատրգի և ուրիշ մէկ քանիներու թէ՛ անվերապահութեամբ և թէ՛ բա-ցակայութեանս բացազանչութեամբ և խուլ դերպով արտասանած ցաւակցախառն խօսքերը լսած էի:

«Շատ կը ցաւիմ ձեր երիտասարդութեանը, աւելի լաւ է ճամբան ինքզինքդ ծով նետես ու խեղդուիս քան թէ Ա. քեա աքսոր երթաս ու բանտարկուիս:

«Ա. քեա երթալ գերեզման երթալ կը նշանակէ, ա-ւելի լաւ է որ մէկը կախաղանի վրայ իր չունչը փչէ, քան թէ ազատուելու և ապրելու յոյսով Ա. քեա երթայ:»

Դեռ ասոնց նման կարգ մը խօսքերը լսելէ վերջը չէի գիտեր թէ ինչո՞ւ ապագաս որոշ կերպով աչքիս առջեւ չէի պատկերացներ. արդեօք մանկութիւնէս ի վեր ունեցած յատկութիւնս, թէ «յուսահատութիւնը վատութիւն է». զիս կը մղէր լաւածներուս կարեւո-րութիւն չտալ և հաւատք չընծայել, և որոշած էի այդ համոզմանս կառչած մնալ ցկեանս. ըսել է ապրե-լու յոյսս էր որ ինծի կը ներշնչէր անգոսնել և արձա-մարհել ջուրի նման վճիռ և հայելիի նման պայծառ երեւցող այդ վտանգն և անոր սոսկումն իսպառ վա-նել ինձմէ, և կարծես այս բալորին արդիւնքն էր որ ինձ մտածել կուտար և ինքզինքս կը յուսադրէի ըսե-լով. թէպէտ ծովը հանդարտ օդը մեղմ և ճանապարհն անվտանգ է դեռ, բայց եթէ երբեք ասկէ վերջ չողե-նաւիս ծովերու կատաղի ալիքներու և մրրկալից փո-թորիկներու ենթարկուելով ու իր զեկը կորսնցնելէ վերջ ժայռերու լաղխելով խորտակի, թերեւս նորէն բախտս ինձ ժպտի. լաթթակի մը փաթառելով ինք-զինքս ցամաք ձգեմ ազատուիմ և նոր կեանք մը ապ-րիմ: Թերեւս Ա. քեայի սոսկալի վիճակը ինծի պարզող-ներն և իմ հոն երթալուս համար ցաւակցութիւն յայտ-նողներն ներքին մտածումներուս թափանձեւելով ծի-ծաղիլի գտնէին այս մտածումներս. նորէն ինծի ինչ փոյթ. ես դարձեալ չպիտի յուսահատէի և ապագաս վարդազոյն պիտի տեսնէի, քանի որ յոյսի մը կառչած էի, քանի որ ապրիլ կուղէի...:

Երբ ոստիկանները զիս քունէս արթնցուցին, այլ եւս Պոլիս չէր երեւնար. քովս կեցած էր Իսմայիլ է-ֆէնտին, որ լսաւ.

Անշուշտ գլխուդ ցաւը անցաւ որ մրափել սկսար. վար երթանք քնանանք:

Շնորհակալութիւնը յայտնելով վար իջանք քնա-
ցանք :

*
*
*

Ոստիկանները լուր տուին թէ Միտիլլի կ'երեւայ,
ուրեմն իմ սիրելի ընկերս Նազարէթը պիտի բաժնուէր
մեզմէ . բնական էր որ շատ յանձնարարութիւններ ը-
նէինք իրարու և զիրար խրախուսէինք և այնչափ ալ
տխուր չէինք : Յանկարծ ոստիկան-զինուորներէն մէկը
երկաթէ ձեռնակապ մը առնելով մեզի մօտեցաւ . չգի-
տէինք թէ որո՞ւ համար . ինծի համար էր . իսկոյն
դարձայ Իսմայիլ էֆ.ի երես նայեցայ և ինքը ինծի
մօտենալով ըսաւ .

Կեդրոնէն ինծի արուած հրահանգն է որ կը դո-
ծադրեմ :

Ըսել է այն «օճախ»էն ուրկէ կը ըլլի անիրաւու-
թիւն և բռնապետութիւն ըսի . և երկու ձեռքերս
դէպ ի երկաթէ ձեռնակապը պարզեցի :

Նազարէթ իսկոյն ձեռքերուս վրայ ծռեցաւ համ-
բուրելու և իր արտասուքները ձեռնակապիս վրայ թա-
փելու : Նազարէթի գլուխը վեր տալի և ըսի .

Արտասուքներդ մեզք են որ բռնապետութեան
համար կը թափես . պահէ այդ արտասուքներդ կուտոյ
դաշտին վրայ նահատակուած ընկերներուդ շիրիմները
թրջէ . և ծնկաչափ ուխտէ որ արտասուքներուդ հետ
լուծես նաեւ իրենց վրէժները :

Ես Նազարէթի վրայ այդ հաւատքն ասնէի . և են-
թադրութիւն չէին ըսածներս : Աւելորդ է ըսել թէ մեր
իրարմէ բաժնուելու և վերջին հրաժեշտնիս տալու տե-
սորանը շատ յուզիչ եղաւ . որով Իսմայիլ էֆէնտին և
ոստիկաններէն մէկ քանինք իսկ յուզուեցան բաց ի
Նաթուրեանէն :

Նազարէթ 15 տարուան բերդարդելութեան դա-
տապարտուած էր . բայց հազիւ թէ 3 տարի Միտիլլի
մնաց . իր ճարպիկութեամբ փախաւ և արտասահման
գնաց :

Եւ որովհետեւ ինքը կուռի համար ստեղծուած
զինուոր մ'էր . իսկոյն քանի մը ընկերներ գտած ա-
նոնց պարագլուխ եղած և իսկոյն դէպի Վան երթալ
որոշած էր ուր իրենց ներկայութեան պէտք կար . դեռ
Վան հասած Պօղազքէսէն զիւզին մօտ Քիւրտերուն
հետ կուռի կը բռնուին . թէեւ քանի մը Քիւրտեր դիա-
պատ կ'իյնան , բայց վերջ ի վերջոյ Նազարէթը և իր
ընկերները կը նահատակուին այդ դաշտին վրայ . ի-
րենցմէ անհամեմատ բիրտ ոյժի մը կողմէ :

Անշուշտ միայն ընկերական համոյցները չէին
կրնար մեր հրաժեշտը նուիրագործել . պէտք էր ան-
պարէն դուրս ելնէի մինչեւ որ Նազարէթը ցամաք
տանող մակոյկն աներեւութանար . վերջին հրաժեշտ-
ները փոխանակէինք :

Արդէն միւս բանտարկեալները բոլորն ալ վեր ե-
լած էին . միայն ես անպարը մնացած էի Իսմայիլ է-
ֆէնտին և երեք ոստիկաններուն հետ :

Կը պատրաստուէի ես ալ վեր ելլելու . բայց Իս-
մայիլ էֆէնտին ըսաւ .

— Ի՞նչ կայ . և պէտք ալ չկայ վեր ելլելու . մին-
չեւ որ դուք վեր ելլեք արդէն մակոյկը մեկնած կ'ըլլայ :
Իսմայիլ էֆ.ի այս խօսքերուն նպատակաւոր ըլ-
լալը իմացայ և դարձայ իրեն ըսի .

Ըսել է չողենաւին մէջ գտնուող բանտարկեալնե-
րուն արգիլուած չէ . այլ միայն ինծի :

Իսմայիլ էֆ. ըսածիս չպատասխանեց . ըսել է ի՞նչ
լուր իւրեւր ըսածս կը հաստատէր :

Իսմայիլ էֆ. զիս իր քով կանչեց և Նաթուրեհանէն չը լսուելու առաջնան ցած ձայնով ըսաւ, որովհետեւ չգիտայի երկարութիւնը գրեթէ 8 մէթրոյի չափ էր.

Ջեռքերուդ ձեռնակապ դնելու հրահանգը Պոլիսէն տրուած է, ինչպէս նաեւ նաւահանգիստները հասած միջոցնիս քեզ անպարէն դուրս չհանել և որչափ ատեն որ չուզենաւ նաւահանգիստ մնայ լաւ հսկել քու վրայ:

Այդպէս ընելուդ պատճառը ի՞նչ կրնայ ըլլալ:

Գուցէ այդ նաւահանգիստները կեցած միջոցնիս քեզ փախցնեն, ըսաւ քմծիծաղով մը:

Միտիլլիէն գոմիսէր մը և պաշտօնեայ մը անպար իջան և ուղղակի մեր քով դալով խօսքերնին Իսմայիլ էֆէնտիին ուղղելով ըսին.

— Արթին էֆէնտի ճանկիւլեանը ո՞րն է:

Իսմայիլ էֆէնտին ինծի ցոյց տուաւ:

Ոստիկանապետը զրպանէն հեռագիր մը հանելով կարգաց և զիմագիծս և այլն բաղդատութեան դնելէ և կրկին իսկութիւնս ստուգելէ վերջ մեկնեցան:

Իզմիրին կը մօտենայինք, բայց ես նորէն չպիտի փորձէի անպարէն դուրս ելլել. նորէն ոստիկան գոմիսէր մը և երկու պաշտօնեաներ եկան զատ զատ ձեռքերնին ունեցած հեռագիրները կարդալով, զիս գլորուածին հետ բաղդատելէ և իսկութիւնս հաստատելէ վերջ մեկնեցան, բայց մեկնելէ առաջ Իսմայիլ էֆէնտիին ականջին քանի մը խօսքեր փարտացին և անիկա հաւանութեան նշան տուաւ: Ամէն մէկ նաւահանգիստ հանդիպած միջոցնիս, պաշտօնեաները կուգային միշտ և զիս լաւ մը դիտելէ և անունս մականոճնս հարցնելէ վերջ կը մեկնէին և այսպէս շարունակուեցաւ մինչև Աքեա, վերջէն իմացայ որ այդ հեռագիրները Պոլսէն

տրուած էին իմ նկարագրութիւնս ընելով, և հրահանգած էին խելոյն Պոլիս հեռագրել թէ՛ այդ նաւահանգիստն հասած և մեկնած եմ:

Հետզհետէ մեր հայերն իրենց որոշեալ վայրերուն նաւահանգիստները թողլով մեր ճամբան կը շարունակէինք: Երեք չորս նաւահանգիստ հանդիպելէ վերջ Իսմայիլ էֆէնտին այլեւս երկաթէ ձեռնկապներ ձեռքս անցունել չտուաւ և թէ նաւահանգիստ հանդիպած միջոցնիս զիս իր հետ առնելով ամպարէն դուրս կը հանէր և չուզենալին մէջ մէկ մեկուսացեալ տեղ մը կը նստէինք 3—4 ոստիկաններով: Իսմայիլ էֆէնտին ըսել է զիս նկարագրութեան պէս մէկը չըլլալուս համոզում գոյացուցած էր: Վերջապէս 13րդ օրն Սեպտ. 26ին երբ կամրջակին վրայ նստած կը խօսակցէինք, Իսմայիլ էֆէնտին ինծի ցոյց տուաւ Աքեան: Պարսպապատ փոքրիկ քաղաք մը կ'երեւէր: Աքեան հարիւրապետին ծանօթ էր, ցոյց տուաւ զօրանոցն ու ասոր ներքեւն է բանտը ըսաւ, որուն մէկ պատը ծովուն մէջ է: Նաւահանգիստը և պարիսպներուն վրայ ահագին բազմութիւն լեցուած էր. ինչպէս կ'երեւէր նախապէս ամէն մէկը իր տեղը գրաւած էր. այդ բազմութիւնը տեսնելով հարիւրապետին ըսի:

Ինչպէս կերելի, այսօր այս քաղաքին տօնավաճառն ըլլալու է և կամ տարօրինակ բան մը պատահած է, որ ամէն կարգի այսչափ բազմութիւն հոս խոնուած է:

Հարիւրապետը քմծիծաղով մը պատասխանեց.

— Տարօրինակ չէ, և ոչ ալ տօնավաճառ, ասոնք բոլորն ալ եկած և պատրաստուած են ձեզ տեսնելու: Հարիւրապետին ըսածը կատակ կարծեցի:

Հիմա պիտի տեսնես. չե՞ս տեսներ ոստիկանութիւնն և պաշտօնեաները ինչպէս կեցեր կ'սպասեն,

որովհետեւ Պէյրուսթէն իրենց հեռագրուած է թէ այս
ժամուռն հոս Ա.քեա պիտի հասնինք :

Բ. — ԲԱՆՏ ԹԷ ԳԺՈՒՔ

Շոգենաւը հեռզհետէ նաւահանգիստին մօտենալով կը դիտէի որ խռնուած երկսեռ բազմութեան մէջ իրարանցում մը տեղի կ'ունենար, մանաւանդ որ աչքերը շոգենաւնուս վրայ յառած էին : Վերջապէս շոգենաւը խարսխեց : Հարիւրապետը 12 բանտարկեալները մակոյկի մը մէջ լեցնելով քանի մը ոստիկաններով նաւահանգիստ դրկեց : Բազմութեան ուշադրութիւնը այլ եւս դարձաւ մակոյկին վրայ, իոկ երբ պաշտօնականները տեսան թէ դեռ շոգենաւի մէջն էմ, դարձեալ աչքերն դէպ ի շոգենաւ դարձան. վերջապէս մակոյկով մը հարիւրապետը զիս առնելով դուրս հանեց :

Քանի որ Նաթուրեան ալ բարձրահասակ և սրածայր մօրուք ունէր, ոստիկանաց յիմնապետն և գօմիսէրը հարիւրապետին հարցուցին թէ, ո՞րն է ձանկիւլեանը, Ա.յն ատեն տեսայ որ ամբողջ ժողովուրդին աչքերը իմ վրայ յառած էին : Թափոր կազմուեցաւ, եօթը զոյգ բանտարկեալներն ոստիկաններէն չրջապատուած պարսպադռնէն ներս մտանք : Ա.քեայի փողոցները չատ նեղ էին, ամէն ոք կ'ուզէր զիս մօտէն տեսնել ու դիտել : Գօմիսէրը կ'սպառնար որ ճամբայ բանան. փողոցը նեղ բազմութիւնը չատ. գօմիսէրը ստիպուեցաւ ժողովուրդն անխնայ կերպով մտրակել, ինչ որ ինծի չատ գէշ կ'ազդէր, մանաւանդ որ գօմիսէրը կը մտրակէր առանց աջ ու ձախ նայելու. ճամբան երկու անգամ կանգ առած հազիւ թէ կառավար-

րական պաշտօնատուներ մտանք, որու ընդարձակ բակը և վարի վերի յարկի պատահանները բազմութեամբ լեցուած էր : Ժողովուրդի այդ հետաքրքիր նայուածքին պահ մը ինքզինքս զուարթ և անտարբեր ձեւացուցի, բայց չգիտեմ թէ այդ նայուածքներէն ինչո՞ւ ազդուեցայ և քրտինքի մէջ ողորուեցայ :

Զիս հազարապետին ներկայութեան տարին. իր քովը քանիններ նստած էին. ինչպէս կ'երեւէր իրենց հետաքրքրութեան պատճառաւ հոն նստած էին : Հազարապետը ձեռքն ունեցած երեք հեռագիրները աչքէ անցուց. անոնցմէ մէկը իր քով նստողին տուաւ. կարգալէն վերջ դարմացախան շարժումներ տեսնուեցան իր դէմքին վրայ :

Հազարապետն արդէն հասկեցած էր թէ ես եմ ձանկիւլեանը : Երեք հեռագիրներ ձեռքը բռնած ոտքի ելաւ ու քովերնիս եկաւ կրկին ստուգելու թէ՛ ե՞ս եմ ձանկիւլեանը (Նաթուրեան միջամտելով բաւ թէ, այո՛. ինքն է ձանկիւլեանը) : Հազարապետը զինքը կշտամբեց ձեռքի երեք հեռագիրներն ինձ ցոյց տալով բաւ :

Էֆէնտի՛, ասոնք ամենքը ձեզի համար եկած են :
Ձը գիտեմ թերեւս այնպէս ըլլայ :

Հրամայեց ոտքերուս շղթան քակել. երկաթագործը որ բակին մէջ իր գործիքներով կ'սպասէր ամենէն առաջ իմ ոտքիս օղակն ուղեց քակել, ձեռքովը շօշափեց և գլուխը շարժելով արաբերէն քանի մը խօսքեր մրմռաց. դարձաւ դէպի Նաթուրեանի ոտքի օղակին : Նաթուրեանը գետին պառկեցուց, քանի մը մուրճի հարուածով քակեց շղթայի օղակն : Երկաթագործն հազիւ 20 տարեկան երիտասարդ մ'էր. իր ձեռքի շարժումէն և խօսքի ձեւերէն այնպէս կ'երեւէր որ ինքը չպիտի կարենար շղթան քակել. դիտմամբ Պոլիս

այդ տեսակ օղակ մը և դամ դարկած էին : Վերջապէս ստիպեցին և երկաթագործը զիս գետին պառկեցուց , 20 վայրկեանի չափ մուրճի հարուածներ տալով աշխատեցաւ , չնայելով որ երբեմն այդ մուրճի հարուածները շեղելով ի՞նչ սոսկալի ցաւ կ'զգայի չղթային երկաթէ օղակը սրունքիս ոսկորներուն դպչելով . պառկած վիճակիս մէջ աչքերս բոլորովն և վերի յարկը խորհուած բազմութեան վրայ կը դարձունէի . շատերը երբ մուրճի հարուածի շեղին կը տեսնէին դէմքերնին կը թթուեցնէին և կը ծամածռէին . աչքիս հանդիպեցաւ 18—20 տարեկան երիտասարդ մը , որ աչքերն դէպ ի ինձ յառած թաշկինակով արտասուքը կը սրբէր . բնական էր որ այդ երիտասարդին արտասուելն ուշադրութիւնս պիտի գրաւէր և ես չպիտի մոռնայի անոր լալը :

Վերջապէս չկրցաւ քակել և զիս այդ դրութեան մէջ նորէն հազարապետին տարին , որ ինծի ըսաւ .

Աղա պէյ , այս երկաթագործը դեռ նոր վարժուած չըլտա՞ց մ'է , արդէն մէկ երկաթագործ կայ քաղաքին մէջ . միւսները բացակայ են , ասոր վարպետը վաղը պիտի գայ . երկաթդ վաղը կը հանենք չըլլար :

Ատիկա ձեր գիտնալիք գործն է , ես ի՞նչ ըսեմ :

Դարձաւ յիսնապետին «տարէք» ըսաւ :

Ժողովուրդին մեծ մասը դեռ կ'սպասէր անշուշտ գիտնալով թէ անպատճառ զիս բանտ պիտի տանին :

Ճամբայ պիտի ելլէինք . պէտք էր չղթան տանիլ . բայց խորհեցայ որ 30 օրսայէն աւելի չղթայ մը մէկ ձեռքով տանիլ անկարելի է :

Ժամը 11ն էր . այդ ծանր չղթայի մէկ մասը ուսիս վրայ դիզելով և մնացեալ մասը ձեռքս առնելով , 7—8 հրացանակիր ոստիկաններով շրջապատուած և թուրքերէն գիտցող յիսնապետի մը և գօմիսէրի մը

հետ զիս դէպ ի բանտ կը տանէին : Ճամբան նորէն բազմութիւնը կը հետեւէր մեզի :

Ճամբան գլխարկով մէկը դէմերնիս ելաւ , զարմացմամբ ինծի նայեցաւ և գօմիսէրն ու յիսնապետը յարգանք իր բարեւն առնելէն վերջ յիսնապետը ինծի ըսաւ . տախա Ռաւսական հիւպատոսն է :

Փոքրիկ դռնակէ մը բակի մը մէջ մտանք . յիսնապետ մը բակին մէջտեղ նստած էր և բոլորովն շարուած էին քանի մը ոստիկան զինուորներ . յիսնապետը և գօմիսէրը զիս նստող բանտին տնօրէն յիսնապետին յանձնեցին և մեկնեցան : Վրաս խուզարկելէն վերջ ոստիկանները զիս առաջնորդեցին և ես իրենց հետեւեցայ . փոքրիկ սրահ մը մտանք , սրահին մէջ գտնուած երեք դռններէն մէկ դռնակը (գուգու գաւուսը) բանտով զիս ներս մտցուցին . ներսը սոսկալի մութ էր , երկու ձայներ հասաւ ականջիս . «հրամայեցէք Յարութիւն աղա , հրամայեցէք Յարութիւն էֆ» : Անշուշտ Հայ էին , բայց ես իրենց դէմքերը չէի տեսներ . թեւս մտնելով վերը անկողնոյ մը քով նստեցուցին զիս . ականարկ մը նետեցի իսկոյն սենեակին մէջ և սենեակին առաստաղը , չկրցայ սրտիս պոռթկումին դիմադմել , լռելիս ըսի . «Այս բանտ է թէ դժոխք» : Ի՛նչ , ո՞վ գիտէ քանի տարի այս դժոխքին մէջ տանջուելէն վերջը պիտի մեռնիմ . իրաւ է որ մահուան պատիժի գործադրութիւնը աւելի լաւ էր քան թէ Աքեա ղրկուելս : Հայ բանտարկեալները Արմենակ , Նշան , Գէորգ և Մինաս էին , որոնք մահուան և 15 տարուան դատապարտուած էին՝ սովորական յանցանքներով : Մօտաւորապէս 200է աւելի բանտարկեալներ կային որոնք Արաբ , Թուրք , Կաթոլիկ , Յոյն , Պուլկար , Սուլաւուտ , Չէրքէզ և Գնչու էին : Բանտին

յատակը գետնէն վեց սանդղատամատ ցած էր . յատակն հող ու ցեխ էր . բանտին սենեակները պատուհան չու-
նէին , այլ միայն առաստաղէն 1—2 փոքրիկ լուսա-
մուտները : Ճէմիշները սենեակներուն մէջ էին , ինչպէս
նաեւ լուսացուելիք ջուրի փոքրիկ ծորակներ : Ամէն
բանտարկեալներն ալ չղթայակիր էին : Բանտարկեալ-
ներն առ հասարակ գերեզմանին մօտեցած դալկահար
դէմքեր ունէին . հիւանդանոց չկար . Սենեակներուն
մէջ գարշահոտութիւնը սոսկալի էր . խոնաւութիւնը
վերջին աստիճան : Ահա այդ երեք սենեակներէն միոյն
մէջ էր որ իմ չղթայակիր պատիժս պիտի կրէի , ո՛վ
գիտէ քանի՞ տարի : Մ'ընկը , ոջիլն և լուռ աֆհապի
չատ էին որ հազիւ կրցայ քանի մը ժամ քնանալ :

Բակին մէջ աթոռներուն վրայ նստած էին զին-
ուորական հրամանատարը , ընդհ. դատախազը և հա-
զարապետը , որ դարձաւ դէպի ինձ և ըստւ .

Աթիին էֆէնտի հոս Աքեա է . բանտին վրայ զօ-
բանոց է և թնթանթներ չարուած են . հոս Պոլիս չէ .
անշուշտ ըսած ես որ կ'ըսեն «այս դուռնէն ներս մըտ-
նողը կատու է , իսկ դուրս ելողը առիւծ» (*) : Ուստի
Պոլիսը մոռնալու ես . ըրած գործդ դիտե՛ս ես՝ պէտք
է հոս խելօք կենաս :

(*) Վերջէն հետաքրքրուեցայ և իմացայ որ հազա-
դարապետի այդ խօսքերը երկու տեսակ կը մեկնուէին :
Ա. . Ներս մտնող բանտարկեալ մը կատուի կը նմանէ ,
իսկ երբ կարենայ տոկալ և իր պատիժը լրացնելով
մեկնիլ , առիւծ մ'է : Բ. . Այն բանտարկեալը որ կը յան-
դըզնի և կը յաջողի այս տեսակ ամուր և պաշտպան-
ուած բանտէ մը փախչիլ , անոր առիւծ անուն տալ
պէտք է եղեր :

Իմ ըրածներս կամ յանցաւոր ըլլայս միայն Աստ-
ուած և ես գիտեմ . խելօք և հան բարտ կենալ ու
չմնալ ինձ կը վերաբերի . ինչ որ ընկուռ ըլլամ ինձի ը-
բած կ'ըլլամ , ոչ ոքի ըրած չեմ ըլլար , ըսի :

Հազարապետը նորէն կ'ուզէր խօսիլ , իսկ հրամա-
նատարն սոքի ելաւ և հազարապետին խօսքը ընդհա-
տելով ըսաւ .

Այլեւս բան մը ըսելու պէտք չկայ , որովհետեւ
ինքն ըսաւ թէ միայն Աստուած գիտէ , «էօյլէ ես» ,
եթէ հանդարտ մնայ զինքը հանգիստ պիտի թողունք .
իսկ եթէ հանդարտ չկենայ զինք պիտի չարչրկենք :
Այս չէ՞ր ըսածներդ , հարցուց հրամանատարը :

Այո՛ , ճիշդ ձեր մեկնածին պէս :

Պապօ՛ , լաւ պատասխանեցիր , Աստուած համբե-
րութիւն տայ , հրամայէ՛ք երթանք :

Հազարապետը դուրս չեղած բանտին փոխ անօրէ-
նին ականջէն վար բան մը փսրտաց :

Շատ դժուարութեամբ չղթայիս օղակը քակեց
երկաթագործը . անոր փոխարէն 20 օրանոց խոշոր օ-
ղակներով չղթայ մը անցուցին սոքիս : Այդ «Իզմիր
տէմիրի» ըսուածը մեծ և ծանր յանցաւորներու սոքը
կը դնեն եղեր : Է՛հ , ի՞նչ կարող էի ընել պէտք էր հա-
մակերպելի :

Հետզհետէ ընտելացայ բանտի սովորութեան և
վարուելակերպին : Արմենակ և Նշան սկսեցին հետեւ-
եալը պատմել ինձ բանտի և Աքեայի մասին .

«Աքեայի մէջ կաշառակերութիւնը , զեղծումը ի-
րենց գաղաթնակէտին հասած են . կաշառքը կ'սկսի
նոյնիսկ երկու դրուէն . ամենայեւորն ստիկանէն մին-
չեւ կառավարիչը ըլլորն ալ կաշառակերութեան ախ-
տէն վարակուած են :

չունի իշխանութիւնը, Համարը և Աստուածը, խիղճ ու
գութ իրենց սրտերնուն մէջ հիւլէի մը հափ տեղ չուն-
ին: Պաշտօնեաներուն դրամ տուր, ամէն ինչ բրէ:
Բանտի տնօրէնէն սկսեալ մինչեւ յետին ոստիկանը ա-
ռանց կաշառքի բանտին մէջ պաշտօնեայ չեն բլար,
որովհետեւ բանտին մէջ թէ՛ հանգիստ կը մնան և թէ՛
բանտարկեալներէն կաշառք կ'առնեն: Յանկարծ բան-
տարկեալներուն շղթաները կը փոխեն և կը մեծցնեն
նկատելով որ գոնէ բանտարկեալը 5—10 զրշ. ունի
քովը տալու և շղթան թեթեւցնելու: Քովը դրամ ու-
նեցողի անկողինը կը վերցնեն ամենէն զարշահոտ տեղը
կը դնեն, այսինքն ճիշդ ճէմընէն քով, նկատելով որ
այդ բանտարկեալը չպիտի կարենայ ստիպ աչգ գար-
շահոտութեան, երբ վճարէ 5—10 զրշ. և արդէն ի-
րենք գիտեն բանտարկեալին կարողութեան հափը. այն
ատեն անոր անկողինը կը վերցնեն իր ուղած տեղը կը
դնեն, իսկ այդ ճէմընէն քով մշտական կերպով
կը մնան չքաւոր և աղքատ բանտարկեալները: Ինչպէս
կաշառք տուող բանտարկեալին կրօնքը և աղքատութիւնը
կարեւորութիւն չունի իրենց համար, նմանապէս ալ
մշտական կերպով ճէմընէն քով կեցողին կրօնքը և աղ-
քութիւնը. վերջապէս դրամ ու դրամ, ուրիշ ոչինչ:
Երեք սենեակի մէջ պէտք է պատասպարութիւն բանտարկ-
եալները, ըլլան անոնք 200. ըլլան 500. մինչդեռ առ-
վորական կերպով եթէ տեղաւորուին, հազիւ 150 բան-
տարկեալ կը տեղաւորուին. իսկ բանտին տնօրէնու-
թիւնը ի՞նչ կ'ընէ, բանտարկեալ կը բերէ դռնակէն
ներս կը մտնէ առանց մտածելու թէ տեղ չկայ. գե-
տինը ցերեկերու մէջ պիտի պառկի բնաւ իրենց հոգը չէ,
երբ ամենէն քիչը 10 զրշ. վճարէ այն ատեն է որ իրեն
տեղ պատրաստել կուտայ:

«Բաղնիք երթալու համար պէտք վճարել առ-
նուագն 5 զշ. կաշառք, եթէ ոչ տարիներով սուանց
բաղնիքի մնալն իրենց փոխը չէ: Օրակա՞ն արուած
հացերը թէ՛ պակաս և թէ խմոր են. բողբոջիլ բնաւ
օգուտ մը չունի. սկսեալ հազարապետէն, բանտի տնօ-
րէնէն և փոխ-տնօրէնին կաշառք կ'առնեն փռապանէն
և բնական է որ փռապանը հացերը խմոր, պակաս և
փտած ցորենի ալիւրէ պատրաստէ: Սենեակներուն
մէջ սրճեփութիւն ընող խեղճ բանտարկեալները ստիպ-
ուած են ամսական որոշ գումար մը տալ տնօրէնին և
փոխ-տնօրէնին: Դիմամբ գրամով խաղ խաղալ կու-
տան, խաղատէրը իր շահածին % 25ը պէտք է տայ
տնօրէնին և փոխ-տնօրէնին, իսկ ինչ որ յաճախ կը
պատահի, խաղին պատճառաւ կռիւներ կը ծագին, ա-
տիկա աւելի նպաստուոր է տնօրէնին, իսկոյն կռուա-
բարներուն ոտքը ամենածանր շղթան կը զարնեն և
անկողինին ամենէն գէշ տեղը կը փոխադրեն, և որով-
հետեւ տնօրէնին բանտարկեալ լրտեսներն իրեն լուր
տուած են թէ ո՞րոնք շահած և որոնք կորսնցուցած են.
անոր համեմատ իրենց միջնորդ (սմատ) բանտարկեալնե-
րուն միջոցաւ բանակցութեան կը մտնեն և սակարկու-
թիւնը (կաշառք) կը վերջանայ: Սովորութիւն է որ բան-
տարկեալին եկած նամակը իրենք կարդալէ վերջ իրենց
իրենց տէրերուն յանձնեն, և որովհետեւ նամակին մէջ
գրուած է իրենց որչափ դրամ զրկուիլը, ատիկա ի-
րենք հասկնալէ վերջ իրենց միջնորդներուն միջոցաւ
բանակն որոշելով իրր նուէր կը պահանջեն և կ'առնեն.
թէեւ բանտարկեալը խոհեմ, պարկեշտ և հանդարտ
մէկն է, բայց կ'ստիպուի տալ, եթէ չտայ, օր մը պա-
տրուակ բռնելով կամ լիբր բանտարկեալ մը թելադ-
րելով՝ այդ պարկեշտ մարդուն հետ կռիւի բռնել կու-

տան, և այն ատեն ուզէ չուզէ պիտի վճարէ. որովհետեւ կռիւլն պատճառաւ յանցանքն իր վրայ բեռցուցած է անօրէնը: Ամէն մէկ սենեկին բանտարկեալները օրական երկու ժամ դուրս կ'ելլեն՝ բակին մէջ օդ առնելու համար. բսել է ամէն մէկ բանտարկեալ 48 ժամէն վերջ երկու ժամ օդ պիտի առնէ, իսկ այն բանտարկեալներն որոնք ամսական 20—30 զրշ. կը վճարեն անօրէնին, ամէն օր առտուընէ մինչեւ իրիկուն բակին մէջ կը պտալն և օդ կ'առնեն»:

Արմենակի և Նշանի այս պատմութիւնը դեռ պիտի չարունակէին, բայց այլեւս չկրցայ համբերել և նոզկանքով մը իրենց ըսի:

Ըսել է հոս դժոխք է եղեր և ոչ թէ բանտ:

Միւս օրը փափաքեցայ որ չարունակեն իրենց պատմութիւնը:

«Աքեայի բանտն որ սոսկալի և անտանելի դրութեամբ հռչակաւոր եղած է Թուրքիոյ մէջ, և արդէն այս բանտէն գէշ բանտ մը չկայ Թուրքիոյ մէջ, այնպէս որ այս բանտին անունը սարսուռ և սոսկում կ'ազդէ եղեր: Ժամանակին Միսնաթ փաշա քննչութեան լիազօր պաշտօնով Սուրիոյ կողմերը կուգայ, քանի որ Աքեայի անունը այնչափ գէշ ազդած էր նաեւ իր վրայ՝ կը փափաքի անձամբ տեսնել թէ իրօք լսուածին չափ սոսկալի տեղ մըն է:

«Կէս օրէն վերջ կուգայ այս դրան առջեւ կ'կենայ (դուռները ամբողջովին վանդակադմի ձեւով շինուած են որպէս զի դուրսէն նայող պահապանները ներսը տեսնեն) . ներսի գարշահոտութիւնը ամենէն շատ դուռնէն է որ դուրս կ'ելլէ: Միսնաթ փաշան այդ գարշահոտութեան չղիմանալով իսկայն թաշկինակը քիթին կը տանի, ներս կը նայի, շատ դժուարաւ բանտարկեալ-

ները կը տեսնէ. կը դիտէ որ մնային զանգուածներ են որ կը շարժին մեռելային դէմքով և շղթաներու շառաչման հետ «Փաշա էֆէնտի, մէրհամէթ էթ» կը պօռան:

Միսնաթ փաշան կը դառնայ իրեն ետին կեցած կառավարիչին. ընդհ. դատախազին և հազարապետին ու կ'ըսէ.

— Դուք խիզճ ու գութ չունի՞ք, Աստուծոյ չէ՞ք վախնար. ասոնք փոխանակ հաս լեցնելու, տարէք ծով լեցուցէք որ մէկ անգամէն խեղդուին ազատուին:

Երեք սենեակի բանտարկեալներ միաձայնութեամբ կը պօռան.

«Աստուած կեանք տայ փաշա, չնորհակալ ենք. թող մեզ ծով լեցնեն, որպէս զի ազատուինք մէկ անգամէն»:

Միսնաթ փաշան ձեռքի շարժումով մը կը լռեցնէ բանտարկեալները և կ'ըսէ կառավարիչին:

«Շուտով այս դուռները բացէք, ասոնք ամբողջն ալ շոգենաւ դրէք և Սուրիական Տրիպոլսոյ բանտը զրկեցէք»:

«Անմիջապէս կ'սկսին բանտարկեալները շոգենաւ փոխադրել և Սուրիական Տրիպոլսոյ բանտը զրկել: Կառավարութիւնը այս բանտին բանալիները հրամանատարին կը յանձնէ: Հրամանատարը խորհելով որ աւելի յարմար է գէնքերու մթերանոցը զօրանոցին ներքեւ ըլլայ. հոս կը մթերէ հրացանները, սուրերը և այլն: Վեց ամիսէն վերջ կը տեսնեն որ կէսէն աւելին խոնաւութիւնէն փտած և անդործածելի դարձած են: Իսկոյն մնացածները ուրիշ տեղ կը փոխադրին և դուռները կը գոցեն: Քանի որ Լիմասը կրկին բանտի վերածել պարտապէս հասոյթ մ'էր այստեղի պաշտօնէից համար, քա-

նի մը տարիէն վերջ նորէն բանտի կը վերածեն : Կը տեսնե՞ս աղքատ բանտարկեալները 14 ժամ կ'աշխատին 25—30 փարայի համար , ա՛ն ալ այսպէս դժուար գործ (Արմաւենիի տերեւներ բերել ու հիւսել և զամբիւղ պատրաստել) : Կը տեսնե՞ս , տեղեր կան որ գիշեր ցորեկ ճրագով կ'աշխատին , օրական 30 փարայի համար . ցորենի կոթերը գոյնզգոյն ներկել , վերջէն փոքրիկ զմեկիով մը քաշել և սիկաուէթի և այլ տուփեր շինել : Շատեր կան որոնք յոյս չունին թէ դուրսէն իրենց համար դրամ պիտի ղրկուի և կամ իրենք աշխատելու և ծառայելու անկարող են . ուստի իրենց օրական հացերէն մէկ կամ երկուք ծախելով իրենց միւս պէտքերը կը հոգան :

«Կը տեսնե՞ս , այս 200է աւելի բանտարկելոց մէջ հազիւ 4-5 բանտարկեալ կայ որ ամէն օր կերակուր կը պատրաստէ ու կուտէ , իսկ մնացեալները հացը աղին մէջ թաթխելով կամ սղսլակն հացին հետ ուտելով օրերնին կ'անցընեն : Քաղաք մը և բանտ մը , որուն մէջ «Սահթիթ»ը(*) նշանակութիւն կ'ունենայ , այլեւս ինչ կ'սպասուի անկէ : Մինչեւ այսօր բողոքած ենք քանի մը անգամ և միշտ կը բողոքենք , բայց լսողն ո՞վ է , ոչ ոք . ամենքն ալ կաշառակեր և զեղծարարներ են » :

Արմենակի և Նշանի այս համառօտ պատմութիւնէն վերջ , ես այլեւս համոզուած գոյացուցի խուլ Իսաքի ըսածին թէ «Մովը նետուի՛ն աւելի նախամեծար է քան թէ Ա.քեայի բանտը երթալ մնալ» :

Ա.քեայի բանտին անունը «Իժօխք» կոչել աւելի յարմար էր քան թէ «Լիման» : (Ա.քեայի բանտին անունը «Լիման» է) :

(*) Թրքական պղինձի 5 փարանոցն է որ 2 $\frac{1}{2}$ փարա կ'արժէ :

Ա.քեա հազար տունէ բազկացեալ պարսպապատ քաղաք մ'է , ունի 10—11,000 բնակիչ : Բնակիչներուն մեծամասնութիւնը Խալամ , իսկ մնացեալը Կաթոլիկ Յոյն և Պարսիկ : Պաշտօնական լեզուն արաբերէն է : Տուներն չին չէնքեր են և ոչ այնչափ մեծ . եթէ երբեք սովորական կերպով բնակչութիւն հաստատուի , հազիւ թէ 3000 ժողովուրդ պարունակէ իր մէջ : Քաղաքին մէջ պարսպ գետին չկայ , իսկ պարիսպէն դուրս անագին պարսպ գետին կայ . թէ՛ դուրսն աւելի օդաւէտ է և թէ՛ զով կ'ընէ ամառը : Կառավարութիւնը չարածնէր որ ժողովուրդը պարիսպէն դուրս տուներ և խանութներ չինէ , որովհետեւ եթէ արտօնէ , ժողովուրդէն միայն աղքատ դասակարգը պիտի մնայ պարիսպէն ներս գտնուած տուներուն և խանութներուն մէջ , և որովհետեւ պարիսպէն ներս գտնուած ամբողջ խանութները , խաներն և տուններուն մեծ մասը՝ գտնուած մրդկիթներուն կալուածներն են . կառավարութիւնը նկատելով որ , եթէ պարիսպէն դուրս շինութիւններ արտօնէ , այդ միկիթներն իրենց հասցիթէն կը ղրկուին , այդ պատճառաւ է որ արգիւյս է :

Ժամանակին Ա.քեայի մէջ այնպիսի գէշ ջուր մը կայ եղեր որ խմողները անպատճառ հեղձկտէ կը գիրնան եղեր և արդէն 35—40 տարեկան եղած միջոցնին իրենց գիրութենէն չին կրնար շարժիլ , իսկ անկէց վերջ սպրիլը արդէն տառապանք մը կրնար նկատուիլ իրենց համար և այդ հին մարդերէն քանիներ ինծի ցոյց տուին որ ստքերնէն մինչեւ ցգլուխ պարզ մտակոյտ մ'էին , հազիւ ինքզինքնին շարժել կարենալու աստիճան : Ժամանակին հարուստ և խղճամիտ կառավարիչ մը եկած է հոս և հիմակուան ջուրը իր անձնական ծախքով բերել տուած է և ժողովուրդը այդ տա-

ապանքէն ազատած է : Արդէն Աքեայի ժողովուրդի մեծ մասը ազգաւ է և շատ դժուարաւ կրնան ապրիլ :

Գ. — ԱՅԼ ԵՐԱՍ ՈՐՏ ԷՐ

Արմենակի և Նշանի պատմութիւնները որչափ որ չափէն աւելի սարսուղդեցիկ էին, բայց միեւնոյն ժամանակ պէտք էր տոկայի և տկար չցուցունէի ինքզինքս, մանաւանդ որ իմ մասին ահագին առատալիքներ հասած էին Աքեա : Իբր թէ շատ հարուստ եմ եղեր, յանդուզն, կտրիճ, անվախ և այդպէսով է որ ուզած եմ Հայոց իշխանութիւն ձեռք բերելէս վերջ՝ կարեւոր պաշտօնի մը տիրանալ, ահագին մեքենայութիւններ ունիմ եղեր, որ ոչ ոք չի կրնար անոր դաղանիքին թափանցել, նոյն իսկ Ոստիկանութեան նախարար Նազըմը շատ աշխատած է եղեր, բայց անօգուտ : Ահա այս տեսակ առատ պէններն երբ կը լսէի, հեզնական կերպով կուշտ ու կուռ խնդալէ դատ ի՞նչ կարող էի ըսել : Բացի Արմենակէն և Նշանէն, միւս բանտարկեալներէն ոմանք ալ իբր բարեկամ կ'ըսէին ինձ և կ'զգուշացնէին :

«Լաւ չէր որ այդպէս մեծ սնտուկով և անկողինով ու ժամացոյցով հոս եկար. ասոնք գիտեն որ սեղանաւոր եղած ես և դրամ ունիս քովդ : Քեզի շատ պիտի չարչարեն այս անիրաւներ : Աքեայի մէջ ասոնց համար ամէն ինչ և նոյն իսկ Աստուածը դրամն է : Լաւ խորհէ և լաւ շարժէ որ ատամներդ ասոնց համբել չտաս : Բեզիպէսները շատ տեսանք հոս, վերջ ի վերջոյ մինակ չապրիկ մը թողուցին անոնց վրայ և այնպէս մեռցուցին : Փաշաներու և պէյերու հետ այնպէս վարուեցան, դուն ո՛ւր կը կը մնաս որ կառավարութեան թշնամի

ես : Թէեւ մեր ըսելն աւելորդ է, քանի որ դուն մեզմէ աւելի խեղացի ես, բայց մեր պարտականութիւնն է առաջունէ քեզ զգուշացնել, քանի որ նոր եկար : Ի սէր Աստուծոյ չյաղթուիս ասոնցմէ. ասոնց ներսիդին խիղճ ու դուրս ըստած բանը գոյութիւն չունի : Ինչպէս որ մենք քանի մը անգամ տեսած ենք ասոնց անդթութիւնը : որ իրենց ձեռքի հասար փայտով բանտարկեալները ծեծելով մեռցուցած են, քիչ ատենէն աչքովդ պիտի տեսնես, այլեւս մեր ըսելուն հարկ չկայ : Պիտի տեսնես որ բանտարկեալն մեռնելէ վերջ իր ոտքի երկաթն հանած են և անկէ ետք դադար դրած են : Կը մաղթենք որ օր առաջ ազատուիս և մեր այս ըսածները չտեսնես :»

«Ժամանակին բանտի պաշտօնէութիւնը և կառավարութիւնը իրենց գործը դիւրացնելու և ժողովուրդը դէպի բանտարկեալները գէշ աչքով նայել տալու համար ամենէն սոսկալի միջոցը կը խորհին, հետեւեալ կերպով .

«Աքեայի մէջ իբր բերդ քանի մը հատ մթերանոցներ կան. այդ մթերանոցները գրեթէ միշտ վառօթով լեցուն են :

«Բանտին պաշտօնէութիւնը ժողովուրդին մէջ կը տարածէ և հաւատացնել կուտայ թէ բանտին մէջ բանտարկելոց խռովութիւն հանելու նպատակն այն է որ բանտէն դուրս ելլելով կամ փախչելով այդ վառօթի մթերանոցներուն կրակ տան, որպէս զի ամբողջ Աքեան իր բնակիչներով և բանտով օդը ելլէ, և անկից վերջ թէ՛ իրենք փախչին ազատուին և թէ այլեւս հոս բանտարկեալ չզրկուի :

«Ահա այդ թուականէն սկսեալ է որ երբ փողը գէնքի գլուխ կանչէ և դրօշակը բանտին վրայ պար-

դուրի, իսկոյն քաղաքին ժողովուրդը մէջմէկ հաստ փայտ, սուր և ատրճանակ և նոյնիսկ խոշոր քարեր ձեռք առած կը վազէ կուգայ բանտը կը շրջապատէ. եթէ բանտարկեալներէն մէկը բանտին դուռնէն դուրս ելլէ, անմիջապէս սպաննեն, ինչպէս ժամանակին 2—3 հոգի սպաննած են»

Որչափ որ կառավարական պաշտօնեաները այդպէս գէշ կերպով նկարագրած և դուրսի ժողովուրդը բանտարկելոյց հետ չարաչար թշնամացուցած էր, բայց շատ անգամ Ա. քեայի Քրիստոնեայ և Իսլամ դասակարգը հասանաթ(*) կը բերէր կը բաժնէր բանտարկելոյց՝ փիլաւ, ապուր, միսով կերակուր և այլ ուտելիքներ, Լիմանին մէջ այնչափ թշուառ և աղքատ բանտարկեալներ կը գտնուէին որ «հասանաթ» պօռացած միջոցին ամբողջ բանտը տակնուվրայ կ'ըլլար. այդ խեղճ արարածները կը վազէին իրենց հոգէ պնակները դուռնէն դուրս տալու, որպէս զի իրենց բաժին տրուի: Շատ անգամ կը պատահէր որ այդ խառնակութեանց մէջ իրենց պնակները կը կոտրէին որով կը զղջային իրենց «հասանաթ» ուզելուն, քանի որ այդպիսիներու քով չէր գտնուէր 20—30 փարս որ պնակ մը տոնէին, և պիտի ստիպուէին «հասանաթ»ի ժամանակ ուրիշ պնակ փոխ առնել: Ահա սրտամորմոք վիճակ մը:

Ա. քեայի ժողովուրդը յետին ծայր աղքատ ըլլալով՝ բնական էր որ ոստիկան-զինուորներ տեղացի ըլլալով՝ զարմանային և իրենց լսածին հաւատային թէ սեղանաւոր և հարուստ եմ, քանի որ անուսկա խուզարկելու տալէն տեսան որ 100է աւելի 5, 7½ զրջ հոյ ծխախոտի տուփեր կային մէջը որ բնկերներս և բարեկամներս

(*) Տրուած ողորմութեան և կերակուրին Արաբներէն անուան է:

նուէր բերած էին և կարգ մը մուտքը բանտին մէջ չարգիլուած առարկաներ:

Քանի քանի անգամներ փոխ-տնօրէնը պատրուակաւ մը զիս սենեակէն դուրս հանած և գիւղերէն եկող նշանաւորներու ու իր բարեկամներուն փափաքին համաձայն զիս անոնց ցոյց տուած էր. շատերէ նոյն իսկ նուէրի ձեւի տակ կաշառք առած էր:

Ես ոչ ազատալիներու պէտք էր ականջ կախէի և ոչ ալ Արաբներու հետաքրքրութեան. առաջին գործս և զաւ հասցէներ ձեռք բերել և գաղտնի կերպով թղթակցիլ, քանի որ կաշառք կար, ամէն ինչ դիւրին էր ուրեմն Ամենէն տառջ պէտք էր հասցէ տալ Պոլիս, որ Հայերէն թերթեր ղրկէին. այդ նամակս գրեցի Թուրքերէն, որովհետեւ պէտք էր հազարապետը կարդալէ վերջ արտօնէր: Թերթերն եկան և Հալեքնիք թերթը մինչեւ վերջը իբր նուէր ձրի ղրկեցին:

Նամակատան տնօրէնը Սուլթան Ազիզի լրտեսներէն Սայիտ պէյն էր որ ժամանակին հոն աքսորուած էր: Պոլսէն իրեն հրահանգ արուած էր որ իմ նամակներուս ուշադրութիւն ընէր: Ինքը սկիզբէն հակառակորդ մը եղաւ ինծի և իր հակառակութիւնը պահեց մինչեւ վերջը: Քանի մը անգամներ ղրկած թուրքերէն նամակներս բացած կարդացած էր. վերջէն նորէն ուրիշ պահարանի մը մէջ դնելով հասցէն գրած և ղրկած էր: Չէի գիտեր թէ այդ ապուշը որ կառավարական պաշտօնէից քննութեանէն կտակածելով ինքը նորէն կը բանար նամակս, ինչ վտանգաւոր բան գտնալ կ'երազէր. երբեմն դիտմամբ թուրքերէն նամակներ գրել կուտայի իր քիթին խնդալու համար. կաթիլանին ըսել կուտայի թէ նամակը իմն է, որպէս զի կարդար:

Բանտարկելոյց պիտոյքները շուկայէն կը բերէին

Նալիլ, Զեքէրիա և Մուսթաֆա կարտիաները. անոնցմէ մէկը Նալիլը աւելի յարմար տեսայ ձեռք առնել, և քանի որ անունս հարուստ եղած էր (որուն պատճառաւ մէկ քանի ծխախոտի մեծ տուփերէս իբր նուէր կամ կաշառք բանտի տնօրէնին գացին), բնական էր որ Նալիլ համակերպէր առաջարկիս, ինքը երկու գիշերն անգամ մը մեր սենեակին մէջ երկու ժամ պահապան կ'ըլլար:

Արմենակի միջոցաւ անուղղակի կերպով ձեռք առի զինքն և երբ բոլոր պատուէրներս ընդունելու և գործադրելու համամիտ գտնուած էր, փոխան իմ կողմէ տրուած նուէրիս (կաշառք), այլեւս գործի սկսայ, քանի որ Նալիլը խոստացած էր նոյսիսկ ատրճանակ բերել իթէ պէտք ըլլար և պէտք է ըսել որ ինք ընդունակ և թէ շատ ճարպիկ մէկն էր և իր այդ յատկութիւններով շատ բաներ ձեռք բերի:

Քաղաքին մէջ կաթոլիկ ամենանշանաւոր վաճառական Իպրահիմ Սուրի էֆէնտին իմ բարեկամս էր այլեւս. նամակներս գոց երթալուն և ձեռքս հասնելուն միջոցները պատրաստած ու ապահոված էի այլեւս:

Մարիմեանի և Գրլըճճանի բերդարդելութեան պատիժին ո՛րչափ ըլլալն որոշուած չէր. այսինքն առժամանակեայ էր: Երբ Աքեա հասան, հազարապետն անոնք փոխանակ բերդին մէջ ազատ ձգելու ըստ օրինի, ինչպէս որ Թուրքիոյ միւս բերդերուն մէջ կ'ընեն, ընդհակառակն անոնք կառավարչատան մէջ իբր բանտարկեալ պահեց, միայն ուռքերնին շղթայ զնել չտուաւ: Թող ընթերցողներուն զարմանք չպատճառէ մեր ըսածը թէ՛ այստեղ տիրողը կամակայութիւն էր. և պէտք է համոզուի որ Աքեան բոլորովին տարբեր էր. Աքեայի մէջ դրամ, ուրիշ ոչինչ: Աքեայի մէջ օրէնք ըսուած

բանը դրամն էր: Բնականաբար ես պիտի միջնորդէի իմ ընկերներս այդ բանտարկութենէն ազատելու, որպէս զի ըստ օրինի քաղաքին մէջ ապրելու և պատելու ազատ ըլլային: Վերջապէս կրցայ հազարապետին սիրտը շահիլ և եօթը ֆրանս. ոսկիով ազատ արձակել տալ ընկերներս: Մարիմեանի ձերբակալութեան պատճառը հետեւեալն եղած էր.

Վարիչ Մարմինը քանի մը հասցէներ ունէր, այսինքն արտասահմանի ու երկրին հասցէները բոլորովին իրարմէ տարբեր էին և միշտ կը փոխէինք: Արտասահմանի հասցէն «Թորոս Լեւոնի» էր: Այդ հասցէներով եկած նամակները՝ բոլորն ալ ինձ կը յանձնուէին իբր գանձապետ: Յոյցէն առաջ Արփիար Արփիարեանը Տփղիս կը գտնուէր: Մենք կը թղթակցէինք Գրիգոր Արծրունիի հետ, և Արծրունի գիտէր որ մեր կեդրոնը Պոնտոս է. արդէն Պոնտոսի հասցէն և կեդրոնի անդամներն իրեն ծանօթ էին: Արփիարը կ'ուզէ Տփղիսէն Պոլիս վերադառնալ. Գ. Արծրունին կը խորհի թէ փոխանակ դրամները թղթատարով Վարիչ Մարմնոյն զրկելու և աւելորդ ծախք ընելու: Քանի որ Արփիարը Մեակի Պալսոյ թղթակիցն էր և Պոլիս պիտի գար, Արփիարին կը յանձնէ 2000 բուպլի որ Պոլիս Վարիչ Մարմնոյն յանձնէ: Գ. Արծրունին նաեւ նամակաւ մը Պոնտոս կը տեղեկացնէ թէ «Արփիարը կուգայ և իրեն յանձնած իմ 2000 բուպլի, Պոլիս Վարիչ Մարմնոյն յանձնելի», որովհետեւ Արծրունին գիտէր թէ՛ Արփիարը Պոնտոս պիտի հանդիպի: Եւ Արծրունին արդէն Պոնտոս գրելէ առաջ, «Թորոս Լեւոնի» հասցէով Պոլսոյ Վարիչ Մարմնոյն կը գրէ իր զրկած 2000 բուպլին: Յոյցէն վերջ Հնչակեան շարքերուն մէջ կը մտնէ նամակատան պաշտօնեայ Արմենակ Հալկունին:

Արմենակ կ'ըսէ, Վարիչ Մարմնոյն հասցէին եկած նամակները և թերթերը ինք գիւրուծիւն ունի լապա- հով կերպով բերելու և իրենց յանձնելու: Վարիչ Մար- մնը Արմենակն իրր ընկեր նկատելով կ'ընդունի իր առաջարկը:

Մամբրէն այս խնդրէն տեղեկութիւն կ'ունենայ:

Գրիգոր Արծրունի

քանի որ դեռ ընկերներուս իմ երկատուս չէի հասցու- ցած որ Մամբրէն մասնիկ մ'է: Մամբրէն գիտէր նաեւ մեր արտասահմանի հասցէն:

Մամբրէն Նազըմին մեծ ծառայութիւն մը ընելու փափաքով կ'որոշէ Վարիչ Մարմնոյն հասցէին եկած նամակները տանիլ Նազըմին յանձնել: Քանի որ նա- մակներու գործը Արմենակին յանձնուած էր, Մամբրէ

կը յաջողի Արմենակը համոզել և իրեն պէս վատ մատ- նիչ մը դարձնել զայն: Այլեւս գործը դիւրացած էր, Մամբրէն և Արմենակը ձեռք ձեռքի տուած գործի կ'սկսին, և ահա այդ միջոցին է որ Գ. Արծրունիի նա- մակը կարգալէ վերջ կը տանին Նազըմին կը յանձնեն, և Նազըմ կ'սպասէ Արփիարի Պոլիս հասնելուն, գոր- շողենաւէն ուղղակի Նազըմին կը տանին և թէ Նազըմ իսկոյն կը հեռագրէ Պանտոս և Մարիմեանը ձերբակա- լելով Պոլիս կը զրկեն:

Արփիար նախ կ'ուրանայ իրեն յանձնուած 2000 բուպլին. առանց գիտնալու թէ արդէն Գ. Արծրունիի նամակը կառավարութեան ձեռք անցած է:

Մարիմեան Պոլիս հասնելէն վերջ երբ Նազըմ Գ. Արծրունիի նամակը մէջտեղ կը հանէ և Մարիմեանի ներկայութեան կը կարգայ, այլեւս փախուստի միջոց չի մնար և Արփիար կը խոստովանի:

Մարիմեանը առժամանակեայ կերպով Ա. քեա կ'աք- սորեն, իսկ Արփիարը Պոլսոյ բանտը կը պահեն և 2000 բուպլին չգիտցուեցաւ թէ ինչպէս բաժնուեցաւ և կամ ո՞վ իւրացուց:

Արփիարի բանտարկութենէն քանի մը օր վերջ կը ձերբակալուի նաեւ Տօքթ. Յ. Թիւրքեան և Տառ- եան Վահրամ պէյր ու Տօնապետեան Պետրոսը: Տօնա- պետեան Պետրոս երբ Նազըմի և Հիւսնիի ներկայու- թեան դէշ կը խօսի Արփիարի մասին ի պատասխան ի- րեն եղած մէկ հարցումին, Նազըմ և Հիւսնին Տօնա- պետեանին կ'ըսեն:

Դուք դիտէք որ Արփիար կառավարութեան ծա- ռայութիւն մը կ'ընէ անոր համար գէշ կը խօսիք անոր մասին:

Պոլիս մնացող կարգ մը բանտարկեալները երբ

Մնունդի առթիւ ներման արժանանալով ազատ կ'ար-
ձակուին, ինչպէս նաեւ Արփիարը որ ազատուելէն եր-
կու օր վերջը ինքնաբերաբար մեղայտիւր մը կը հրա-
տարակէ իբր խմբադրական՝ Արեւել օրաթերթին մէջ :

Արփիար Արփիարեան

Գրլըճճեանի Ա.քեա Ա.քսորուելուն զլիաւոր պատ-
ճառն հետեւեալը կ'ըլլայ .

Գրլըճճեան ալ ինծի պէս (թէեւ ինքը ինձմէ աւելի
զարգացեալ, իբր իրաւարանական ուսանող) Նազըմի և
Հիւսնիի ներկայութեան կ'սկսի ահագին կծու և նա-

խտառելիք քննադատութիւններ ընել, ձաղկել և մատ-
նանշել Նազըմի ու այլոց գործադրած զեղծումներն և
անիրաւութիւնները . վերջապէս ճակատաբաց կը յայ-
տարարէ թէ օրուան կառավարութեան այդ ընթացքը
Օսմ. կայսրութիւնը դէպի քայքայում կը տանի և քիչ
ատենէն այդ պետութիւնը դէպի անդունդ պիտի գա-
հավիժէ, ևն . ևն . . Դատավարութեան միջոցին չեն
կրնար բան մը ապացուցանել Գրլըճճեանի վրայ, որպէս
զի դատարան իր վճիռն արձակէ : Նազըմը իբր վրէժ-
խրնդրութիւն իր դէմ տեղացած նախատինքներուն ,
Գրլըճճեանը Ա.քեա կ'աքսորէ առժամանակեայ կերպով
իբր բերդարդել :

Պոնտոսի կեդրոնի անդամները վտանգուելէն և
փախչելէն ու Մարիմեան ալ ձերբակալուելէն վերջ ,
կուսակցութիւնը կ'որոշէ այլեւս ժընէվի կեդրոն-խմբ-
բազրատունը Աթէնք փոխադրել , որպէս զի երկրին ա-
ւելի մօտ ըլլայ :

Կեդրոնը Աթէնք փոխադրուելէն վերջ այն առա-
ւելութիւնը ու օգուտն ալ կ'ունենայ որ Պոլսոյ մէջ
վտանգուած բնակիչները՝ Մուրատը, Տամատեանը և այլն
չառ դիւրութեամբ և անմիջապէս ինքզինքնին Աթէնք
կը նետեն ու կ'ազատուին :

Մուրատ արդէն կեդրոն հասած էր և շատ անգամ
կեդրոնէն ինծի դրուած նամակները Մուրատի ձեռա-
գիրներն էին :

Ռուբէն Սաւա Ազատ ալ կեդրոն կը գտնուէր և կը
թղթակցէինք :

Մարիմեանին և Գրլըճճեանին հետ Ա.քեա եկաւ
նաեւ Ն. Պալպալեան , իսկ Մարգար Մոմճեան Տրի-
պոլիս աքսորուեցաւ , ուր թոքախտէ բռնուելով մեռաւ :

Մարիմեանի, Գրլըճճեանի և իմ մէջ բնաւ տարբե-

բութիւն չկար նիւթական տեսակէտով, իրրեւ ընկեր պէտք էր ապրէինք, իսկ Գլըլըճճանի անուշգին աւելի հոգ պէտք էր տանէինք, քանի որ հիւանդ էր:

Քանի մը օր Պոլսէն Աքեա հասաւ Միսաք Տաքէսեան որ Թիւթիւնձիէֆի ցուցմունքով ձեռքակալուած էր:

Աքեայի ռուսական հիւպատոսին աները հազարապետ Ապտիւլ Լաթիֆ աղայի աներձագը սպաննած էր և 15 տարուան դատապարտուած էր: Լսեցի որ դատավարութիւնը բեկանելու ձեւով կ'ուզեն զինքը անպարտ արձակել, լացն (կառք) մը ընդհ. դատախազի օգնականին. և 30 ոսկի հազարապետին կաշառք տալով:

Այս լուրը բոլորովին անհաւատալի և զարմանալի թուեցաւ ինծի, որովհետեւ կ'մտածէի թէ ռուսական փոխ-հիւպատոսը անշուշտ պիտի փախաքի իր աները ազատել բանտէն. ասիկա շատ բնական էր:

Ընդհ. դատախազը կարող է և կարելի է մէկ կառքով կաշառուիլ, աս ալ լաւ, իսկ չէի կրնար այն մտքին հետ հաշտուիլ և հաւատալ թէ հազարապետը իր աներձագին կեանքը և արիւնը ծախէ 30 ոսկիի և ան ալ Քրիստոնեայի մը: Ինծի այդ լուրը տուողը Արմենակն էր որ ա՛յն հառաչով մը կ'ըսէր. Երանի՛ թէ քու գործդ ալ այդպէս ըլլար:

Հիւպատոսին աներձագը Էլիաս մեր քովի սենեակը կ'պառկէր. վերջապէս օր մը առիթը ներկայացաւ և իրեն հետ տեսնուեցայ այդ խնդրոյն առթիւ: Էլիաս լսածներս հաստատելէն վերջ ըսաւ.

Կարելի է քանի մը օրէն քիչ մնաս բարով ըսելով բանտէն դուրս ելլեմ:

Զարմացական ձեւիս վրայ Էլիաս քմծիծաղ մը ու-

նեցաւ և ուղեց հասկնալ թէ ո՞ր պարագան է որ ինծի զարմանալի և անհաւատալի կ'թուի: Հազարապետին պարագան, ըսի:

Մեղադրելի չէք որ այդպէս կ'մտածէք. այլ շատ բնական և լուրջ է ձեր համոզումը. բայց ասիկա Աքեայի համար չէ. եթէ դրամ կայ, ամէն բան կայ, այսչափ:

Մտքիս մէջ ուրիշ բան մը ծագում առած էր, անոր համար կ'հետաքրքրուէի այս խնդրով. ուստի տեսնուեցայ մեր սենեակին մէջ գտնուող Պետրոս Հատատի և Էլիաս Ապիթի հետ երկուքն ալ մահուան դատապարտուած, և թրքերէն խօսիլ զիտէին, և իրենց երկուքին եղրակացութիւնները սա եղած էր, որ ըսին ինծի:

Ձերբակալուած յանցաւորին ինչպէս նաեւ դատախազներուն իսկոյն կ'ներկայանան հազարապետին և ընդհ. դատախազին միջնորդները. երկուքն մէկը (այսինքն թէ՛ դատախազը և թէ ոճրագործը) որ շատ դրամ ունի և կարող է պահանջուած գումարը վճարել կամ միջնորդներու հետ համաձայնիլ, կ'չաճի, իրաւունք և արդարութիւն դրամ ունեցողին կողմն է. սակայն թէ միւրը իրօք արդարութիւնը իր կողմն ըլլալով բնականաբար պիտի բողոքէ, բայց ի զո՛ւր, քանի որ դրամ չունի: Մենք այս բաներ շատ տեսած ենք: Քանի՛ քանի՛ բանտարկեալներ հազարապետին կաշառք տալով բանտէն փախած են աւաւակ թէ ինչպէս: Հազարապետը փոխ-անօրէնին կ'պտտուիրէ որ այս ինչ լանտարկեալը չուկայ տանին, ինչ որ սովորութիւն է, անտարկեալին հետ գացող ոստիկանը թող անուշադիգը

աբբեւ բանտարկեալը խոյս տայ. ոստիկան թող ոչիչ ընէ: Պէտք էր կատարել հազարապետին հրամանը,

մանաւանդ որ տնօրէնն ալ քիչ մը դրամ պիտի առնէր փախչող բանտարկեալէն : Իսկ գործը վերջանալէ վերջը հազարապետը հրաման կ'ընէր բանտարկել ոստիկանը , բայց ոստիկանին ամսականը կ'տրուէր : Քանի մը ամիս վերջ ոստիկանը իր պաշտօնին գլուխն էր : Իսկ եթէ փախչողին դատախազն աւելի ուժով մէկն էր , հակառակ պարագային փախչող ոստիկանը պաշտօնազուրկ կ'ընէր , քանի մը ամիս ձեռքի տակէ անոր ամսականը տալով և յետոյ նորէն ոստիկան կ'գրէր , ինչպէս Ապու Սալիլ : Էլիասի հետ ունեցած տեսակցութենէս հազիւ քսան օր վերջ , Էլիաս մեր սենեակին դրան առջ ևկաւ ու ձեռքս թօթուեց ու «մնաս բարով» ըսելով գնաց , 15 տարուան փոխարէն 18 ամիս բանտը մնալով : Էլիաս այլ եւս ազատ էր : Երկու օր վերջ հազարապետին թուղթ մը դրկեցի իբր աղերսազգիր որով կ'ուղէի իր ներկայութեան երթալ :

Նաթուրեան դերձակ ըլլալով հազարապետի սենեակին մէկ կողմը նստած , հազարապետին համար կար կարելու պատրաստութիւններ կ'տեսնէր : Երբ հազարապետին սենեակը մտնելս տեսաւ , կարծեց թէ ո՛ր և իցէ յանցանքի մը համար բանտի տնօրէնը զիս հազարապետին տարած էր , հազարապետը օրպիսութիւնս հարցուց : Շնորհակալութիւնս յայտնելէ վերջ ըսի , կ'ուզեմ առանձին տեսնուիլ ձեզ հետ . իսկոյն հրամայեց տնօրէնին և Նաթուրեանին դուրս ելլել և մեզ առանձին թողուլ :

Մուցայ ժամանակին յիշելու պարագայ մը որ բաւական հետաքրքրական էր : Ա. քեա հասնելուս երկրորդ օրն երբ հազարապետ հրամատարը և ընդհ. դատախազը բանտ եկան Պուլէն եկող նորեկ բանտարկեալներուն չղթաները փոխելու , հազարապետն ամէն մէկ բան-

տարկեալին կ'հարցնէր իր արհեստը : Ի հարկէ ես այդ օրը այնչափ չհետաքրքրուեցայ այդ խնդրով , բայց վերջէն հասկեցայ որ հազարապետին այդ հարցումն իր որոշ պատճառն ունէր :

Հազարապետը կ'փնտռէր իրեն պէտք ըլլալիք արհեստաւորը , այսինքն կօշկակար , դերձակ , սափրիչ , ևայլն , որպէս զի իրեն պէտք եղած մուճակն ու հագուստները ձրի կերպով բանտարկեալներուն չինել տար և ձրիաբար ածիլուէր :

Նաթուրեան արհեստով դերձակ ըլլալուն համար միշտ իր սենեակին մէկ բաժանման մէջ կ'պահէր հանարապետը , և իր հագուստները ձրիաբար Նաթուրեան զին կարել կամ չինել կուտար . ահա այս պատճառաւ էր որ Նաթուրեան հազարապետին քովը կ'գտնուէր :

Հազարապետին ըսի .

— Ես հիմա չպիտի փաստեմ թէ այս խնդրոյն մէջ ո՛րչափ մեղաւոր ու անմեղ եմ . դուք ինձմէ շատ լաւ գիտէք զինուորական ատեսաններուն սովորութիւնն . ես ինչ որ ըրած եմ անիկա Պոլիս մնաց : Զիս հոս զրկեցին մեռնելու համար , ո՛չ թէ սպրեկու . ենթադրենք թէ նոյն իսկ ծովուն վրայ և հոս հասնելէս վերջ մինչեւ հիմա մեռած ըլլայի : Ես լաւ գիտեմ որ Պոլիս ինձմով բնաւ չպիտի հետաքրքրուէր , բայց ես լսած եմ որ ինձի համակրած էք սկիզբէն , որուն համար շնորհակալութիւնս կ'յայտնեմ . իսկ ինչ որ զիս հետաքրքրած է , այն է որ դուք շատ գթասիրտ մէկն ըլլալով շատ կ'ցաւիք եղեր որ այս չարչարանքները կ'կրեմ : Վերջապէս , ձեր սիրտն ու խիղճն հանդարտեցնելու համար կտրուկ և կարճ միջոց մը խորհած եմ , միջոց մը որ ձեզ նման ազնիւներուն խղճին վրայ ծանրացած բեռը կ'թեթեւցնէ , և արդէն փափաքնիդ է՝ որ միշտ

յարդիկ ապրին ոչ թէ մեռնին չարաչար կերպով : Ուստի եկած եմ դէպի ձեզ ունեցած յարգանքիս ապացոյցը տալու անաշարկելով որ զիս ազատ թողնելու փափաքնիդ չուտով կատարէք և ձեզմէ իմանալու թէ այդ գործողութեան համար որչափ դրամ պէտք է որպէս զի վճարեմ, ահա այս է անաշարկս :

Նկատեցի որ դրամին անուներ նշմարելի կերպով սարսեց հազարապետին ջիղերը :

— Ըսածնիդ շիտակ է : շատ կ'ցաւիմ ձեր վրայ, բայց չեմ կրնար բան մը ընել. որովհետեւ Պոլսէն ձեր մասին եկած հեռագիրներ և հրահանգներ սոսկալի են. եթէ այդ հրահանգներուն անսայի, ձեզի արեւու երես տեսնել չպիտի տայի. բայց կ'տեսնէք թէ ի՛նչպէս կ'վարուիմ : Դժուար է անաշարկնիդ և թէ անկարելի :

— Քիչ ատենուան մէջ ձեր բարեսրտութիւնը ճանչցայ, արդեօք ո՞րչափ դրամ պէտք է, ըսի :

— Ո՞րչափ դրամ ունիս քովդ, ըսաւ :

— Քովս շատ դրամ չունիմ, երբ հասկնամ որչափ պէտք ըլլալը չուտով բերել կուտամ :

Է՛հ, եթէ երբէք համաձայնած ըլլայինք. 50-60 ֆրանսական ոսկի պէտք էր : ըսաւ :

Այլ եւս համաձայնելու խնդիրը վերջացած է կարծեմ, կը լսեմ որ հոս ամենանշանաւոր վաճառականը, Իպրահիմ Խուրի էֆէնտին է, ձեր հրամանով դրամները անոր քով կ'ձգեմ և ես Աքեայէն երթալէս վերջ դուք կ'առնէք, բայց կ'մտածեմ որ այդչափ դրամ չպիտի կրնամ բերել տալ, և շատ ըլլալը դուք ալ գիտէք :

— Հապա ո՞րչափ, ըսաւ :

— Երեսունի չափ կրնամ բերել տալ :

— Է՛հ, այդ ալ շատ քիչ է :

— Հոգ չէ, թող 40 ըլլայ :

— Ե՞րբ նամակ պիտի գրես :

— Նոյն իսկ վաղը :

— Նամակդ գրէ, թող դրամները գան. ինչպէս ըսի շատ դժուար է, բայց քանի որ անգամ մը համակրած եմ քեզի, կ'աշխատիմ յաջողցնել, մանաւանդ որ փոքրիկ զաւակներուդ և ընտանիքիդ նեցուկը դուն ես. այս բարիքն ալ քեզի ընեմ :

— Շնորհակալ եմ, ըսի : Երբ կը մեկնէի. հազարապետն ըսաւ :

— Պէտք է նամակիդ մէջ գրես թէ բանտին մէջ կ'ուզես անեւարակօն գործ մ'ընել, անոր համար է որ դրամ կ'ուզես :

— Բնականաբար այդպէս պիտի գրեմ և վաղը պիտի տեսնես գրած նամակս :

Տնօրէնը կանչեց պատուիրեց որ մեծ չղթաս հանեն և թեթեւ բան մը դնեն :

Տնօրէնը կարծեց թէ չղթայի մասին էր որ այդչափ կ'խօսիինք. երբ բանտին բակը մտանք, տնօրէնը իսկոյն հրամայեց որ չղթաս հանեն հազարապետին հրամանով : Բանտարկեալներուն հետաքրքրութեան վերջն եկած էր, կարծելով թէ չղթային համար հազարապետին գացած եմ : Ուրախ էի որ դժոխքէն կ'ազատէի : Արդէն գաղտնի նամակս գրած և բանտի վիճակը մանրամասն նկարագրած էի :

Իսկոյն նամակ մ' գրեցի և խնդիրը պարզելով՝ 40 ֆրանս. ոսկի ուզեցի և ստիպողական կերպով պահանջեցի որ չուտով ղրկեն : Իսկ ձեւակերպութեան համար թրքերէն նամակ մը գրել տուի և հազարապետին ղրկեցի հազարապետը նամակս կարգալէն վերջ Խալիլին պատուիրած էր չուտով բոսթան տանիլ : Հազարապետին և իմ միջեւ այսպէս քիչ օրէն յառաջ եկած բարեկամութիւնը զարմացուցած էր Խալիլը :

Թերթերու մէջ կարգացի որ Խրիմեան Երուսաղէմ ուխտի կ'երթայ: Անհաւատալի թուեցաւ ինծի և կառավարական խաղ մը նկատեցի: Իսկոյն նամակ մը գրելով ուզեցի իրողութիւնն իմանալ. մի գուցէ զինքը Երուսաղէմ աքսոր զրկած են, մտածեցի:

Հայրիկը կ'գրէր. — «Ինչ որ կարծես այն է աքսորուած եմ. մինչև ե՛րբ հոս մնալս յայտնի չէ. ըրածդ մեծ յանդգնութիւն էր. չեմ յուսար որ յուսահատիս. այդ բանտին գէշութիւնը և չարչարանքները նկատի ունենալով կը յուսամ թէ պիտի կրնաս տոկալ. գիտեմ նաեւ որ շատ դրամ չունիս քովդ. ես ալ շատ չունիմ. այս անգամ քեզի հինգ ոսկի կ'զրկեմ Պէրութի վանքին տեսուչին միջոցաւ. երբ պէտք ունենաս նորէն գրէ ։»

Ինչ որ կ'կասկածէի ճիշտ էր: Նիւթականիս մասին բան մը չէի գրած, այլ գրած էի թէ պատմուածին պէս հոս բանտ չէ, այլ դժոխք. ինչ որ ալ լլլայ չպիտի յուսահատիմ:

Բումբէլիէն 18 հոգի իսլամ Ալպանացի Առնաուուտներ զրկած էին Աքեա, որոնց մէջ կ'դաճուէին 5 հոգի ցկեանս և մահուան դատապարտուածներ. իսկ միւսները՝ 15 տարուան: Նորեկներուն մէջ կը գտնուէին 2-3 հոգի խելքը գլուխը մարդիկ, իսկ միւսները բաւին բովանդակ նշանակութեամբ Քրիստոնէից թշնամր: Աքեա հասնելէ քանի մը օր վերջը իրենց գոյնը դուրս տուին և բացարձակապէս՝ սկսան քրիստոնէայ բանտարկեալներուն հակառակ վարուիլ: Արմենակ խնդիրն ինծի պարզեց և ես իրեն խոստացայ պէտք եղածն ըսել անոնց ընկերներէն Ահմէտ աղային և ստիպել որ, Ահմէտ աղա պէտք եղած կերպով իր իր ազգեցութիւնն ի դուրս դնէ և հակառակ պարագային սատակ, որպէս

զի ապագային գէշ հետեւանք չունենայ իրենց ընթացքը: Ահմէտ աղա խոստացաւ և պէտք եղածն ըսած էր իրենց:

Արմենակին և Պետրոս Հատատին շատ գէշ կ'ազդէր այդ լեռնցիներուն լնթացքն և չէին հանդուրժեր իրենց ականջով լսել դէպի քրիստոնէից ուղղուած նախատինքները: Բնականաբար ինծի ալ գէշ պիտի ազդէր և ներքնապէս կ'ազդուէի, բայց իմ նպատակս էր զուր տեղը արիւն չթափել և չարչարանաց չենթարկուիլ. կ'ուզէի որ ժամանակ անցնի և անոնք համոզուին թէ՛ Աքեա չի նմանիր Ալպանիոյ լեռներուն և սկսէին լեզուին իրենց քաշել և բանտարկեալներուն հետ լաւ վարուիլ: Անցաւ քանի մը օր եւս, Արմենակ և Պետրոս յայտնեցին ինձ թէ ես կ'սխալիմ այդպէս մտածելով. անոնց անպատճառ դաս մը տալու է, որպէս զի հասկնան թէ քրիստոնէից հակառակիլն և հայհոյելն ինչ կ'նշանակէ: Նորէն Ահմէտ աղային և ուրիշ մէկ երկուքին խօսեցայ այդ մասին և կտրուկ կերպով իրենց ըսի որ եթէ իրենց այդ հակառակութիւնը շարունակեն հետեւանք շատ գէշ պիտի ըլլայ. քանի որ հոս բանտարկուած ենք իբր բախտակից պէտք է իրարու հետ հաշտ ապրինք, կրօնքի և ազգութեան դէմ հայհոյելը շատ տգեղ բաներ են և չի վայելեր: Առնաւուսները կարծելով թէ մերինները կը վախնան իրենցմէ, և այդ պատճառաւ է որ ես կ'միջամտեմ, կ'սկսին աւելի յառաջ երթալ իրենց ընթացքին մէջ: Մերիններն արդէն վաղուց պատրաստուած էին, առիթի մը կ'սպասէին և կ'ուզէին պատրուակ մը ստեղծել:

Պայրամը Արմենակի անկողինն առջեւէն անցած միջոցին խոփու դէմքով մը գլուխ երեքցնելով Արմենակին կ'հայհոյէ ու կ'անցնի կ'երթայ դէպի ճէմիլ, վե-

Քաղաքաբնակ Սրմենակը Պայրամին քանի մը շառաչուն ապտակ մը իջնցնելով Պայրամը դետին կ'գլտորէ :

Յերեկուան ժամ 4ի միջոցները մեծ սենեակին դրան առջեւ կեցող պահապանը յանկարծ բացազան-չութեամբ դէպի տնօրէն վազեց «Տօշի»(*) կայ ըսե-լով . իսկոյն մեծ սենեակին դրան առջեւ խռնուեցանք . կռիւը սոսկալի էր . դաշոյնները , հողէ կրակարաններն և ջուրի սափորներն ելեւէջ կ'ընէին : 140ի չափ բան-տարկեալներն իրար խառնուած էին մինչեւ որ դուրս գտնուած ոստիկանները իրենց փայտեր առած փոխ-տնօրէնին հետ սենեակին դրան առջեւ հասան , ար-դէն արիւններն հոսիլ սկսած էին : Փոխ-տնօրէնին բա-ցազանչութիւնն ազդեցութիւն մը չըրաւ . կռուարար-ներն իրարմէ չէին զատուեր : Զինուորական փողը հնչած էր , զինուորները դէնքի գլուխ անցած էին և դրօշակը պարզուած ու ժողովուրդը «Լիման»ը պաշա-րած էր :

Տնօրէնը ստիպուեցաւ սպառնալ , և ըսաւ որ եթէ կռիւին վերջ չտան , զիրենք հրացանի բռնել պիտի ապ :

Վերջապէս սենեակին դուռը բացուեցաւ և սկսան մէկիկ մէկիկ դուրս հանել . Տեսարանը սոսկալի էր : Բանտարկեալներուն մէջէն 20 հոգիի չափ արիւնաշա-ղախ եղած էին , իսկ երեսունէն աւելին ալ թեթեւ կերպով վիրաւորուած : Դուրսի բակին մէջ կարգաւ չարած էին վիրաւորեալները , իսկ ծանր վիրաւորեալ-ները արդէն գետինը պառկեցուցած էին : Իսկոյն բժիշկներ եկան և սկսան վէրքերը կապել և դարմա-նել : Պայրամին և ուրիշ երկուքին վէրքերը շատ ծանր

(*) «Տօշի» կռիւ , ծեծկըւուք :

և վտանգաւոր էին . այնպէս որ պատգարակի վրայ դնելով դուրսի հիւանդանոցը տարին :

Յաղթութիւնը Սրմենակի և Պետրոսի կողմն էր , որովհետեւ իրենց վեց լնկերներով 80ի չափ Առնա-ուտներու , Թուրքերու և Արաքներու դէմ կռուած էին , և թէ իրենց վէրքերը այնչափ ծանր չէին . որով-հետեւ շատ ճարպիկ շարժած էին , իրենց դանակներով միւսները վիրաւորուած էին և իրենք անոնց դանակ-ներէն այնչափ շատ վիրաւորուած չէին :

Արմենակի , Պետրոսի , Էլիասի և Իպրահիմ կա-տուայի չղթաները մեծցուցին . ինչպէս նաեւ Առնա-ուտներէն երեքինը : Մերինները յանցաւոր նկատուե-ցան , քանի որ միւսներէն 40 հափ չափ վիրաւորուած էին . թէեւ Առնաուտներէն Պայրամն էր պատճառ տուողը , բայց պարտուողներն անոնք եղած էին :

Մերինները հազիւ թէ 20 օրի չափ կրեցին այդ ծանր և մեծ չղթաները . բարեխօսեցի , փոխեցին , և նորէն սովորական չղթաները ոտքերին անցուցին : Տնօրէնը և փոխ-տնօրէնը մեզի կ'պատմէին թէ այս տեսակ մեծ կռիւ գրեթէ տեղի ունեցած չէր այս «Լի-ման»ին մէջ : Կռիւը այն բարերար ազդեցութիւնն ու-նեցաւ որ այդ Առնաուտներն այլ եւս գլուխին ծռե-ցին կատու դարձան և սկսան սիրով ապրիլ Քրիստոն-եաներուն հետ : Հազիւ թէ ամիսը լրացած էր ամբողջ կռուարարները գրեթէ հաշտուած էին իրարու հետ :

Պոլսոյ Վարիշ Մարմնոյն հետ թղթակցելու համար այն տեսակ ապահով հասցէներ և գաղտնի բանալիներ գտած էինք որ նամակը գրելու ժամանակ մեր հոգը չէր բնաւ և չէինք մտածեր իսկ թէ մի գուցէ ձեռք անցնի նամակնիս : Եթէ երբէք ձեռք անցնէր նամակ-նիս , կրկին գրելու ձանձրութիւն մը պիտի ունենա-

յինք ուրիշ ոչինչ, մնացեալը ամէն վտանգէ բոլորովին զերծ էր, և բնաւ վախ մը չունէինք թէ նամակին պարունակած գաղտնիքը կրնայ երեւան ելլել: Ինչպէս կ'երեւէր Վարիչ Մարմինը շատ զբաղած ըլլալով ինծի հետ թղթակցելու գործը յանձնած էր Ամպարճեանին: Օրին մէկը Ամպարճեան իր նամակով հետեւեալ ցաւալի լուրը կուտար ինծի, գրեթէ մանրամասն նկարագրելով տեղի ունեցած դէպքը ու կ'ըսէր.

«Արդէն Յուլիս 15ի ցոյցն և մանաւանդ ձեր ձերբակալուելը ահագին ոգեւորութիւն յառաջ բերաւ ժողովուրդին մէջ ու գիշեր ցորեկ անթիւ ու անհամար դիմումներ կ'ըլլային ինքզինքնին Հնչակեան արձանագրել տալու համար. որոշուած երդումի և ուխտի ձեւակերպութիւնները շատ խիստ և անաչառ կերպով կ'գործադրուին, որով օր ըստ օրէ մեր շարքերը կը խտանան: Անհատին մէկը փափաքած էր Վարիչ Մարմնոյն անդամներէն մէկը տեսնել. մարդը ինքնին տարօրինակ թուեցաւ մեզ՝ իր առաջարկով, որ ըսաւ.

«Ես շատ մեծ ծառայութիւն մ'ընելու պատրաստ եմ ձեր կուսակցութեան, պայմանաւ սակայն, եթէ Խրիմեան Հայրիկ ինձ արտօնէ ընելու. առանց անոր հրամանին բան մը չպիտի ընեմ»:

«Մարդուն անունը Աւետիս էր. ինքը պարկեշտ մէկը կ'երեւար. իր առաջարկով մենք այն եղբակացութեան կ'յանգէինք թէ՛ ինքը մեր վրայ վստահութիւն չունի: Մենք առանց վերաւորուելու. հետաքրքրութիւնն իսկ գոհացնելու նպատակաւ զինքը Հայրիկին ներկայացուցինք. այսինքն դեռ Հայրիկը Երուսաղէմ չաքսորուած հոն Խրիմեանի ներկայութեան ալ շատ տարօրինակ վարուեցաւ ու ըսաւ»:

«Հայրիկ, ես Հնչակեան կուսակցութեան միջո-

ցաւ կ'ուզեմ մեծ ծառայութիւն մ'ընել Ապգին. եթէ զիս պիտի օրհնես և արտօնես պիտի ընեմ. եթէ ոչ չպիտի ընեմ և ըրածիս փոխարէն վարձք ալ չեմ ուզեր»:

«Աւետիսի սոյն խօսքերը շատ տարօրինակ թուեցան Հայրիկին ալ. Խրիմեան նստած տեղը ինքզինքին գալով և ուշադրութիւնը դէպի Աւետիս դարձրնելով, ժպտուն դէմքով մը ըսաւ.

— Կ'օրհնեմ զքեզ և կ'արտօնեմ, ըսէ տեսնեմ, ինչ պիտի ընես:

«Աւետիս Հայրիկի աջը կրկին համբուրելէ վերջ ըսաւ.

«Ես այնպիսի ռումբեր կրնամ պատրաստել և այնպիսի գօտիներ կրնամ շինել, որոնց նման դեռ մինչեւ հիմա տեսնուած չէ և թերեւս ասկից վերջ ալ մէկը չկրնայ այդ տեսակ բաներ պատրաստել: Եթէ Հնչակեան կուսակցութիւնը պէտք ունի այդ ռումբերուն և գօտիներուն, ես պատրաստ եմ շինելու»:

Հայրիկը այդ գործին որոշումը տալը յանձնեց Վարիչ Մարմնոյն և մեկնեցանք: Աւետիս գործի սկսաւ. իբր նմոյշ մէկ ռումբ և գօտի մը պատրաստեց, օր մը Մաքրիգիւղի կողմէն դաշտ գացինք և շատ հեռու վայրի մը մէջ փորձեցինք. ինքնին հրաշալի էր: Ու ժանակէն քիչ պակաս ուժ ունէր. իսկ գօտին հիանալի էր: Պարզ մէջք կապելիք գօտի մ'էր և անոր վրայ կ'շարուէին 10-40 հատ պատրաստուած մասնաւոր փամփուշտներ, այդ գօտին վրան ունեցողը իսկոյն բաճկոնակը վեր առնելով և զոպանակին կոխելուն պէս փամփուշտներուն կրակ կուտար և ուղածին չափ գընդակ կ'արձակէր գրեթէ 50-60 քայլ հեռաւորութեան վրայ: Փորձը կատարուելէն վերջ՝ Աւետիս սկսաւ պատ-

րաստել, քանի որ մեզ համար դժուար չէր քիմիական
և այլ նիւթեր ձեռք բերել: Ռուսները պատրաստելէն
վերջ կազի թիթեղներու մէջ կ'դրուէին և կ'պահուէին:
Վարիչ Մարմինը Աւետիսի այս հրաշալիքը ձեռք ան-
ցունելէ վերջ որոշեց մեծ ցոյց մը ընել, այն է որոշ-
եալ ժամու մը օդը հանել կառավարական քանի մը
չէնքերը: Կրնաս երեւակայել թէ, երբ որոշեալ ժամու
մը կառավարական չէնքերը օդը կ'հանուին և մերին-
ները այդ գօտիները կ'գործածեն իրենց վրայ խոժոժո-
ղներուն դէմ, և երբ Պոլսոյ ամէն կողմը աւեր կ'աւ-
րածուի, այլ եւս անկից վերջ ի՞նչ տեսակ ա՜ն ու սար-
սափ յառաջ կուգայ. և ա՜նա ասոր համար էր որ Մու-
րատ դեռ Պոլսոյ բանտը գտնուած մըջոցիդ քեզի գրած
էր. «Փառաւոր հարսնիք մը տեղի պիտի ունենայ,
երանի՜ թէ ներկայ ըլլայիր այդ հարսնիքին»:

«Բնական է որ այդ տեսակ գաղտնի գործերը շու-
տով չեն կատարուիր: Հեազնեմէ կ'պատրաստուէին և
թիթեղներու մէջ դրուելով և որոշեալ տեղ մը փոսին
մէջ կ'թաղուէին ու կ'պահուէին: Մինչեւ Սպարապե-
տութեան Դռնէն մեզի ղրկած ձեր երկտողը, ի հարկէ
մինք չէինք կրնար կասկածիլ թէ Մամբրէ Վրդ. մատ-
նիչ մը կամ դաւաճան մը կրնայ ըլլալ, և Մամբրէն իբր
ընկեր կրնար քիչ շատ մեր գաղտնիքներուն տեղեակ
ըլլալ, ինչպէս որ տեղեակ էր նաեւ ռուսներու և գօ-
տիներու խնդրոյն: Սպարապետութեան Դռնէն ձեր
ղրկած երկտողը ստանալնուս պէս անմիջապէս Աչըգեան,
Տաճատ, Մամբրէ, Սուքիաս, Խաչիկ և Լուսարար
Յովհաննէսը Տեհօրի ենթարկելու որոշումը միաձայ-
նութեամբ տուինք և իսկոյն գործադրելու համար Տե-
հօրներն յատկացուցինք: Խաչիկի Տեհօրը գործադրողն
րո 18 տարեկան Արմենակն է տեղն ի տեղը վայր-

կենական կերպով յօշոտեց փաստաբան Խաչիկը և Տա-
ճատի գործողութիւնը ձախողեցաւ որով գնդակները
վրիպեցան միայն թեւէն վիրաւորելով, Վարիչ Մար-
մինը Տեհօրը արդէն որոշած էր և պէտք էր անպայման
վաղ թէ անագան գործադրուէին այդ որոշումները:
Երկտողը աւելի սարսուռ ազդեց մեզի. Մամբրէի մա-
սին, որովհետեւ Մամբրէն էր որ մեր այդ գաղտնիք-
ները գիտէր, ուրեմն պէտք էր որ առաջ անոր կեան-
քը մէջտեղէն վերցնել: Մամբրէ գիտնալով իր գլխուն
գալիքն և նկատելով որ դու այլ եւս ի վիճակի ես
մեզի իմացնելու թէ՛ ձեզ մատնողներէն մէկն ալ ինք
է, բնականաբար շատ զգոյշ պիտի մնար, և արդէն երբ
տեսաւ որ արտօնուած ևս այցելութիւններ ընդունե-
լու բանտին մէջ, Մամբրէն ինքնաբերաբար իր յարա-
բերութիւնները դադարեցուց մեզ հետ և մըշտ խոյս
տուաւ մեզմէ: Զէ՞ մի որ իրեն համար հազիւ Տեհօր-
ներ յատկացուցած էինք որոնք գիշեր ցորեկ զինքը կը
հետապնդէին ու կը լրտեսէին: Շատ հաւաստի աղբիւրէ
մեզի լուր տրուեցաւ թէ ինքը արդէն պաշտօնապէս
լրտես արձանագրուած է ռուսականութեան նախարար
Նազըմի քովը:

Մամբրէն բոլոր գալիքը գուշակելով գրեթէ ան-
ձեռնմխելի դարձած էր. քանի քանի անգամներ փոր-
ձուեցաւ նորէն անյաջող, Մամբրէն այլ եւս ձեռք չէր
անցներ. վերջի պարագային այնպիսի միջոց մը գտանք
որ գրեթէ իր և Նազըմի գործեակերպէն տեղեկու-
թիւններ մեզ կը հասնէր:

Նազըմ որ արդէն կառավարութեան և պետու-
թեան օգտակար ըլլալէ աւելի կը խորհէր և կ'ընար
հրապարակի վրայ երեւնալ, գիրք չինել, աստիճան
ձեռք բերել և հռչակ հանել, շատ բնական էր որ գիւ-

բուժեամբ Մամբրէի օձիքը թող չպիտի տար, պիտի չոյէր, կաշառէր և շլացնէր. որպէս զի Հայերու անունով ինքը Նազըմ իր երազներն իրականացած տեսնէր օր մը: Վերջապէս ո՞վ գիտէ ի՞նչ մեծ խոստումներու և վարձատրութեան փոխարէն Մամբրէն կ'յօժարի ռումբերուն թաղուած տեղն և ապագայ գործադրուելիք ծրագիրն Նազըմին յայտնել մանրամասնաբար և նոյն իսկ չափազանցութեամբ:

«Նազըմ՝ Մամբրէէն այդ լուրը առնելուն պէս, իսկոյն հռչակաւոր Հիւսնի Գոմիսէրը կ'իյնայէ և պէտք եղած կերպով հրահանգները տալէ վերջ, կ'հրամայէ անմիջապէս խուզարկել Մամբրէի ցոյց տուած տունը և արդիւնքը շուտով հեռագրել իրեն Երևոյց. իսկ Նազըմ իսկոյն պալատ կ'երթայ և եղելութիւնը կ'պատմէ բռնապետ Համիտին: Այլ եւս հարկ չկայ ըսելու թէ Համիտ այդ լուրն առնելէ վերջ ի՞նչ խոստացած է և կամ մտադրած է Նազըմին համար. որով վայրկեանէ վայրկեան կ'սպասեն եղբր Հիւսնիի հեռագրին, բայց հեռագիրը կ'ուշանայ, Նազըմ կ'կատուի, բայց ի՞նչ օգուտ, ստիպուած էր համբերել: Մենք արդէն գիտէինք որ օրին մէկը դառն իրականութեան մը հանդէպ պիտի գտնուինք: Քանի որ այդչափ ահագին բաներն ուրիշ տեղ մը փոխադրել ոչ թէ անկարելի, այլ և վտանգաւոր էր, կարելի եղածին չափ միջոցներ ձեռք առած էինք գոնէ քիչ և կամ թեթեւ վնաս մը կրել: Հիւսնին իր հետն առնելով պէտք եղած ոստիկանները, գործաւորներն և բան ու բրդիներ և նոյն իսկ փոխադրութեան համար կառքեր, ուղղակի Գումագալու կ'երթայ և դուռնէն ներս կը մտնէ ու սենեակի յատակը քակելու հրաման կ'ընէ գործաւորներուն: Անչափ լաւ և զգուշութեամբ թաղուած էր թիթեղներն որ, սկիզբէն

յուսահատութիւն կը պատճառեն Հիւսնին և կ'եզրակացնէ թէ սխալ մը և խաբեբայութիւն մը կայ գործին մէջ, որով յուսահատած կը մեկնի եղածը Նազըմին հեռագրելու համար:

«Համիտ և Նազըմ, որ վայրկեանէ վայրկեան ուրախ լուր մը առնելու կ'սպասէին, երբ Հիւսնիի հեռագիրը կ'ստանան. այլեւս Համիտ կ'սկսի փրփրիլ, և շատ իրաւաւր իր բարկութիւնը Նազըմին վրայ թափելով, կ'ըսէ.

— Կատակ ընելու եկար, ես քեզի կը սովբեցնեմ: Եւ սոսկալի կերպով կը կշտամբէ Նազըմը:

«Նազըմ այլեւս չմորած Համիտի կշտամբանքէն, ապագայ գալիք ցատումներէն խելացնոր՝ ինքզինք կառքին մէջ նետելով, ուղղակի Ոստիկանութեան Դուռը կուգայ: Հոն արդէն վատ Մամբրէն կ'սպասէր՝ իրեն խոստացուած ապագայ վարձատրութեան: Նազըմ փրփրած ու կատղած՝ Մամբրէին վրայ կը յարձակի չառաչուն ապառիկ մը կ'իջեցնէ երեսին զինքն սպաննելու սպառնալիքով. եթէ երբեք ինքիրն երեւան չհանէ, և իսկոյն Հիւսնին բերել կուտայ՝ բերանացի կերպով լսելու եղածները:

«Մամբրէ կը կակազէ թէ մի գուցէ ուրիշ տեղ փոխադրած են. այս միջոցին Նազըմ դարձեալ շառաչուն ապառիկով մը կ'ըսէ.

— Քանի որ վստահ չէիր, ինչո՞ւ խաբեցիր. Սուրբ թանին ի՞նչ բան, ի՞նչպէս համոզեմ:

«Հիւսնի այդ միջոցին գաղափար մը կը յղանայ և կ'ստիպէ Մամբրէն որ պատրաստողներուն և գլխաւորներուն անունները տայ: Եւ որովհետեւ Մամբրէ լրտես արձանագրուելէն ետքը չէր գիտեր թէ Վարիչ Մարմինին մնացեալ անդամներն ուր կը բնակէին, և թէ ինքը համոզուած էր որ եթէ երբեք Վարիչ Մարմ-

նոյ անդամներն յաջողէր իսկ ձեռք ձգելու, անոնք իրենց արեան գնով ալ ըլլար բան մը չպիտի խոստովանէին, այս պատճառաւ էր որ Հիւսնիին շատ ուշ մնացած ծրագրին յղացումն ու գործադրութիւնը կուտ մը չէր արժած:

«Նազըմ նկատելով որ այս ձախորդութեան վախճանը ուրիշ բան պիտի չկրնար ըլլալ այլ մինչեւ այն օրը ունեցածն ալ վրայ պիտի տար. և թէ ո՞վ դիտէ իրեն համար ինչէր պահուած էին բռնապետին կողմէ, արհաւիրքի և թերեւս մահուան այդ հեռանակարը զինքը կ'ստիպէ ճարահատալ՝ անգամ մ'ալ ինք անձամբ երթալ և տեսնել ցոյց տրուած սենեակը:

«Նազըմ յուսահատական ճիգ մ'ալ ի գործ կը դնէ, կէս մէդրէն աւելի ևս փորել կուտայ և կրկին երկաթէ շամբուրներով կը փորձէ. ահա յանկարծ գործաւորին մէկը կը բացագանչէ.

«Շամբուրը քարի մը նման կարծր բանի մը կը հանդիպի»: Ճիշդ էր, գտած էին: Մէկ ժամ վերջ թիթեղները զգուշութեամբ կառքերու մէջ կը փոխադրուէին:

«Վատ Մամբրէն և Նազըմ իրենց նպատակին հասած էին, իսկ մեր սոսկալի աշխատութիւններն օդն ելած էին և կազմած ծրագրին ոչնչացած էր այլեւս: Ահա քանի մը օր առաջ այս ցաւալի իրականութեան հանդէպ գտնուեցանք: Թէեւ ցաւալի, բայց մի՛ կարծեր թէ մենք պիտի վճատինք և կրկին պիտի չգործենք. իսկ գալով վատ Մամբրէին որ մեր այդ հրաշալի ծրագիրը փճացուց, անոր կեանքն ալ պիտի փճաւ նայ քիչ ատենէն և այդ ուրախալի լուրը պիտի տամ ձեզ:»

*
*
*

Ամպարճեանի սոյն նամակը կարգացած և դեռ չը

վերջացուցած արդէն սկսած էի ամբողջ մարմնովս դուրս ալ և թէ աչքերէս սկսած էր արտասուք վազիլ, արտասուքներս աղէան դարմանելու չպիտի ծառայէին. իսկ իսանութիւն մէջ աթոռիս քամուած կը մտածէի և Մամբրէի մասին ըրած ենթադրութիւններս ճիշտ կը գտնէի:

Մամբրէն մեզի ծանօթանալէն վերջը շատ հետաքրքրական վարմունք մը ունէր. ըսել է իր նպատակն էր մեր ամէն ներքին գաղտնիքները իմանալ:

Մամբրէն ուզած էր մեր և Չաքրեաններու մէջ միջնորդ ըլլալ մեզի միացնելու համար. ինքը այդ բանը խնդրած էր մեզմէ և մենք արդէնք եղած չէինք: Վերջապէս օր մը իր միջնորդի դերով մեզի կը հրաւիրէր գտնէ երկու ընկերներ զրկել որ Չաքրեաններու մէկ ժողովին ներկայ գտնուինք և բանակցինք. Չաքրեանները այն ատենը «Արմենական» անուն առած էին իրենց վրայ:

Ընկերները առաջարկեցին որ Մուրատ և ես երթանք Չաքրեաններու ժողովին. ես և Մուրատը երբ մերժեցինք այն ատեն որոշուեցաւ Տամատեան և Ղազանճեան զրկել:

Դեռ ժողովի չսկսած Մամբրէն որ սեղանին գլուխ նստած կ'ըլլայ երկու գրպաններէն մէկ մէկ ատրճառակ հանելով սեղանին վրայ կը դնէ և կ'ըսէ. «Դառաճաններուն վրէժինդեր ասոնք պիտի ըլլան»:

Մեր ընկեր Պաղանճեան կ'ըսէ. վարդապետ ես քեզմէ կը վախնամ և քոյ վրայ կը կասկածիմ:

Մամբրէն խնդիրը կատակի կը փոխէ:

Չաքրեանները բնաւ չէին ուզեր որ մենք ցոյց ընենք պատճառ ուրիշ բան չէր եթէ ոչ նախանձիլ:

Յուլիս 14ի շարաթ երեկոյ ես շատ զարմացայ թէ

Մարմբէն ինչպէս կարողացած էր մրգավաճառներու (եէմիշճիներու) մէջ դտնալ թաքտոցս որ Մուրատի և Մոմճեանի հետ նստած կը խորհրդակցէինք :

Մամբրէն իբր թէ Հայրիկի կողմէն եկած էր որ Հայրիկ լալով կը խնդրէ եղեր որ միւս առաւօտ ցոյց չընենք : Այդ պահուն յանկարծ սկսեցին իբր պայրամի նշան թնթանոթներ որոտալ և Մամբրէն երես դէպ ի թնթանոթի ձայն դարչուցած ըսաւ .

«Փորերնուս մէջ ըլլայ իշալլահ :

Վերջապէս Մոմճեան հասկցուց որ մեզի առանձին թողու : Մամբրէն շատ լաւ գիտեր որ ցոյցի ամենէն եռանդուն կողմնակից ես էի դարձաւ դէպի ինձ և ըսաւ .

Աստուծոյ սիրոյն ըլլայ կը պաղատիմ՝ քիզի մեղքըցիր սա ծերունի Հայրիկին որ նստեր կուլայ և իմ լուրիս կ'սպասէ , յետաձգեցէք այս կիւրակէ տեսնենք ինչ կ'ըլլայ :

Ես բարկացայ իսկոյն ոտքի ելայ ու ըսի :

Մենք գործ ունինք մեզի առանձին թող , գնա Հայրիկին ըսէ թող զուր տեղ չիլայ , ոչ թէ ինքը այլ Աստուածը եթէ ըսէ ցոյց չյետաձգուիր : Հիմա քանի որ դուն չես հեռանար մենք ուրիշ տեղ պիտի երթանք խորհրդակցելու : Մամբրէն ճարահատեալ հեռացաւ :

Ինչո՞ւ չը կարծել թէ Մամբրէն էր որ լուր տուած էր կառավարութեան և լրտեսները Մայր եկեղեցի եկած էին :

Մամբրէն ինչո՞ւ եկաւ ցոյցին օր մեզի ընկերացաւ և ինչպէս կը յանդգնէր մեր կառքին մէջ նստելով պալատ գալ :

Կը մտածէի անցեալի բոլոր այս տեսակ գործերու վրայ և թէ հաւանական կը գտնէի որ ինքը սկիզբէն ի վեր մեզ կը լրտեսէ եղեր :

Մտածելս այլեւս օգուտ չունէր քանի որ այլեւս ոչ էր . . .

Հայրիկի նամակն առնելէս մօտաւորապէս երկու ամիս վերջը երուսաղէմէն Սահակ Արքեպիսկոպոս Խապայեանէն (այժմ Կիլիկիոյ Ս . Կաթողիկոս) նամակ մը ստացայ (անշուշտ Հայրիկ զիս ծանօթացուցած և հասցէս իմացուցած էր անոր) : Տ . Սահակ Ս . ինձ կը տեղեկացնէր թէ գումար մը հաւաքած էր երուսաղէմի

Սահակ Արքեպիսկոպոս Խապայեան

միաբաններէն և պիտի յանձնէր միաբան Բարթողիմէոս Վ . ին , որ մեզ հաղորդութիւն տալու պատրուակով քովս պիտի գար թէ այցելելու և թէ դրամ տալու , որովհետեւ Արքեպի կառավարութիւնը բացարձակապէս արգիլած էր դուրսէն եկող ո՛ր և է Հայու մը հետ տեսնուիլը , Բարթողիմէոս Վ . եկաւ , և որչափ կը յիշեմ , իր բերած դրամը , որ 15—18 Փրանս . սկիի չափ էր , ուղեց ինձի տալ , ինչպէս որ իրեն հրահանգած էին , բայց ես մերժեցի ամբողջն ստանալ և իրեն ըսի .

Քանի որ Աքեայի մէջ գտնուող ամբողջ բանտարկեալ ու բերդարգեալ Հայերը գրեթէ նպաստի կարօտ են, պէտք է բերած դրամներդ հաւատար քաժնես: Բարթողիմէոս Վ. համակերպեցաւ առաջարկին և դրամները բաժնելով քանի մը օր վերջը կրկին Երուսաղէմ դարձաւ:

Սահակ Սրբազանին հետ քանի մը նամակներ փոխանակեցինք, բայց յանկարծ Սրբազանն իր վերջին նամակով ինծի կ'իմացնէր թէ Յարութիւն Պատրիարք իմանալով որ ինքը ինծի հետ կը թղթակցի և թերեւս միաբաններէն ուրիշներ ալ նիւթապէս ինծի կ'օգնեն և ինծի հետ կը թղթակցին, և նկատելով որ անպատճառ օր մը կառավարութիւնը պիտի իմանայ և բնականաբար այդ պարագան կառավարութեան հաճելի չպիտի թուի և միաբանութիւնն յաշտ կառավարութեան կասկածելի պիտի նկատուի, ուստի Յարութիւն Պատրիարք բացարձակապէս և խստիւ արգելած էր ինձ հետ թղթակցիլ:

Որչափ որ Սահակ Սրբազանին հետ թղթակցիլ ինձ համար պատիւ մ'էր, բայց բնաւ ինքզինքիս չէի ներեր Սրբազանին դիրքը կասկածի ենթարկել վանքին մէջ, որով փութացի ցաւակցութիւնս յայտնող վերջին նամակս գրել Սահակ Սրբազանին:

Արմենակ Հայկունին ի մէջ այլոց կը մասնէ նաեւ Յակոբ Վարդ Պատրիքով. երբ հարցաքննութեան առնէն Արմենակը Վարդ Պատրիքովի ներկայութեան կը բերեն վկայելու, Վարդ Պատրիքով կը յայտարարէ թէ, Պոլսոյ մէջ ամէն յեղափոխականներ ճանչցած է Արմենակի միջոցաւ: Արմենակը կը բանտարկուի իբր յեղափոխական և Նազըմ զինքը երեսէ կը ձգէ այլեւս:

Արմենակը բանտէն ազատուելով Երզնկայ կը փախ-

չի: Արմենակը Պոլսոյ մէջ... Կնոջ հետ ապօրէն յարաբերութիւն կ'ունենայ ու կնոջմէն զաւակ մը կ'ունենայ. կինը զաւակն հետ առած Երզնկայ կ'երթայ. Արմենակը միայն զաւակն առնելով նորէն կինն կը հետաքննէ:

Երզնկայի մէջ խուզարկութիւն մը տեղի կ'ունենայ ձեռք անցուած թուղթեր պարկի մը մէջ կը լեցնեն և կնքելով կառավարչատուն կը տանին: Հայերը Արմենակին 30) ոսկի կը խոստանան որպէս զի այդ պարկի մէջ գտնուած թուղթերու մէկ մասը գաղտնի կերպով իրենց վերադարձնէ: Արմենակը կը յաջողի այդ գործը գլուխ հանելու. իսկ վերջէն երբ կը լսէ թէ վերադարձուցած թուղթերը այդչափ կարեւոր է եղեր կը զզջայ եղեր որ այդքան չնչին գումարով մը այդ գործը կատարած է:

Կեդրոնէն մեզի կը գրէին.

Կեդր. Վարչութիւնը նկատելով որ Խրիմեան Երուսաղէմի մէջ կը տառապի և թերեւս իր այդ դրութիւնը երկար տեւէ առանց ներման արժանանալու, նկատելով որ Խրիմեանը արատաւանան երթալով յեղափոխական գործին աւելի մղում տուած կ'ըլլայ և այդ երկու պարագաները հոյ ժողովուրդին վրայ լաւ տպաւորութիւն պիտի բնէ, ուստի կեդր. Վարչութիւնը ծրագիր մը կը կազմէ Խրիմեանը Երուսաղէմէն փախցնել և ծրագրին գործադրութիւն կը յանձնէ Ռ. Խաչատրեան:

Խանազատ ինդիքն անձամբ կը պարզէ Խրիմեանին և Խրիմեան չի հաւանիր փախչիլ: Խանազատը երբ կը տեսնէ որ Խրիմեանը չի համոզուիր, ցաւ ի սիրտ կը ստիպուի Կեդրոն վերադառնալ:

Պոլսէն Վարդան Ս. Վարդանեանի մասին ինծի գրուածն զիս չափէն աւելի յուզեցին և անհուն ցաւ զգացի:

Խանութս մօտ ըլլալուն համար կարգ մը արգիլուած թերթերը, գիրքերը և այլն յանձնած էի Վարդանին և իրեն պատուիրած էի որ շատ խնամքով և զգուշութեամբ պահէ իրենց խանին մէջ: Վարդանը նոյն իսկ իր կեանքի գնով խոստացած էր իրեն յանձնածներս պահել ամենայն ապահովութեամբ, և հակառակ պարագային բաւ մը իսկ չխոստովանիլ ուխտած էր: Վարդան իրեն յանձնածներուս մեծ մասը կը պահէր իրենց խանը գտնուող օտարահպատակներու սենեակներուն մէջ. չէ՞ որ իրիկունները այդ սենեակներուն բանալիները կը յանձնուէին իր եղբայր սենեկապետին: Վերջապէս այնպիսի ապահով պահարան մը կրնար սեպուիլ, ուրիշ ամէն պարագայի մէջ ոչինչ կարող էին ձեռք անցընել, քանի որ օտարահպատակներու սենեակները գիւրութեամբ չէր կարելի խուզարկել. և թէ նոյն իսկ սենեակին վարձուորներն ալ չէին գիտեր թէ իրենց սենեակներուն անկիւնները փոշոտած ապրանքներու ներքեւ ի՞նչ պահուած էր, և թէ կառավարութիւնն ի՞նչպէս կրնար այդ օտարներուն վրայ կասկածիլ:

Վարդան մատնուած և ձերբակալուած էր. չէ՞ որ պէտք էր զինքը խոստովանցնել թէ իրեն յանձնուած թերթերը և գիրքերը ո՛ւր պահած է: Խեղճ Վարդան կը տեսնէ թէ Նազըմը ամենէն առաջ կ'ուզէ իրմէն իմանալ թէ որոնք են իմ ընկերներս, գոնէ այդ ընկերներուս մէկին անունը յայտնէ: Իր այդ յայտնութեան փոխարէն Նազըմը կը խոստանայ Վարդանին տալ 200 օսմ. ոսկի և 7—8 ոսկի ամսականով պաշտօն մը:

Վարդան իսկոյն կը յիշէ իրեն տուած հրահանգս, այն է՝ պէտք էր ըսեր թէ «Ես ձանկիւլեանի հայրենակիցն եմ. ինքը մեր խանին մօտ սեղանաւոր, ծխա-

վաճառ և ջրավաճառ ըլլալով, մըշտ խանին մէջ գրանուողներուն պէտք եղած առեւտուրը իրմէ կ'ընէի և բնական էր որ միշտ իրեն հետ տեսնուէի, որ լոկ անձնական և առեւտրական էր»:

Նազըմը Վարդան տեսնելով և երեսոյթէն դատելով թէ կրնայ կաշառելով իմ ընկերներէս գոնէ մէկը գտնալ, և թէ կարծած էր շատ դիւրութեամբ Վարդանը պիտի կարենայ խոստովանցնել տալ:

Նազըմը առաջին քայլէն իսկ երբ կը տեսնէ որ Վարդան իր կարծածներէն չէ և չպիտի խոստովանի, խոստումներն և սիրաշահութիւնը իսկոյն կը փոխէ սպառնալիքի և անլուր ու խիստ չարչարանքներու: Նազըմը կը կատղի երբ կը տեսնէ որ Վարդան անդրդուելի կը մնայ, և թէ խուզարկութեան միջոցին միայն կարմիր թուղթի վրայ տպուած Հնչակեան կուսակցութեան մէկ յայտարարութիւնը գտած էին. Բայց մատնիչը ամէն ինչ մանրամասնութեամբ ըսած էր. իրաւ էր թէ Վարդանը լաւ կը ճանչնար նշանաւոր ընկերներս:

Նազըմը երկրորդ և երրորդ անգամ ըլլալով երբ կը տեսնէ որ իր և ճիւղող ոստիկանապետ Հիւսնիի ներկայութեամբ չեն կրնար խոստովանցնել տալ, չարչարանքներու շարքին կը դիմեն: Օրերով Վարդանը առօթի ու ծարաւ կը պահեն. «Պատրու՞մ»ին մէջ դիշերները սոսկալի կերպով կը ծեծեն, կոճղին մէջ պահելով՝ երկու մէղր բարձրէն կաթիլ կաթիլ ջուր վազցնել կուտան ամօրուած գագաթին վրայ որ տանջանքներուն և չարչարանաց ամենէն սոսկալին է. Վարդանը նորէն սովորական «Չեմ գիտեր»ը, «Տեղեկութիւն չունիմ» պատասխանը կուտայ միշտ: Նազըմը կը հրամայէ Վարդանի² երկու ոտքերը երկաթեայ գործիքի մը մէջ

անդմեջ այնպէս որ այդ սեղմումով ոտքի մատի ծայրերէն կ'սկսի արիւն վազել: Արդէն Վարդան ոսկոր աւ մորթ դարձած էր, բայց դարձեալ չխտատվանիր: Նազըմ կը հրամայէ տաքցած շամբուրներով Վարդանի կռնակի միսը ծակծակել տալ: Նորէն ի գուր: Ինչպէս կ'երեւի, վերջ ի վերջոյ Նազըմ և Հիւսնի իրենց կատաղութիւնը գոհացնելու համար, Վարդանը գետին կը տապալեն և կ'սկսին մուճակի կիցեր տալ անխնայ կերպով, և այդ կիցերէն մէկ քանին Վարդանի երեսին ու ճակտին կը հանդիպին, որոնց հետքերն որոշ կերպով կը մնան: Բնական էր որ Վարդան այդ սոսկալի տանջանքներուն չպիտի կրնար երկար առնել զիմանալ: Ուստի թալկացած վիճակի մէջ նորէն «Զնաման» կը փոխադրեն և նուազկոտ գետին կը ձգեն: Հետեւեալ օրը, երբ կրկին Նազըմ իր ներկայութեան տանիլ կը հրամայէ, պահապանները կը տեսնեն որ իրենց ձգած վիճակին մէջ առանց շարժելու իսկ, Վարդան հոգին աւանդած է:

Վարդանի մարմինը Մայր եկեղեցի կը փոխադրեն, 1991 Մայիս 9ին արտաոսովոր յուղարկաւորութիւն մը կ'ըլլայ, չափէն աւելի երկսեռ խուռն բազմութիւն մը, քանի մը քահանաներ և ձայնաւորներ, Սրուանձտեանց Գարեգին եպիսկ. կը նախագահէ յուղարկաւորութեան հանդէսին և յուղիչ դամբանական մը կը խօսի և անկէջ վերջ նորէն խուռն բազմութեամբ մը Վարդանի դաժաղը գերեզմանատուն կը տարուի:

Անշուշտ Նազըմին թելադրութեամբ բռնապետան պաշտօն կերպով Սրուանձտեանցը հարցաքննութեան կ'ենթարկէ, պատճառն իմանալու պարզ անհատի մը համար այդչափ փառաւոր յուղարկաւորութիւն մը կատարել տալուն, նախագահելուն և դամբանական խօսելուն համար:

Վարիչ Մարմինը Նազըմի տէնօրի ենթարկելու որոշումը առւած էր և վճռագիրն ստորագրուած էր: Ինչպէս կ'երեւի այդ լուրը նորէն Մամբրէի միջոցաւ Նազըմի ականջը հասած էր: Մամբրէն ազատ կը մնար հրապարակին վրայ և իր մասն տրուած մահուան վճիռը:

Գարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեանց

աւ կարելի չէր լլար գործադրել: Պէտք չէ որ այս յապաղումը վերագրուի Հնչակեան տէնօրիագներու անձարակութեան և Մամբրէի ճարպիկութեան, այլ Նազըմն էր որ ամէն հաւանականութիւններ աչքի առաջ ունենալով՝ Մամբրէն միշտ իր քովը կը պահէր և նոյն իսկ գիշերներն ալ իր ապարանքին մէջ գիշերել կուտար:

Նազըմ ոչ թէ իբր ոստիկանութեան նախարար, այլ ամբողջ Թուրք կառավարութիւնը իր ձեռքին մէջ ունեցողի մը պէս ամենազօրաւոր կը կարծէր ինքզինքը. իր մասին տրուած վճիռը, որ մասնաւորապէս Մուրատի առաջարկութեամբ եղած և ստորագրուած էր, Նազըմին շատ ծանր թուած էր. կը փափաքի անգամ մը տեսնել թէ ի՞նչպէս մարդ է Մուրատը, որ իր մահուան վճիռը ստորագրած է եղեր: Մուրատի լուսանկարը գրեթէ ամբողջ ոստիկանութեան ցրուած էր և ուշի ուշով ոստիկանութիւնը Մուրատը կը փնտռէր: Ոստիկաններն ոչ թէ իրենց պարտականութիւնը կատարելու դիտումով գիշեր ու ցերեկ անդուլ և անդադար Մուրատը կը փնտռէին և ձերբակալելու յոյսով կ'օրօրուէին, այլ անոր համար որ, Նազըմ իր պատուայն վրայ երդուլնցած էր Մուրատը ողջ ձերբակալողին համար 200 ոսկի տալ: Ահա ոստիկաններն այդ կարմիր ոսկիներու մարմաշէն չլացած Պոլիսը տակնուվրայ կ'ընէին. իսկ Մուրատը, բերա... զպրօշը պահուըտած էր 20—25 օրի չափ. կը գործէր և պէտք եղած հրահանգները կուտար. ընկերները նկատելով որ այլեւս կ'Պոլսոյ թաքստոցէն Մուրատի ելնէն անկարելի էր՝ հակառակ պարագային Պոլսոյ մէջ մնալ կրնար վտանգաւոր ըլլալ, կ'որոշէն Մուրատը Աթէնք զրկել, և Հնչակեանները Մուրատը ոստիկանութեան քիթին տակէն անցրնելով՝ հանգիստ և ապահով կերպով Աթէնք կը զրկեն:

Վարկչ Մարմնոյն կողմէ տրուած որոշումներուն գրեթէ կէտ առ կէտ գործադրութեան գրուելը կը տեղեկացնէին մեզի: Լուստարար Յովհաննէս կարծած էր թէ երուսաղէմ փախչելովը պիտի կարենար ազատիլ Հնչակեան տէնօրէն, բայց տէնօրը իսկոյն ետեւէն կը հասնի և երուսաղէմի մէջ կը զարնէ զինքը: Տէնօրը

կարծելով թէ յաջողած է իսկոյն Պոլիս լուստայ. իսկ Լուստարար Յովհաննէս (Մանիկ) կարծելով թէ այլ ևս զինք հետապնդող չպիտի ըլլայ իր վէրքեր բուժուելէն վերջ Պոլիս կուգայ բայց Գումգարուի «Օրթա քաֆէ»ին մէջ զինքը չարաչար կերպով կ'սպաննեն նորէն:

Բանտին մէջ առ հասարակ կռիւներ կը պատահէին, բայց ոչ թէ ամենքն ալ ծանր հետեւանքներ կ'ունենային այսինքն կռուարարները ծանր կերպով չէին վիրաւորուիր. երկու Արաքներու մէջ կռիւ մը տեղի ունեցած էր որոնցմէ մին գէշ կերպով վիրաւորուած և իր վիճակը ծանր էր, և որովհետեւ վիրաւորեալին բարեկամը Ա. քեայի մէջ քիչ շատ ազդեցիկ մէկն էր և ընդհ. դատախազին բողոքած էր. ընդհ. դատախազը իր քարտուղարն զրկած էր վիրաւորեալը հարցափորձելու: Քարտուղարն էր այն երիտասարդը որ շղթաս քակելու օրը կառավարչատան վերնալարիկ կեցած կուլար: Իսկոյն Պետրոս Հատատի միջոցաւ ուղեցի քարտուղարի իսկութիւնն իմանալ. անունը Շիւքրի էր, ազգաւ Կաթողիկ: Պետրոս Հատատ բաւական ճարպիկ և կառավարական չղձանէն ճանչցուած մէկն էր, իսկոյն եղածը պատմեցի իրեն և թելադրեցի զինքը Շիւքրիէն իմանալ թէ այդ օրը ինչո՞ւ կուլար. եթէ երեք շղթայի քակելուն առթիւ մուրճի հարուածներէն կրած կսկիծիս պատճառաւ էր իսկոյն զիս ծանօթացնէ Շիւքրիին:

Շիւքրին իր պաշտօնը լրացուցած էր և Պետրոս յանձնարարութիւնս կատարելու սկսած և քանի մը վայրկեան վերջ Շիւքրին յովս բերած և ինձ ծանօթացուցած էր:

Պետրոս թարգմանի հոգն ստանձնած էր և ևս Շիւքրիի հետ կէս ժամէն աւելի տեսակցեցայ:

Շիւքրի իր կարողութեան չափով իր աջակցութիւնը նուիրելու խոստումով կրպտորաստուէր մեկնիլ . եւս սրտագին շնորհակալութիւնս յայտնեցի . ու Շիւքրին մեկնեցաւ :

Շիւքրին այլեւս իմ բարեկամս էր : Շփոթութեան տեղի չտալու համար պէտք է ըսել որ Սուրբոյ Քրիստոնեայ Արաքները , բաց ի Մեհմէտ, Ահմէտ, Օսման, Մուսթաֆա եայլն անուաներէն , միւս խալիլ, Շիւքրի, Իպրահիմ եւ այլ անունները կը կրեն , ինչպէս նաեւ իւր քական սեռին մէջ ալ , եւ այս սովորութիւնը Իսլամներու եւ Քրիստոնէից մէջ փոխադարձ է :

Մեր բարեկամներէն կամ լեկերներէն մէկը մեզի Դրօսակ թերթ մը զրկած էր , չեմ յիշեր քանիերորդ թիւն ըլլալը : Մենք Դրօսակ թերթը տեսնելով զարմացանք եւ միւսնոյն ատեն յաւ զգայինք որ ուրիշ կուսացութիւն մ'ալ ծնունդ առած էր , եւ ճիւղաւորուած , քանի որ իր մասնաւոր օրկանն ունէր . որովհետեւ ինչպէս որ սկիզբէն մեր փափաքը եղած էր գտնուած ոյժերը մէկ զրօշի տակ հաւաքելով գործել աւելի նպաստաւոր կրնար ըլլալ Սուրբ Դործին . մենք նորէն նոյն փափաքին վրայ կեցած էինք անշուշտ գործին օգտակարութեան տեսակէտով , ո՛չ թէ Հնչակէն ի դատ տարբեր թերթ մը տեսնելու համար էր որ ցաւ կ'զգայինք . մենք ուրախ կ'ըլլայինք շատ յեղափոխական թերթեր ունենալու . անշատ անշատ գործելն էր որ մեզի ցաւ կը պատճառէր : Ուստի Դրօսակի երեւումը կամ այդ անունով կուսակցութիւնն մը գոյութիւն ունենալուն առթիւ ցաւս յայտնեցի եւ նամակ մը գրեցի Նազարբէկին եւ իսկոյն պատասխանեց :

«Թէեւ սկիզբէն այդ տեսակ կուսակցութիւն մը գոյութիւն ունենալ երեւան ելաւ , բայց իսկոյն անհե-

տացաւ ինչպէս աշնան եղանակին ծառերը կը մերկանան իրենց տերեւներէն : Անհոգ եղէք ներկայումս գոյութիւն չունի եւ չի կրնար ունենալ »

Աքեայի բանտին պաշտօնեաներուն կաշառակերութեան մասին աւելորդ չենք նկատեր օրինակ մը հոս յիշելու : Արդէն հազարապետէն այնպիսի սոսկալի հրամաններ տրուած էր բանտի պաշտօնէից որ պէտք էր միշտ խիստ վարուէին ինծի հետ . այս պարագան քանիցս ստուգած էի շատ մը հաւատարի աղբիւրներէ : Կը փափաքէի բաղնիք երթալ եւ դիտաւորութիւնս յայտնեցի փոխ-տնօրէնին : Տնօրէնն ու իր փոխտնօրդը փոխն ի փոխ բանտին հսկողութեան համար գիշերները բանտին քով իրենց յատկացուած սենեակը կը պառկէին , հերթը փոխ-տնօրէնին էր ու թ օրուան համար : Փոխ-տնօրէնը խոստացաւ եւ պատուիրեց որ առաւօտուն շատ կանուխ պատրաստ ըլլամ : Փոխ-տնօրէնը զիս րազնիքէն ներս մտցնելէ վերջ ինքը զրաի դրան քով նստեցաւ :

Եթէ երբեք առաւօտեան այդ պահուն հազարապետը զինքը տեսներ բաղնիքին դուռն մէջ կամ հազարապետը բաղնիք գար . ինքը իր ծրագիրը պատրաստած էր զիս բաղնիքին մէջ պահելու եւ հազարապետին ներս մտնելէն վերջ զիս առանց երկաթներու ձայնը լսեցնել տալու բաղնիքէն դուրս հանելու :

Ասոնցմէ եւ ոչ մին պատահեցաւ . բաղնիքին մէջ լաւ մը լողանալէս վերջ բանտ դարձանք եւ բանտարկեալներէն շատ քիչեր իմացան թէ այդ առաւօտ բաղնիք գացած եմ : Եթէ երբեք լսած ալ ըլլային պիտի չհաւատային , քանի որ իրենց շատ լաւ ծանօթ էր իմ մասին հազարապետէն տրուած հրահանգը : Փոխ-տնօրէնին այդ երթեւեկութիւնն եւ անցուցած սոսկալի վախը արժեց ինձ . միայն 10 զրուշ :

Աքեայի օդը շատ դժուար կը յարմարէր դուրսէն եկողներուն . իման եկող բանտարկեալ մը անպատճառ պէտք էր ջերմէ (սթմա) բռնուէր : Այս բանը տեղացիները կը վերագրէին օդին . պէտք էր օդին վարժուիլ անպատճառ . որո՛նց ֆիզիքական կազմը որ բնդունակ չէր և չէր կրնար վարժուիլ Աքեայի օդին , խնայն այդ ջերմէն կը բռնուէին և երեք—չորս օրէն կը մեռնէին , իսկ որոնք որ քիչ շատ պնդակազմ էին , տարիներով այդ հիւանդութենէն կը տանջուէին . առհասարակ երկու օրը անգամ մը ջերմը կը բռնէր : Ես ալ բռնուեցայ այդ ջերմէն և երկու օրը անգամ մը այդ ջերմը կուգար , որով չորսուկէս տարիէն աւելի տանջուեցայ : Աքեա համեղէս քանի մը օր վերջն արիւններթութիւն ունեցայ . բժիշկն այս բանը վերագրեց Սպարապետութեան դրան ուղայատակին վրայ պառկելու : Արիւններթութիւնս սոսկալի էր . երբեմն այնչափ կը վազէր արիւնը որ նուազելու ստորձանին կը հասնէի ձէմիշին մէջ և շատ դժուարութեամբ ինքզինքս անկողնիս մէջ կը նետէի՝ հանգստանալու համար : Մէկ կողմէն ջերմը և միւս կողմէն արիւններթութիւնը ջիղերս քամած և զիս կմախք մը դարձուցած էին :

Բանտին մէջ բացի քանի մը կրօնամոլ անձերէ առանց խորութեան ամբողջ բանտարկեալներուն համաւերջութիւնը չահած էի և բոլորէն ալ կը յարգուէի , ինչպէս Գրլըճճեանն և Մարիմեանը : Ասոր բուն պատճառը մեր գաղափարներն էին . մենք իբրեւ Սոցիալիստներ բնաւ խախտ չէինք դէմը կրօնական և ազգայնական տեսակէտով , մեզի համար քուսալը , իրաւագուրկն եւ աղֆաք երբ պաշտպանուելու և օգնութեան կարօտ էր , մենք մեր կրցածին չափ կ'օգնէինք , իսկ մարդկութիւնը կը տանջուէր բռնակալութեան ճիրան-

ներուն մէջ և իր իրաւունքն ոտնակոխ կ'ըլլային . այդ տանջուողն և այդ իրաւունքն որուն որ ըլլար , պէտք էր պաշտպանէինք : Նախութեան իմ այդ դիրքս բանտին և կառավարական շրջանին մէջ տեսնելով , պարզապէս նախանձած էր և ուզած էր զիս վարկարեկել , թէ ինչո՞ւ . մի գուցէ թերեւս իր կեանքը Սպարապետութեան Դրան և կեդր . բանտին մէջ խնայել տալուն համար : Հաղարապետ Սպարապետ լաթիֆ աղա որ ինձ մէ աւելի կ'աճապարէր նամակի պատասխան ստանալուն , օր մը ուրիշ խնդրի մը առթիւ քով գացի , ինքը շատ պաղ բնդունելութիւն մ'ընելէ վերջ , խիստ քաղաքավար ձեւով մը ինձ հասկցուց որ , զիսքը խաբած և ծուղակը ձգել ուզած եմ . ինչ ձեւով որ խօսեցայ իրեն հետ ի զո՛ւր : Հաղարապետին տրամադրութիւնը այլ եւս փոխուած էր դէպի ինձ :

Ինչպէս բախ դէպի ինձ եղած համակրանքը շատ էր : Հաղարապետին վերջին ընթացքը զիս անհուն կերպով զգեալեց և սոսկալի կերպով կը տանջուէի . կ'ուզէի օր առաջ անցած դարձածն իմանալ , քանի որ ծրագիրս փճացած էր , և քանի որ կեանքս այդ ծրագրէն կախում ունէր . ուրեմն մէկ խօսքով՝ մեռած էի : Յանկարծ օր մը բանտարկեալին մէկը օրը օրին , ժամը ժամին , տեղն ու տեղը պատմեց ինձի (մահաւանդ որ իր պարագաներն ինձի ծանօթ էին թէ կարող էր այդ գաղտնիքն իմանալ) թէ Նախութեան ինչպէս մի առ մի և սոսկալի չափազանցութիւններով հաղարապետին պատմած էր Պարոյ մէջ բրածներս , և զիս աւելի երեսէ ձգելու համար այնչափ յառաջ գացած էր որ հաղարապետին ըսած էր .

«Ծանկիւլեան այնպիսի մէկն է որ կարող է ամէն ինչ ընել և գլխուդ փորձանք մը բերել , իբր բարեկամ

փառած էին հռչակաւոր բանոր տեսնել: Դուռին քով կեցած ներս կը նայէին. մենք կարծեցինք թէ օտարազգիներ էին ինչպէս որ երբեմն կուգային այդ նշանաւոր Լիմանը տեսնելու:

Օր. Վէրժին կը հարցնէ թէ «Հայ կա՞յ Լիմանին մէջ»: Բանասերեւալներն իսկոյն զիս կանչեցին և ցոյց տուին Վէրժինին. Վէրժինի հետ տեսնուելով հասկցաւ ո՛վ ըլլալս. բայց իրենք չէին գիտեր որ Ա.քեա կը գտնուիմ ուղեցին գիտնալ թէ իրենք Գայֆայի մէջ ունեցած իրենց ծանօթներով կրնա՞ն ինձ օգտակար ըլլալ. շնորհակալութիւնս յայտնելով ըսի. իմ հասցէիս ծրար մը եկած է Ա.քեա սնդրիայէն եթէ կարելի է թող փնտռէ թերեւս գտնէ:

Հասցէս առնելով և իրենց հասցէն տալով մեկնեցան և խոստացան կրկին այցելել:

Երեկոյին ճաշարանի մը սպասաւորը երկու պնակ կերակուր բերաւ ինծի համար. երբ սխալ ըլլաւ առարկեցի, անիկա ըսաւ.

«Մինչեւ մէկ ամիս, օրական երկու պնակ կերակուր պիտի բերեմ. այսօր ձեր քով երկու կիներն եկած են անոնք վարպետիս վճարեցին մէկ ամսուան կերակուրի գինը:»

Օր. Վէրժինի բարեկամն հետեւեալ օրը Լիման եկաւ տեսնուեցանք, խոստացաւ չուտով ծրարը գտնել ու բերել. իր հասցէն առաւ և պատուիրեց որ, եթէ երբեք իրեն պէտք ունենամ, անմիջապէս իրեն գրեմ և ինքը սիրով պիտի կատարէ յանձնարարութիւնս:

Հիւպատոսները փոխանակ Ա.քեա բնակելու Գայֆա կը բնակէին: Ռուսական հիւպատոսը Լիման եկած և ուղած էր զիս տեսնել. Նախ ներողութիւն խնդրեց՝ որ զիս այն օրը ծանր չղթայովս տեսնելէն վերջ այցելու-

թեան եկած չէր: Օր. Վէրժին իրեն այցելած էր և խնդրած էր որ երբեմն ինծի այցելէ, թերեւս իրեն օժանդակութեան պէտք կ'ունենամ: Շնորհակալութիւնս յայտնելով ըսի.

Ձեր տուած այցելութիւնը արդէն մեծ պատիւ մ'է ինձ համար. իսկ ուրիշ առթիւ ինծի տալիք այցելութիւննիդ որ պարզ ձանձրոյթ մը պիտի ըլլայ ձեզ համար, կը խնդրեմ որ այդ ձանձրոյթը յանձն չառնէք. իսկ ձեր օժանդակութիւնը որուն համար սուղ ժամանակնիդ պիտի գոհէք բնաւ չիմ կրնար ընդունիլ և շնորհակալ եմ:

Հիւպատոսը մասնաւորապէս պարտք դրաւ վրաս որ պէտք ունեցած միջոցիս իրեն դիմեմ անպատճառ. նորէն այցելելու խոստումով մեկնեցաւ:

Օր. Վէրժինի բարեկամն ինչպէս որ խոստացած էր, ծրարը գտաւ և անմիջապէս բերաւ ինծի յանձնեց. որ քանի մը անգիւր պտտելէն վերջ Գայֆայի նամակատունը մնացեր էր:

Օր. Վէրժինը երկրորդ անգամ ըլլալով Լիման եկաւ. կը խորհէր փախչելուս մասին, ես անկարելի նկատեցի և ինքն ալ հաստատեց իմ ըսածներս, ինչ որ արդէն ըսած էին իր բարեկամներն ալ. Ինքը կը մտածէր զիս Իրատէով Հռոդոս փոխադրել տալ, որովհետեւ Հռոդոսի բանորը Թուրքիոյ մէջ գտնուած բանաւորէն ամենէն լաւն էր. ես վստահեցուցի զինքը թէ անկարելի է, բայց ինքը կը պնդէր թէ պալատին մէջ գտնուած իր մէկ ազդեցիկ բարեկամին միջոցաւ կարելի էր: Վերջապէս զիս այդ դժխփէն ազատելու խոստումով մեկնեցաւ:

Պ.—ՀԱՋԱՐԱՊԵՏԻՆ ՍՐՏԻ ՅԱՆԷ

Հետզհետէ կը հասնէին Մուշէն, Կեօտրիայէն և Պոլսէն Հայ աքսորեալներ որոնց մէջ կը գտնուէին վարդապետներ և քահանաներ իսկ: Մշեցիներէն Միսակը, Մանուկը, Գասպարը և Սայաթը 7 տարուան բանտարկութեան դատապարտուած էին ասոնք Լիմանը բերին, որով եղանք հինգ քաղաքական յանցաւորներ, իսկ Աքեա հասած միջոցիս հոն գտնուող Հաճընցի չորս աքսորեալներն իրենց աքսորման պայմանաժամը լրանալով մեկնած էին, ասոնց մէջ գտնուող Տիկին Սառան իր հետ տարաւ իմ խորին համակրանքս, որ Աքեա գտնուած միջոցին իբր մայր և քոյր մինչեւ վերջն իր խնամքները չզլացաւ:

Ատանայէն Աքեա հասաւ Կէօքտէրէլեան Կարապետ քաղաքական յանցանքով աքսորեալ:

Աքեա գտնուած Հայ աքսորեալներու թիւը 80ը անցաւ անոնց մէջ բոլորն ալ որոշ պայմանաժամերով դատապարտուած էին, 5 և 15 տարուան:

Քովս գտնուած դրամով ուղեցի բանտին մէջ զամբիւղ շինելու և ծախելու առեւտուր ընել, ինչպէս կ'ընէին ուրիշները, բայց պէտք էր տեղացի մէկն ընկեր ընել քանի որ Արաբերէն դեռ լաւ սովորած չէի: Ծարպիկ ու անկեղծ և Աքեայի մէջ քիչ շատ ազդեցիկ և բանտին մէջ համակրանք չհաճ յանդուգն Սէլիմ Հանուշ անուն երիտասարդ մը կար, որ սկիզբէն ի վեր մեզի հետ կ'ապրէր. ինքը արդէն քիչ մը դրամ ունէր, որոշեցի զայն ընկեր առնել ինձ և իսկոյն գործի ձեռնարկեցինք:

Որչափ որ հազարապետը նոր եկած էր, բայց գիտէինք որ կաշառակերին մէկն է. և մանաւանդ որ

մեր շինելիք խանութէն առաջ ուրիշ երկու հաս կար արդէն: Վերջապէս հազարապետին, տնօրէնին և փոխտնօրէնին հա անութիւն կրցանք առնել մօտաւորապէս 4 անգլ, ոսկի վճարելով խանութ մը շինելու արտօնութիւն տուին: Բանտի բակին մէջ տախտակէ փոքրիկ կրպակ մը շինել տուինք ուր բանտարկեցող վերաբերեալ պիտոյքները պիտի ծախէինք. մեզ համար աշխատող 30է աւելի բանտարկեալներ մեզմէ առեւտուր կ'ընէին, ինչպէս նաեւ միւս բանտարկեալները:

Շինուած զամբիւղները պէտք էր Պէրութի զբիկ հոն ծախուելու համար, ինչպէս կ'ընէին բանտին մէջ գտնուող միւս բանտարկեալները: Քանիներու յանձնարարութեամբ մենք սկսանք մեր ապրանքները Եւստօֆ Սէմրին զ. կել, և վերջապէս իրեն հետ ծանօթանալով ուղեցի Հնչակ և նամակ ստանալու համար մէկ հասցէ մը ալ Պէրութի վրայ ունենալ: Արդէն օրը օրին Հնչակ կ'ստանայինք, ինչպէս նաեւ եւրոպական կաբուր թերթերը:

Օր. Վերմինը Պէրութէն ինծի քանի մը կտոր ճերմակեղէն զրկած էր և ցաւօք սրտի կը ծանուցանէր թէ, զիս Հոսդոս փոխադրել չէին յաջողած. բռնապետ Համիս բռած էր.

«Հոն պիտի մնայ հոն պիտի մնանի»

Օր. Վերմին այս անյաջող լուրը ստանալէն վերջ, աշխատած էր զիս բանտէն փախցնել աալու միջոցներ ձեռք առնել ու աշխատիլ: Փախուստիս գործին համար իրեն խոստացուած էր և յաջողած էր միջոցներ գտնել և պէտք եղած պարագային մինչեւ 200 ոսկի արամադրելի ընել: Պէրութի մէջ Քրիստոնեայ բժիշկ մը գտած էր որ այդ գումարին փոխարէն զիս նուազեցնելու ձեռով (արդէն տկար էի), բանտէն իբր մե-

առած դուրս հանելու յանձնառու եղած էր, քանի որ Ա.քեալի բժշկագետ էլիստ էֆէնտին իրեն բարեկամն էր և անոր հետ համաձայնութեամբ պիտի ընէին: Ես հազարապետին գէպի ինձ ունեցած կասկածները և հակառակութիւնը նկատի ունենալով, բոլորովին վստահաւոր գտայ այդ միջոցն և իրեն գրեցի մանրամասնութեամբ և ինքն ալ հաւանած էր:

Հազարապետը համոզուած էր թէ անպատճառ ուրիշներու հասցէներով նամակ և թերթ կ'ստանամ և անոնց միջոցաւ նամակներս կը զրկեմ ինքը կը ջանար այդ նամակներէն կամ թերթերէն ձեռք անցընել ինքը թող ուզածին չափ երազէր, չպիտի կարենար իր նպատակին հասնիլ: Անպարճեանին այնպիսի բանալի մը տուած էի որ, գաղտնիքին տեղեակ չեղող մէկը անկորելի էր որ լուծէր: Տեղեկութիւններ կամ լուրեր պարունակող ու է թուղթ... թող անցնէր ամէնէն զարգացեալ մէկու մը ձեռք (ինչպէս որ չափ անգամ կ'անցնէր) կարգալով պարզ և սովորական բաներ պիտի կարգար և հասկնար. ներքին սփռուեալութիւնն և իմաստն հասկնալ անկարելի եր, թող չկործուի թէ ծածկագիր էր և ո՛ր և իցէ նիւթով մը կը բացուէր, ո՛չ. միայն բանալիին ծանօթը կրնար հասկնալ, որոշ նպատակաւ մը պարզելու պէտք չեմ զգար այդ գաղտնիք: Եթէ այդ թուղթն Եանեա պէյի ձեռքն անցնէր, մազի չափ վախ չունէի որ բանալին պիտի կրնայ գտնել, մանաւանդ եթէ քիչ մ'ալ խնամքով պատրաստուած ըլլար:

Ա.քեալէն կը գրուի Պոլիս թէ ես Խրիմեանի հետ թղթակցելով միջոցներ գտած և խոշոր գումարով մը Ա.քեալի կառավարութիւն կաշառելով բանտէն ազատ արձակուած եմ և թէ Ա.քեա գտնուող Ճանկիւլիան

անուանական և կեղծ Ճանկիւլիան մը է: Պոլսէն անմիջապէս քննիչ մը կը նշանակուի (անշուշտ նկատելով որ Ա.քեալի Արար պաշտօնէութիւնն ընդունակ է այս այս տեսակ բան մը ընելու) և Ա.քեա կը զրկուի. քննիչը թէ պաշտական թէ զինուորական կ'ըլլայ. ընական էր որ Ա.քեա հասնելուն պէս, զինուորական հրամատարին հիւր պիտի ըլլար: Խնդիրն հրամատարին կը պարզէ և հրամատարն իսկոյն կը հաւատալ թէ եղածը կամ կառավարութեան և կամ Ճանկիւլիանի դէմ դաւ մ'է և կ'ըսէ:

Ճանկիւլիանը հոս զրկուածին երկրորդ օրը տեսայ և անկէ վերջ քանի մը անգամ բանա գացած և զինքը տեսած եմ. հետեւաբար հոս գտնուողն այն Ճանկիւլիանն է և այժմ ալ բանտը կը գտնուի:

Խանութս նստած գործաւոր բանտարկեալի մը հաշիւները կը կարգադրէի, յանկարծ հրամանատար պէյը զիս բարեւեց, քովի զինուորականը զիս ուշի ուշով կը կը դիտէր և ես հրամանատար պէյի հետ կը տեսուէի: Սիւրեյիս պէյ ձեռքս բռնելով՝ ձեռքիս վրայի Երուսաղէմի նշանը ցոյն տուաւ զինուորականին և զինուորականը ինծի ըսաւ.

— Խրիմեան ալ հոս Ա.քեա կը գտնուի եղեր, կը տեսնուի՞ս իրեն հետ:

— Խրիմեան հոս չէ, սխալ հասկցած էք, անիկա Երուսաղէմ է:

— Ըսել է իրեն հետ կը թղթակցիս:

— Ոչ չեմ թղթակցիր, Պոլսոյ թերթերու մէջ կարգացի որ ինքը ուխտի գացած է Երուսաղէմ:

Սիւրեյիս պէյ քմիծաղով մը բարի ազատուած ըսելով մեկնեցաւ իբր թէ բանտը նորեկին ցոյց տալու պատրուակաւ:

Մինչև ընտանիքի անհետանալը չկրցի այդ դառադ-
քութեան աղբիւրը գտնել :

Աթէնքի մեր ընկերներէն նամակ մը ստացայ , ո-
րով կ'սեղէր զիս իրազեկ ընել թէ Աթէնքի մէջ ի՛նչ
կ'անցնի կը դառնայ այդ օրերը , և համառօտ կերպով
հետեւեալ նկարագրութիւնը կ'ընէր .

«Հնչակեան կուսակցութիւնը կ'որոշէ Յուլիս 15ի
տարեդարձը կատարել Աթէնքի մէջ , ճիշտ 1891 Յուլիս
15ի օրը , և այդ մասին ծրագիր մը կը պատրաստէ և
Աթէնքի թերթերը կ'սկսին գրել այդ տարեդարձին
մասին Հայերուն նպատաւը կերպով :

«Օսմանեան դեսպանը իրար անցաւ և դիմեց Յու-
նաց արտաքին գործոց նախարարին այդ հանդէսն ար-
գելելու համար :

«Մեր կեդրոնական Վարչութիւնը դիմեց «Արեւել-
եան Դաշնակցութեան» և անոր հովանաւորութիւնը
խնդրեց : Դաշնակցութեան Գլխավոր ծերունի նախա-
գահ Մ . Բօյարիսը խոստացաւ իր աջակցութիւնը նուի-
րել և իսկոյն ստորագրեց 500 հրաւիրագիրները և
զրկեց նշանաւոր անձնաւորութեանց : Թուրք դեսպա-
նը ճարահատեալ դիմեց անգլիական և ամերիկական
դեսպաններուն , գոնէ արգելելու Հայոց թափօրը : Նա-
խարարապետ Մ . Տէլիանիսը դիմեց Մ . Բօյարիսին ,
բայց նորէն անդրդուելի մնաց : Հանդէսը տեղի ունե-
ցաւ նշանաւոր Օփօլտն պարտէզին մէջ : Բեմը զար-
դարեալ էր Յունական և Եւրոպական դրօշներով ,
ինչպէս նաեւ Հայոց եռագոյն դրօշակով . դրօշակներու
մէջ բեմին ճակատը զետեղուած էր ցոյցի նշանաւոր
հերոսներու քոյ , Նալպանտեանի և Ղումբիկեանի մե-
ծագիր պատկերները :

«Հանդէսին ներկայ էին մօտաւորապէս 6—700

երկուեւ նշանաւոր Յոյներ , ինչպէս նաեւ Կրեաէի նշա-
նաւոր ապստամբապետները , Մակեդոնացիներ , Սլաւա-
նացիներ և Եւրոպայիներ , Աթէնքի բոլոր թերթերուն
ներկայացուցիչները ինչպէս նաեւ եւրոպական թեր-
թերու թղթակիցները : Բազմաթիւ օստիկաններ կը

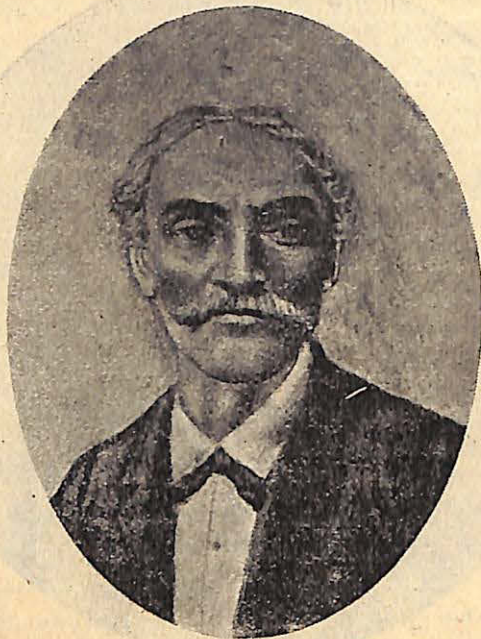
Յ. Կ. Ճանկլիլեան (Կաթիկ)

հսկէին հանդէսին կան լուսնորութեան : Յունական պաշ-
տօնական մուզիքը նախ երգեց Յունական , քայլերգը և
անկէց վերջ սկսաւ նուագել հայկական երգեր :

«Մեր ընկերներէն մէկը նախ կարմիր թուղթի

վրայ տպուած Յուլիս 15ի ցոյցի նկարագրութիւնը կարգաց, ինչպէս նաեւ դերակատարներուն կենսագրականը:

«Երկրորդ ճասը խօսեցաւ Կրեատցի նշանաւոր ուսուցիչ Մ. Վասիլիսը: Նորէն մերիններէն մէկը կարգաց Հայերէն ճառ մը: Վերջին խօսքն առաւ «Արեւ-

Մանուկ Նալբանդեան (Կ.մ տըմազ)

Լեւոն Ղազնակաւութեան» ներկայացուցիչ Մ. Վուկարիսը և բուն ծափահարութեանց մէջ վերջացուց իր խօսքերը, ինչպէս որ ծափահարուած էին միւս ճառախօսները:

«Թափօրը կազմուեցաւ փողոցներ պտտելու հա-

մար և այս անգամ հեծեալ սափականներն ալ կը հսկէին կարգապահութեան: Թափօրը երբ հասաւ Մ. Բօցարիսի տան առաջ, իրեն ուղղեալ շնորհակալութեան ուղերձ մը կարդացուեցաւ, և Մ. Բօցարիս յուղեալ վիճակի մը մէջ պատգամն ելաւ և շնորհակալութիւն

Յովհաննէս Ղումբիկեան

յայտնեց որ բուն ծափահարութեանց արժանացաւ: Թափօրը վերջացաւ ու ժողովուրդը ցրուեցաւ:

Ե. — ԲԱՆՏԻՆ ՄԷՋ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ

Ես արդէն խանութիս պտածառաւ ամսական 30 դրուշ տալով ամէն օր առաւօտէն մինչեւ երեկոյ բանտին բակին մէջ կը պատկի իսկ ներսը գտնուող բանտարկեալներուն վիճակն անտանելի էր, և պէտք չէր անոնք այդ վիճակին մէջ թողուլ: Վաղուց ի վեր կը խորհէի և որոշած էի բանտին մէջ յեղափոխութիւն մը յառաջ բերել, որպէս զի գոնէ ամէն մէկ բանտարկեալ օրական երեք ժամ դուրս ելլէր օդ առնելու, մաքուր հաց արուէր իրենց, և սաքերնին չղթայ դնելու սովորութիւնը վերնար և այլն:

Սկսայ ծրագրիս յաջողցնելու համար բանտին մէջ ինծի պէտք եղած բանտարկեալները ձեռք բերել. արդէն ո՞վ և ո՞ր բանտարկեալը պիտի մերժէր առաջարկս, չէ՞ որ ամէնքն ալ այդ յեղափոխութեան պիտի փափաքէին, բայց խնդիրը հոն էր որ, ես պէտք չէր որ նախաձեռնարկ ըլլայի որոշ կերպով, որովհետեւ չյաջողելու պարագային վիճակս ասկալի պիտի ըլլար. խանութս գոցելով զիս սենեակէս դուրս չպիտի հանէին և ասկալի չարչարանաց պիտի ենթարկէին: Նախ պէտք էր մտքեր շօշափելի թէ դոնէ երկու օր կրնային անօթի մնալ, որովհետեւ առտունները հաց չառնելը կը նշանակէր բանտարկեալներուն ըմբոստ և դժգոհ ըլլալը:

Արդէն Արմենակ, Նշան, Մինաս և միւս Հայերն համամիտ պիտի գտնուէին. ինչպէս տեղացիներէն ընկերս Սէլիմ և քանի մը քրիստոնեայ Արաբներ կը մնար Առնաւուտներէն, Յոյներէն և Թուրքերէն մէկ քանի հոգի ձեռք առնել: Անմիջապէս դործի սկսայ և մտքերը շօշափելի ու նկատի ունեցածս բանտարկեալներն շատ սիրով և ուրախութեամբ հաւանեցան: Ու-

զեցի Մարիմեանի և Գըլըճճեանի կարծիքն առնել, անոնք ալ ինձ հման կը խորհէին, պէտք չէր իմ նախաձեռնարկ ըլլալս երեւան ելլէր:

Տրիպոլսեցի Մէհմէտ լաւ աղերսագիր կը գրէր: Պէրութ և Պալիս զրկելիք աղերսագիրներ գրել տուի, առ այժմ մեր մասնանշած երեք կէտերը ձեռք բերելու համար, անշուշտ շատ խիստ և կծու լեզուով մը նկարագրելով այն զեղծումներն որոնք տեղի կ'ունենային Եանեա պէյի և ոստիկաններու միջոցաւ:

Աղերսագիրներն այնչափ արդիւնք ունեցած էին որ շատ խիստ յանդիմանութիւններ եղած էին Եանեա պէյին, բայց ոչ մեր պահանջները կը գործադրուէին և ոչ ալ Եանեա պէյ պաշտօնանկ կ'ըլլար: Մենք արդէն աղերսագիրներ զրկելը նշան մը պիտի սեպէինք մեր Յեղափոխութեան և ըմբոստութեան: Քանի որ գիտէին թէ միայն Մէհմէտն էր որ կրնար այդ տեսակ աղերսագիր պատրաստել, կ'ուզէին գիտնալ թէ իրօք ա՞յն է՝ թէ ուրիշ մը. արդէն հակառակ պարագային համաձայնող բանտարկեալները չպիտի ուրանային:

Գիշերները ամէն մէկ սենեակին մէջ չորս ոստիկան-զինուորներ կը պառկէին փոխն ի փոխ հսկելու համար բանտարկեալներուն վրայ որպէս զի պատերը ծակելով չփախչէին: Մենք պատրաստ էինք և կ'պատէինք առիթին:

Եանեա պէյ իր խորամանկութեամբ ուղած էր պատրուակով մը Մէհմէտը դուրս հանել սենեակէն և ուրիշ բերդի մը բանտը զրկել, և իր կարծիքով բանտարկեալներուս ահ ու սարսափ ազդել, ենթագրելով միանգամայն թէ այդպէսով իր վրէժն լուծած կ'ըլլար:

Երեկոյեան ժամը 11¹/₂ին բակը գտնուող ամէն բանտարկեալ պէտք էր իր սենեակը մտնէր: Ժամը 12ին

միջոցները ոստիկան մը հեղա դուռը բացաւ և Մէհմէտը կանչեց, իբր թէ բանտին անօրէն յիսնապետ Ալի էֆ. թրքերէն լեզուով բան մը գրել պիտի տար:

Մէհմէտի դուռս հինգէն հինգ վայրկեան հտքը ստեղծելու ճիշդը ու վայնասուններ լսուեցան. ոստիկանները Մէհմէտը կը ծեծէին: Մենք այդ վայրենիներուն անգթութեանը ծանօթ էինք. իսկոյն դադարեցնել տուի սենեակներէն մեր ընկեր Մէհմէտի համար և զոքս բացազանչութեան բողոքները: Ժամը մէկին ամբողջ պահապանները ներս մտած էին գիշերուան հսկողութեան համար:

Յեղափոխութիւնը սկսել որոշեցինք երբ իմացանք որ Մէհմէտը նուազած ու արիւնշուայ վիճակի մէջ է. այդ գիշերն իսկ Սուրբական Տրիպուտայ բերդը պիտի գրկէին: Երկու սենեակին մէջ գտնուած ոստիկանները մեր ձեռքը պատանդ ունենալու համար էր որ չուզեցի Մէհմէտի պատճառաւ պստան կանչել: Ոստիկաններուն ըսուեցաւ, եթէ Մէհմէտը իր սենեակը չվերադառնայ և իր խոշտանգուելուն համար ներողութիւն չխնդրուի, ձեզի մինչեւ առաւօտ կրնանք պահել, անկէ վերջ ձեզ պիտի սպաննենք: Ոստիկաններն երբ տեսան այդ ըստառալիքներն այնպիսի բանտարկեալներէ կուգան որոնք մահուան և ցկեանս դատապարտուած են, և գիտէին որ այդպիսիներու քով մըշտ դաշոյն և դանակ կը գտնուի. իսկոյն կանչեցին դուրս գտնուած պահապան տասնապետն և ևզիլութիւնը յայտնեցին: Յիսնապետը լուր զրկած և ապահովցուցած էր ըսելով.

«Մենք գիտենք թէ այդ սպառնալիքներն որոնց գրգռումով յառաջ կուգան. անոնք ալ Մէհմէտի բախտին պիտի արժանանան:»

Առաւօտ էր. տասնապետը եկած էր ներս գլուխուած ոստիկանները դուրս հանելու: Տասնապետին ըսուեցաւ.

Եթէ Մէհմէտ չգայ, ութը ոստիկաններուն դիւակները պիտի տանք ձեզի, գացէք այսպէս բարեւեցէք ձեր յիսնապետին և հազարապետին:

Յիսնապետը դուռը և խորխոր ձեռով մը չորս հրացանակիր ոստիկաններով դուռին առջեւ եկաւ և տասնապետին հրամայեց որ դուռը բանայ, անշուշտ կարծելով որ բանտարկեալները տեղի պիտի տան իսկոյն:

Հայհոյանքի և նախատանք տարափ մ'էր որ սկսաւ. ընկերս Մէլիմը կարգ մը հայհոյանքներէն վերջ, յիսնապետին առաջարկեց որ հեռանայ և Մէհմէտը բերէ մեզի յանձնէ և պատճառ չլլայ ութ ոստիկաններու մահուան: Յիսնապետը հեգնական ձեռով մը ըսաւ.

— Մէհմէտ էֆ. եկուր ներս մտիւր, Մէլիմ պէյի հրամանն է որ կը գործադրեմ:

Մէլիմը իր նկատմամբ եղած այս հեգնանքը չատճանր գտաւ. իսկոյն քովը գտնուած կրակով լեցուն կրակամանը առնել ու յիսնապետին վրան նետել վայրկենի մը դործ եղաւ, այնպէս որ կրակները և մոխիրները դուռնէն դուրս թափուելով յիսնապետին վրան գլուխը փոշիներու և կրակներու մէջ մնաց: Եւ նախատական քանի մը բառերէն վերջ յիսնապետին ըսաւ.

— Գնա՛ հիմա այդ վրազլուխդ թող մաքրէ քու... հազարապետը և շուտով թող զրկէ Մէհմէտը, եթէ ոչ իսկոյն կը մորթենք ներս գտնուած ոստիկանները:

Սուլխաւոր ոստիկանները սկսան յիսնապետին հագուստներուն վրայի մէջ երկու կրակը մարել և փոշիները մաքրել ու մեկնեցան:

Բանտարկեալներուն հացերը եկան. մերժեցինք.

ահա ըմբոստութեան նշան էր որ տրուեցաւ։ Ութը ոստիկանները ներսը սենեակներուն մէջ տեսնելով սուրերով եղած սպառնալիքները, ներսէն կը պոռային որ իրենց օգնութեան հասնէին և մէկ երկուքը լալով բանտարկելոց կ'աղայէին որ իրենց կեանքին խնայուի։ Հազարապետը թերեւս դիտմամբ երեկոյին Գայֆա գացած էր իբր թէ գործով մը։ Կառավարիչին և ընդհ. դատախազի օգնականին լուր տրուած էր, որոնք հրաման ըրած էին փող հնչեցնել և դրօշակ պարզել իմանին վրայ, և երեք օր հաց չտալ բանտարկելոց։ Հրամանատարը շատ գլխաւոր մէկն էր և դէպի բանտարկեալները այն համոզումն ունէր թէ հաւանական է որ անոնց մէջ գտնուին անմեղներն ալ որ դատապարտուած են։ Կրամանատարին դէպի բանտարկեալներս լաւ տրամադրութիւն ունենալը գիտէինք։

Ամենէն առաջ ինքն էր որ դրան առջեւ եկաւ և աճապարանօք ուղեց խնդիրն հասկնալ։ Անկողինս ճիշդ դրան դիմացն էր և ուրիշ առթիւ քանի մը անգամներ տեսնուած էինք, Հրամանատարը ինձ կանչեց, որպէս զի եղածը պատմեմ։ Բանալի դուռներն այնչափ իրարու մօտ են որ, խօսուածները շատ որոշ կերպով կը լսուին։ Աղերսագրէն սկսեալ իրողութիւնը պարզեցի։ Երբ հրամանատարն ուղեց բանտարկեալներուն պահանջն հասկնալ. ըսի.

— Որոշ կերպով չեմ գիտեր, բայց լսածս և տեսածս տրամադրութիւննին և պահանջնին հետեւեալն է. եթէ իրենց գահացում չտրուի. ներսը գտնուած ութն ոստիկանները պիտի սպաննեն (ոստիկանները լահահառաջ՝ այո՛, այո՛, ճիշտ է), իրենց պահանջն է Մէհմէտը իրենց քով վերադարձնել և իրմէ ներողութիւն խնդրել։ Հաց չպիտի առնեն եղբր, մինչեւ որ

չարտօնուի որ ամէն օր դուրս ելլեն 3—4 ժամ օդ առնեն, իրենց տրուելիք հացը թէ՛ մաքուր և թէ՛ եփուռ և կշիռը ճիշտ 300 տրամ ըլլայ, ոտքերնին ունեցած շղթաները բոլորովին վերցուին կամ շատ թեթեւ բան մը դրուի, (Այս խօսակցութեան միջոցին արդէն եկած էին կառավարիչը, ընդհ. դատախազը, ևն.) Ահա ես այսչափ կրցած եմ գիտնալ և հասկնալ ըսի։

Հրամանատարը դարձաւ և բանտարկեալներուն ըսաւ.

— Ընչդ են Յարութիւն էֆ.ի լսածները։

«Այո՛, այո՛ ճիշդ այդ կը պահանջենք»։

— Մինչեւ ե՛րբ պիտի կրնան անօթի մնալ ասոնք, ատիկա չէն խորհիր, ըսաւ հրամանատարը։

— Կ'ըսեն թէ այլեւս անտանելի է այս վիճակը, թող անօթի մեռնինք ու ազատինք։

— Ձեռ կարծեր որ իրենց պահանջները չպիտի գործադրուին, հապա ի՞նչ պիտի ընեն։

— Կ'ըսեն թէ մինչեւ վերջը պիտի դիմադրեն, բայց ներսի ութը ոստիկանները սպաննուէն վերջ իրենք ալ կ'սպաննուին, ատիկա իրենց փոյթը չէ, ըսի։

— Ամբողջն ալ ա՛յդ գաղափարին կը ծառայեն։

— Ձեմ կարծեր, բայց կարծեմ մեծամասնութիւնը համամիտ է։

«Այո՛, այո՛, պոռացին երեք սենեակներէն, այլեւս անտանելի է այս կեանքը»։

Հրամանատարը դէպի կառավարիչը և ընդհանուր դատախազը դառնալով «երթանք» ըսաւ, ու գացին։

Ես մերիններուն (Հայերու) միջոցաւ միւս սենեակը հասկցնել տուի թէ նորէն պիտի գան և չեն կարող զօրքը և դուրսի ժողովուրդը այս վիճակին մէջ պա-

հել . անշուշտ նորէն հրամանատարը պիտի գայ և ես իրենց կողմէ պէտք եղածը կ'ըսեմ :

Հրամանատարը մեկնելէն վերջ կը խօսէինք և մեր գաղափարակիցները ըսին որ լաւ պարզած եմ խնդիրը , և կ'սկսէին իրարմէ խօստուհիներ ու պէսաւներ առնել մինչեւ վերջը դիմադրելու , իսկ հակառակ պարագային դատաւիժները մահուամբ պիտի պատժուէին :

Ոստիկաններէն մէկը վերջէն մեզի պատմեց եղածները : Հրամանատարը կ'առաջարկէ բանտարկեալները չպատժել . քանի որ ըմբոստութիւնը ընդհանուր է , կրնայ դէշ հետեւանք յառաջ բերել : Պէտք է բանտին տնօրէնը փոխել : Խուզարկութեան պէտք չկայ . թերեւս այդ խուզարկութիւնը անսխորժ դէպքեր յառաջ բերէ , քանի որ ամբողջ բանտարկեալները համաձայնած են . պէտք է իրենց պահանջները գոհացնել , երբ խնդիրը այս աստիճան ծայրայեղութեան հասած է :

Հրամանատարն եկեալ և խօսքն ամբողջ բանտարկելոց ուղղելով ըսաւ .

Ձեր ըրածն այնչափ վայելուչ բան մը չէ , որով յանցաւոր էք . ինչպէս կ'երեւի սիրտերնիդ նեղացած է : Ես միջամտեցի որ ըրածնիդ ներուի ձեզ և գլխով ձեր վրայ , խնդրեցի որ ձեր վիճակն քիչ մը բարելաւեն . արդէն իրենք մտադիր են եղեր ընելու , բայց դուք աճապարած էք . ուստի ասկէ վերջ պէտք է հանդարտ նստիք և թաղաւորին կենաց համար աղօթէք . եթէ անգամ մ'ալ այսպէս բան մը ընէք , ես այլեւս չեմ խառնուիր և ամենքդ ալ զօրքերուս սուխններուն առաջ կուտամ :

Երեք սենեակէն ալ սկսան պօռալ .

«Մենք վստահութիւն չունինք անոնց վրայ . եթէ դուք կը խոստանաք , կ'ընդունինք , եթէ ոչ , անոնք

մեզի խաբելով պիտի պատժեն , ուրեմն աւելի լաւ է որ այժմէն մեռնինք » :

Դուք անհոգ եղիք , ես ձեզի պատուոյ խօսք կ'ստամ , և պատուոյ վրայ կ'երդնում որ պիտի գործադրուի , ինչպէս նաեւ հակառակ պարագային ալ ձեզ պատժելու , ի՞նչ կ'ըսէք :

Նորէն երեք սենեակէն ձայներ . — «Քանի որ ձեր պատուոյն վրայ կ'երդնուք , կ'ընդունինք , և վստահ եղէք որ ձեզ չպիտի ամչցնենք , այդ մասին անհոգ եղէք » :

Հրամանատարը հրաման տուաւ որ փող հնչեցնեն , որ զօրքն իր տեղը ցրուի : Սենեակները բանալ տալով , ութն ոստիկանները դուրս հանել տուաւ . հաց բերել տալով դուրս ելլող ամէն մէկ բանտարկեալին հաց բաշխել տուաւ :

Յեղափոխութիւնն իր արդիւնքն ունեցած էր : Տնօրէնը փոխուած էր . Նոր Տնօրէն հարիւրապետ Սէլիմ աղա բոլոր պահանջները գործադրել տալով այլեւս սովորութիւն դարձած էր . միայն Մէհմէտի խնդիրը տարբեր կերպով գործադրուեցաւ :

Մէհմէտ հետեւեալը կը գրէր մեզ . — «Շատ ուրախ եմ որ ծրագիրը նոյնութեամբ գործադրուեցաւ . ձեր ձեռք բերած յաջողութեան համար խնդակցութիւնս կը յայտնեմ : Շնորհակալ եմ որ ձեր ընկերական պարտքը կատարելով զիս կրկին Աքեա կը կանչէք . ներողութիւն , պիտի մերժեմ . հոս աւելի հանգիստ եմ . եթէ փափաքիմ գալու , կը գրեմ ձեզ : Կարօտով բարեւներ » :

Աքեա աքսորուած էր իբր ըմբոստ զինուորական բժիշկ դեր-հազարապետ Սարգիս էֆ . Պէրպէրեան , Գրլըճեան , Մարիմեան ու Տօնապետեան շատ գովեստ

տով կը խօսէին իր մասին: Ի հարկէ ես շատ պիտի փափաքէի Սարգիս էֆ.ին հետ տեսնուիլ և թերեւս ինքն ալ ինծի հետ տեսնուելու փափաքէր. բայց Սարգիս էֆ. շատ զգոյշ վարուեցաւ սկիզբէն և իրաւունք ալ ունէր, որովհետեւ ինծի հետ սկիզբէն տեսնուելը կրնար կառկածի տեղի տալ: Բայց քանի որ երկուստեք փափաք մը կար, հետզհետէ ես իմ փափաքիս կը հասնէի Սարգիս էֆ.ի հետ տեսնուելու:

Հիւանդութեանս պատրուակաւ տեսնուիլ սկսած էինք. երբեմն իբր բժիշկ զիս կը նայէր և այդ պատճառաւ կը տեսնուէինք ու դեղագիրներ կուտար: Երբեմն ծանօթ զբօսաշրջիկներ բանտը ցոյց տալու պատրուակաւ բանտ կը բերէր և ինծի հետ տեսնուիլ կուտար: Հիւանդութեանս մասին իր վերջի խօսքն եղաւ: Տուած դեղերս օգուտ մը չպիտի ընեն քանի դեռ այս բանտին մէջ ես. զուր տեղ դրամ մի վատնեմ, բանտէն ազատուելէդ երկու երեք ամիս վերջ բոլորովին կ'առողջանաս:

Զ. — ՍԱՍՈՒՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Բաղէշի կուսակալ Թահսին փաշա կախաղան հանել տուած էր մեր վարիչ Մարմնոյն անդամներէն Մշեցի Մարգար վարժապետն իբր Յեղափոխական Բօքալեանտիսդ: Կեդրոնը կ'որոշէ Սասունը ապստամբեցընել: Արդէն ժամանակին Մուրատը երբ արտասահմանէն երկիր մտած էր. անվտանգ և ապահով երկիր մտնելուն առթիւ ինձ գրած էր թէ դէպի Մուշ կ'երթայ պաշտօնով. պաշտօն ըսելով ես կը հասկնայի գործել. Մուրատն երկիր կ'երթար գործելու, իսկ ես որ Մուրա-

տի այդ նամակն Ս. քեայի «Ջնտան»-ին մէջ կը կարդայի, բնականաբար ցաւալի պիտի թուէր ինծի, քանի որ չէի կարող ընկերանալ այդ սրտակից ընկերիս: Բայց քիչ ատենէն այդ ցաւս և տխրութիւնս ուրախութեան փոխուեցաւ երբ Հնչակի մէջ կարդացի որ 1912 Մայիսին Մուրատ և Տամատեան յաջողած էին Սասունը ապստամբեցնել:

Սասունցին մինչեւ վերջ արիաբար կռուեցաւ և դիմադրեց, իսկ երբ ամբողջ Դ. զօրաբանակն և հազարաւոր Քիւրտեր իր վրայ քալեցին, Սասունցին պարտուեցաւ և ջարդուեցաւ, բայց բարոյական յաղթութիւնը Հնչակեան կուսակցութեան և Սասունցիին միաց, Եւրոպան միջամտեց, որով ձեռք բերուեցաւ Մայիս 11ի ծրագիրը, որ կը գերազանցէ 61րդ յօդուածը: Սասունցին Հնչակեաններուն ղեկավարութեամբ, իր առնականութեամբ քաջի պէս մինչեւ իր վերջին շունչը կռուեցաւ իր կիներով ու աղջիկներով միասին:

Ինչպէս Սասունցի Գրիգէի քով կեցած էր իր կինը՝ Շաքէն, որ կողք կողքի կանգնած՝ անվհերքութեամբ կը կռուէր թշնամոյն դէմ, նմանապէս ուրիշներ, իսկ երբ բիրտ ոյժը կը յաղթանակէ և Գրիգէն դիտապաստ դիւցազնի պէս կ'իջնայ: Շաքէն կենդանի էր, և իսկոյն կը մտաբերէ թէ կեանքին մէջ մահը մէկ անգամ է: Շաքէ կզգայ թէ ողջ մնալով վայրենի Քիւրտերու լպիրշ բռնաբարութեան պիտի ենթարկուի, իսկոյն կը հրաւրէ իր քով գտնուող կիներն ու աղջիկները՝ իր օրինակին հետեւելու: Շաքէ իր մանկիկը կուրծքին վրայ սեղմած, բարձր ժայռէն ինքզինքը վար կը նետէ և կտոր կտոր կ'ըլլայ: Շաքէի այս ընթացքը շատաշուն ապտակ մ'էր բռնապետութեան երեսին թէ Հայ կինը կարող է մինչեւ իր վերջին շունչը կռուիլ

բանակին դէմ, իսկ պարտուելու պարագային գիտէ նաեւ սիրայօժար՝ պատուով մեռնիլ և նահատակուիլ :

Մեցի կիւլիգար (Վարիչ Մարմնոյ պատրաստած լուսանկարը)

Պոլսոյ մէջ 1893 Մարտ 7ին Աշրգեանը Հնչակեանսնորու կողմէն տէնօրի կ'ենթարկուի բայց դժբախտաբար զնտակները կը վրիպին :

Պոլսոյ անգլ. դեսպանը իր Ա. թարգմանը կը զրկէ Աշրգեանի քով բանտերու մէջ գտնուած կղերականներու ով, ո՛ւր և ինչ պատճառաւ բանտարկուելնին և Հայաստանի մէջ եղած հարստահարութեանց մասին տեղեկութիւն առնելու իսկ Աշրգեանը թարգմանին պաշարիւնութեամբ մը կը պատասխանէ :

Մենք մեր բարեգութ Սուլթանէն շատ եւ շատ գոհ ենք եւ սիրով հանգիստ կը վայելենք Վեհափառին հովանւոյն տակ, Հայոց հարսահարութեանց մասին գրուածները կարգ մը սրիկաներու սուտ լուրերն են, որով մեր Սուլթանին հանգիստն կը վրդովեն յայտնաբար, իսկ բանտարկուած մէկ երկու կղերականներն ալ արդէն յանցաւոր էին եւ իրենց արժանի պատիժը պէտք է կրեն մեր գթառատ Սուլթանէն:

Աշրգեանը իր այս կերպ պատասխանելու փոխարէն Սուլթանէն կատանայ 400 ոսկի նաեւ Իմթիյազի ոսկի և արծաթ շքանշանները :

Յունիս Յին Պոլսոյ եկեղեցիներուն մէջ կը ցրուին Պոլսոյ Հնչակեան կուսակցութեան Մասնաճիւղի հետեւեալ սպառնական նամակը :

«(Տէր Հայր կամ Հայր Սուրբ և կամ Սրբազան) Աշրգեան ՄԱՏՆԻՉ մը է, նա այլեւս Հայոց Պատրիարք չէ, արդ, Հնչակեան կուսակցութեան Պոլսոյ Մասնաճիւղին վարչական ժողովը կը հրամայէ ձեզ որ պատուիրէք ձեր եղբայրակիցներուն (կամ ձեր իշխանութեան տակ գտնուող քահանաներուն) որպէս զի Աշրգեանի անունը այլեւս չը յիշուի պատարագի միջոցին : Եթէ մեր սոյն պատուէրը չը գործադրէք, ձեր կեանքը վտանգի մէջ է :»

Համիալը որչափ որ կ'սպառնայ եղեր Աշրգեանի անունը յիշել տալու բայց չը յաջողիր :

Արմենակը օրին մէկը յանկարծ եկաւ և խանութիս առջեւ բանտարկեալներու ներկայութեան սպառնաց թէ որչափ է զիս սպաննել :

Թէեւ ես իրեն սպառնալիքէն վախցող և տեղի տուող չէի և մանաւանդ գիտէի որ այդ տղան ինծի սպաննելու ս է պատճառ մը չունի և զինքը կը սի-

բէի ալ իր յանդուգն բնաւորութեան համար, բայց կը մտածէի թէ ինչո՞ւ զիս պիտի սպաննէ: Խանութէս դուրս ելայ և զինքը բակին մէկ անկիւնը տարի պատճառը հասկնալու: Անկարելի եղաւ իրմէ բան մը հասկընալ: Միշտ կը պնդէր թէ որոշած էր զիս սպաննել: Հասկցայ իսկոյն որ եղածը թելադրութիւն մ'էր, ըսի իրեն:

— Քանի որ բանտարկեալներուն ներկայութեան զիս անպատուեցիր, և քանի որ բանտարկեալները կրնան կարծել թէ սպաննուելու արժանի գէշութիւն մը ըրած եմ քեզի, ուրեմն հազարապետը կարող է քեզի խոտաւորմանցնել տալ:

Բանտարկեալները միջամտեցին զինքը համոզելու և ինքը փոխանակ համոզուելու ըսած էր:

— Քանի որ այսչափ ժամանակ իրեն հացը կերած եմ, այդ պատճառաւ էր որ նախապէս իրեն լուր տուի: Վերջապէս պիտի սպաննեմ:

Տնօրէնը ինձմէ առաջ լուր տուած էր հազարապետին: Հազարապետը զիս կանչեց և խնդիրը պարզեցի: Հազարապետն ալ ինծի պէս կը կարծէր թէ թելադրութիւն մը եղած է, քանի որ ինքն ալ գիտէր թէ մինչեւ այդ օրը Արմենակ իմ քովս կ'ապրէր և գէշութիւն մը տեսած չէր:

Հազարապետը Արմենակը բերել տուաւ և խիստ սպառնալիքէ մը վերջ ոտքը ծանր շղթայ մը անցնելու հրաման ըրաւ ու ըսաւ:

— Արթին էֆէնտին ձեր սենեակէն հանելով պրզտիկ սենեակ պիտի զրկեմ: Ինքը ցորեկները միշտ դուրսն է, եթէ կ'ուզես այդպէս փորձ մը ըրէ, անկէջ վերջը կը տեսնուինք քեզի հետ:

Որչափ որ մեծ սենեակէն ելլելով փոքր սենեակը

եկայ, որ աւելի մաքուր և օդաւէտ էր, բայց Արմենակը այդ ծանր շղթայով տեսնելս ցաւ կը պատճառէր ինծի: Բայց ինք նորէն իր յամառութեան մէջ կը մնար: Երեք օր վերջ խոստովանեցաւ եղածը որ խմբակին դրդումով էր և հազարապետին ըսի ու շղթան ոտքէն հանելու հրաման տուաւ:

Պուէն Ղազարոս և Յակոբ անուշով ձկնորս երկու դատարկաշրջիկներ կառավարութեան կողմէ աքսորուած էին դէպի Երուսաղէմ: Ժամանակ մը Երուսաղէմ մնալէ ետքը վերջապէս կը յաջողին ու է միջոցաւ եպիսկոպոսի մը վկայականը ձեռք բերել թէ իրենք նպաստի կարօտ են: այդ վկայականը ձեռք բերելէն վերջ շահագործելու միջոցներ կ'ստեղծեն ու Կեսարիոյ կողմը անցնելու որոշում կուտան:

Քանի որ ցամաքէն պիտի անցնէին Պէրութը, կ'ուզեն եղեր Աքեա հանդիպիլ և Հայերու հետ տեսնուիլ, բայց արդէն կառավարութիւնը վաղուց արգիլած էր Հայու մը մուտք Աքեա:

Ձեռքերնին ունեցած վկայականով բաւական դրամ կը հաւաքեն: Իբր թէ ունեցած վկայականն ձեւակերպութեան համար այդ իմաստով գրուած է եղեր և բուն նպատակը հետեւեալն է:

Իրենք Հայկական խնդրով Աքեա աքսորուած են, և ժամանակ մը հոն մնացած ու այնտեղէն փախչելով Երուսաղէմ գացած են և իմ փախուստիս համար բանակցած են և որոշուած է եղեր որ, վկայականով պէտք է դրամ հաւաքել ու զիս փախցնել Աքեայէն:

Ահա այս տեսակ խաբեբայական ձեւով կը դիմեն Կեսարացի վաճառականի մը և խոշոր գումար մը կը պահանջեն: Առաջարկն և վկայականը խաբեբայական միջոց մը կը նկատէ վաճառականը և չի կրնար հաշ-

առելի այն գաղափարին հետ, թէ այդպիսի նպատակի մը համար անկարելի է որ այդ տեսակ գործ մը նոյն տեսակ մարդոց յանձնուի: Վաճառականը կը մերժէ ու է գումար վճարել. երբ երրորդ անգամ կը դիմեն վաճառականը ստիպեալ զիրենք կառավարութեան կը յանձնէ և կառավարութիւնը Ղազարոսն ու Յակոբը իբր Բքեայէն փախչողներ Աքեա կը ղրկէ:

Է. — ԼԱՐՈՒԱՆ ՔԱԿԱՐԴԷ

Եահեա պէյի սրտի ցաւն աւելի սաստկացած էր: Ինք լաւ գիտէր որ բանալի յեղափոխութեան կազմակերպիչներէն մինն և թելադրողն եւ եմ, բայց ի՞նչ կարող էր ընել. ինքը լաւ գիտէր եթէ այդ խնդրոյն պատճառաւ զիս չարչարէր, հաւատացած էր և վստահ որ ծագելիք խռովութիւնը Մէհմէտի խռովութենէն աւելի սոսկալի պիտի լլլար և շատ գէշ հետեւանք պիտի ունենար: Անշուշտ կը սպասէր ուրիշ պատճառաւ մը այդ վրէժը լուծել ինձմէ և իր նպատակին համար: Ցաւալին այն էր որ բոլորովին անակնկալ կերպով այդ առիթները կը ներկայանային հետըհետէ:

Մեզ կը գրէին թէ 1894 Մայիս 14ին Քաղաքական Ժողովոյ անդամ Սիմոն պէյ Մաքսուտ Հնչակեաններու կողմէ տէռօրի ենթարկուեցաւ Պոլսոյ մէջ:

Եուսուֆ Սէմինի ժամանակէ մը ի վեր դրամ չի ղրկելը, ինքնին կասկած կը ներշնչէր ինծի. դժբախտաբար կասկածաւ իրականացաւ: Եուսուֆ Սէմին Հնչակը առանձին ծրարի մը մէջ դնելով ցոյց տուած հասցէիս կը ղրկէր, որ իբր վաճառականի նա-

մակ ընաւ կասկածի տեղի չէր տար. իսկ ինծի ղրկած նամակը զուտ առեւտրական ըլլալով հազարապետին կարդալէն վերջ ինծի կը արուէր:

Սիմոն պէյ Մաքսուտ

Եուսուֆ Սէմին առեւտրական նամակս ղրկէն ետք իբր Յ. Գ. կ'ըսէր.

«Չեմ գիտեր իմ հասցէս ինչպէս կ'ըցեր է գտնել Աղեքսանդրիայէն ձեր ընկերը, այս թերթը ինծի ղրկ-

կած է խնդրելով որ ձեզի ղրկեմ,» Թերթը Հնչակն էր : Եռսուֆ Սէմինի Հնչակը այդ ձեռով ինծի ղրկելը կը նշանակէր թէ ինքն այդպէսով թակարդ մը լարած կ'ըլլայ և զիս այդ թակարդին մէջ ձգելէ վերջ այլ եւս չատ դիւրութեամբ կրնար իր քովն ունեցած դրամներս կլլել կամ իջրացնել : Եռսուֆ Սէմինի ընթացքէն այդ կրնայի հետեւցնել , ուրիշ ոչինչ :

Հարկ չկայ կարծեմ ըսելու , ինքնին յայտնի է որ Եահեա պէյ Հնչակը ձեռք առած միջոցին ինչ դիւային հրճուանք մը զգացած էր : Ես անցուդարձէն բոլորովին անտեղեակ դուրսէն երկու ոստիկաններ ներս մտան և աճապարանօք տնօրէնի սենեակը մտնելին ու տնօրէնի դուրս ելնելը վայրկենական եղաւ :

Շուշանեան Աւետիսին հետ բակին մէջ կեցած կը խօսէինք երբ տնօրէնը զիս կանչեց . Շուշանեան ըսաւ . «Նորէն ի՞նչ դժբախտութիւն է » Ոստիկանները անմիջապէս զիս շրջապատելով հազարապետին տարին :

Եահեա պէյը դիւային ժպիտով մը ոտքի ելաւ ու քովս գալով , ատամները կճրտելով , գլուխն երերցնելով ըսաւ .

«Սրտիս ցաւ եղած էր . կը կարծէիր թէ օձիքդ ձեռքս չպիտի անցնի» : Զեռքը ունեցած պահարանին մէջէն Հնչակը դուրս հանելով ըսաւ .

«Հիմա ճանչցա՞ր զիս . հիմա ալ կարգը քուկդ չէ , կարգը իմա է :

Ես ըսի որ եղածը այն է որ Եռսուֆ Սէմին իմ դրամներս չտալու համար Հնչակ մը ձեռք անցուցած դիտմամբ ինծի ղրկած է , գիտնալով որ նամակներս կարդալէ վերջ ինծի կը յանձնէք , այդպէսով ալ խաղը խաղցած է : Հազարապետը ըսաւ .

«Շո՛ւտ , ամէնէն ծանր շղթան դրէք ոտքը և տարէք ներս նետեցէք » :

Անմիջապէս զիս լիման բերին և բանտին մէջ դրա-նուած ամէնէն ծանր շղթան ոտքս անցնելով ինծի ցորեկները առանձին մեր սենեակին մեջ կը պահէին և դուռը կը կղպէին : Խանութիս գործը գրեթէ երեսի վրայ մնաց . որովհետեւ ընկերս թէ՛ առանձին կարող չէր գործերը կատարել և թէ՛ արդէն բոլոր հաշիւներն Հայերէն գրուած էր տետրակներուն մէջ : Այդ վիճակս անտանելի էր , բայց ի՞նչ կարող էի ընել :

Կառավարութիւնը Եռսուֆ Սէմին Պէրութի մէջ ձերբակալած էր իբր ինծի մեղսակից . 17 օր բանտը մնալէ վերջ իր անանկութիւնը երեւան ելած էր և ամէն ոք հասկցած էր թէ՛ ինձ հանդէպ բռնած այդ ընթացքին գաղտնիքն ի՞նչ բանի մէջ կը կայանար : Եռսուֆի անանկութեամբ գրեթէ ես ալ անանկացած էի . բան մը չէր մնացած , որովհետեւ բաւական ընդարձակ փորձ կ'ընէի անոր հետ , ուրեմն անկէ վերջ ալ եւս տառապանքս սոսկալի պիտի ըլլար :

Ը. — ՏՐԿԻՆ ՆԱԶԱՐԱՐԷԿԻ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

Պատահարներու միջոցին վնասիչն ու ընկճուիլը թշնամիին հրճուանք պատճառել կը նշանակէր . արտաքուստ այդ պարագան թէև նշմարել իսկ չէի տար , բայց ներքնապէս կը տառապէի և երբեք չէի յուսահատէր :

Կեդրոնէն Տիկին Մարօ Նազարբէկեանէն երկտող մը առի իր մտադրութիւնը յայտնող , Վաղուց ի վեր կը փափաքի եղեր . ինձ անձամբ տեսնել որոշած էր անպատճառ բանտ գալ , հետեւաբար խնդրած էր որ չուտով գրեմ Եռսուֆ Սէմինին և կամ մէկը ղրկեմ

Պէյրուժ պէտք եղած կարգախօսով մը (բարօլա) որ զինքը Աքեա բերէ :

Տիկին Մարօյի այս երկտողն ինծի շանթահարեց, պէտք էր շուտով գրել իրեն որ չըլլայ թէ այդ տեսակ քայլ մը առնէ. վտանգը մեծ պիտի ըլլար: Դժբախտաբար այդ երկտողս քանի մը օր ուշացած էր:

Մարօն ճամբայ կ'ելլէ և Պէյրուժ կը հասնի և առանց անցուղարձին տեղեակ ըլլալու, Եռսուֆ Սէմինը կը հարցունէ: Եռսուֆը դեռ բանան է եղեր իր սնանկութեան պատճառաւ: Տիկին Նազարբէկեան շատ դժուարաւ կրնայ օձիքը Պէյրուժէն ազատել և ինքզինքը Գայֆայ ձգել, որովհետեւ Պէյրուժէն մեկնող շողենաւերը առհասարակ Գայֆա կը հանդիպին: Ես կը կարծէի թէ երկտողս Տիկին Մարօյին հասած է և ինքը իր ճամբորդութիւնը յետաձգած է:

Անկողինիս վրայ երկնցած աչքերս գոցած կը մտածէի, փոխ-տնօրէնի տղան տասնապետ Հիւսէյնը կարծելով թէ կը քնանամ բարձր ձայնով պողաց ու ըսաւ.

«Արթին աղա, ե՛լ, ռուսական հիւպատոսը ձեզ այցելութեան եկած է»: Ու դուռը բանալով զիս գողտէն դուրս հանեց ու դուրսի բակը տարաւ:

Հիւպատոսին այցելութիւնն անակնկալ մը չէր ինծի, քանի որ միշտ կ'այցելէր. կը մտածէի ոտքիս դրուած չղթայիս համար ոչինչ չըսել իրեն որ հազարապետի քով բարեխօսէ, իրեն բարեխօսութիւնն այն արդիւնքն պիտի ունենար որ քանի մը զրշ. պակաս առնէր հազարապետն և քանի մը օր առաջ չղթաս հանէր. ուստի այդչափ աննշան բանի մը համար որոշեցի իրեն բան մը չըսել:

Փոխ-հիւպատոսի քովը աղջիկ մըն ալ կար. բայց

ես միայն փոխ հիւպատոսին ձեռքը թօթուեցի. քանի որ Օրիորդին ծանօթ չէի: Իսկոյն զգացի որ ծանր ու երկար չղթաս հիւպատոսին վրայ գէշ ազդեց, բայց ինքը չզգալ ձեւացուց, բան մը որ ինծի զարմանք պատճառեց: Հիւպատոսին հետ սովորական քանի մը բառեր փոխանակելէ վերջ ըսաւ.

Կը խնդրեմ, այս Օրիորդն իմ բարեկամուհիս է, զինքը բանախն մէջ պատեցուցէք. ես ձեզ հոս կ'սպասեմ (Տնօրէնին սենեակը):

Հիւպատոսին առաջարկը սիրով ընդունեցի և օրիորդն հետս առած դէպի բանտ կ'երթայի, անգամ մը փորձեցի Օրիորդին հետ խօսիլ, բայց սկիզբէն երբ նկատեցի որ օրիորդն ինծի տեսնելուն պէս սարսուռ մը զգաց, ինչ որ ես վերագրեցի իմ բանտային վիճակիս, և թէ մանաւանդ չէի գիտեր թէ Օրիորդն ի՞նչ ազգի էր, Ռո՞ւս էր, Արաբ էր ի՞նչ էր. հետեւաբար առ ի քաղաքավարութիւն սպասեցի որ ինքն առաջին անգամ խօսի և ես պատասխանեմ:

Ներսի բակը գտնուող բանտարկելոց և ինծի՝ այնչափ հետաքրքրութիւն չպատճառեց Օրիորդը, քանի որ շատ անգամներ այդ տեսակ մաքուր և լաւ հագուած օրիորդներ և տիկիներ բանտ կ'այցելէին իբր հետաքրքիրներ:

Դեռ բանտի դուռները չհասած օրիորդը զգալի կերպով զիս կը դիտէր, բայց ես այնչափ կարեւորութիւն չէի տալ. արդէն իմ վիճակս և մտածմունքներս զիս չափէն աւելի զբաղեցուցած էին: Վերջապէս օրիորդը դարձաւ դէպի ինձ ու ըսաւ.

— Որչափ Հայ կայ հոս:

Ամէնքը տասը հատ ըսի:

Երբ Հայ ըլլալը հասկցայ, արդէն բանտին մեծ

սենեակին դուռնին առջեւ կեցած էինք և ես իրեն կը բացատրէի բանտին վիճակը և կը թելադրէի որ լաւ մը ուսումնասիրէ, բայց կը տեսնէի որ Օրիորդը փոխանակ բանտը դիտելու և իմ ըսածներուն ուշադրութիւն դարձնելու, միշտ աչքերը իմ վրաս յառած ոտքէս մինչեւ գլուխս զիս կը դիտէ. խորհրդաւոր ըլլալը իսկոյն հասկցայ. վերջապէս բոլորտիքը նայեցաւ որ բանտարկեալները մեզմէ բաւական հեռու կեցած էին, կամացուկ մը ըսաւ:

— Հոս ծանկիւլեան մը կայ, ո՞ւր է:

— Ես ինքս եմ ծանկիւլեանը:

Օրիորդը սարսուռ մը զգալէ վերջ ըսաւ.

— Ինչ, միթէ ծանկիւլեանը դժուար էք:

— Այո՛, ես եմ Օրիորդ:

— Նշանաւոր և ցկեանս դատապարտուող ծանկիւլեանը դժուար էք:

— Այո՛, և արդէն ուրիշ ծանկիւլեան չկայ հոս:

(Վարանոտ և կասկածոտ) «Մենք լսած էինք որ դուք բաղքատամբ հոս գտնուող բանտարկեալներուն, աւելի հանգիստ կ'ապրիք և խանութ ունիք եղեր: Թէեւ ձեր լուսանկարն տեսած ենք և կը նմանիք քիչ մը, բայց դուք չէք: Եթէ դուք եղած ըլլայիք, ինչ է այս ձեր չղթան, այս ի՞նչ վիճակ է, չէ՞ որ գերեզմանին մօտեցած էք, չէ՞ որ հոս գտնուածներէն աւելի դժբախտն էք ըսաւ:

Ներեցէք, օրիորդ: որո՞ւ հետ տեսնուելու պատիւն ունիմ. ո՞ւր տեսնուած ենք, անշուշտ կը ներէք որ չեմ յիշեր: Ծանկիւլեանը ես եմ. շատ հանգիստ էի և չղթաս շատ փոքր էր. խանութս հիմա պիտի տեսնէք, բայց այս վերջին օրերս դէպք մը տեղի ունեցաւ այդ պատճառաւ չղթաս մեծցուցին. չարչարուեցայ և

այս վիճակին ենթարկուեցայ: Կը փափաքէի գիտնալ որ, արդեօք պատիւ պիտի ընէ՞ք պարզելու մեր ծանօթ ըլլալու պարագան, որ ես չեմ յիշեր:

— Առաջին անգամն է որ կը տեսնուինք, բայց ամէն ինչ դիտենք ձեր մասին: Եւ չէ՞ մի որ միշտ կը գրէիք մեզ ձեր վիճակին մասին:

— Բայց ներեցէք, դուք ո՞ւրիշ կուգաք և կըրնամ ձեր անունը գիտնալ:

Տիկին Մարօ Նազարեկ

— Ես Մարօն եմ և արդէն ձեզի գրած էի արդէն, նամակս չստացա՞ք:

Արդէն խանութիս առջեւ հասած էինք երբ Մարօ բառը լսեցի կարծես երկրաշարժ մը տեղի ունեցաւ և կեցած տեղս զգալի կերպով երերացի: Իրեւ յոգնած պատրուակելով ծանր չղթաս գետին ձգեցի և չփոթեցայ, չգիտէի թէ ի՞նչ պատասխանէի:

— Ի՞նչ կ'ըլլաք ընկեր Ճանկիւլեան, պաղարիւն եղիք, ըսաւ Մարօն:

— Ի սէր Աստուծոյ շուտով հեռացիք այս քաղաքէն, եթէ ոչ կը մատնուիք ու կը ձերբակալուիք և կը չարչարուիք: Կր պաղատիմ հեռացէք, այլ եւս բաւական է որչափ տեսնուեցանք, «Զուռնա»ն(*) բռնուեալ նուեցաւ և այն պատճառաւ վիճակս այսպէս ծանրացաւ, եթէ շուտով չհեռանաք պիտի ձերբակալուիք, և երբ ձերբակալուենի՞ր լսեմ իմ վիճակս աւելի գէշ պիտի ըլլայ, Մաւօ՛, գոնէ ինծի մեղքըյիւր և շուտով հեռացիւր:

Մարօն դողալ սկսաւ: Շուշանեան քովերնիս կեցած էր գրեթէ և որուն համար Մարօյին ըսած էի որ բանտակիցս է: Մարօն 20 ֆրանք տուաւ Շուշանեանին որ ընկերներով բաժնեն, Իսկոյն Մարօն առի հիւպատոսին քով տարի և հիւպատոսն որ արդէն ինդրոյն ծանօթ էր, ուշացած ըլլալին պատրուակելով ցտեսութիւն ըսելով մեկնեցան:

Ես կը կարծէի թէ Մարօն հեռացած և վտանգն անցած է: Հետեւեալ օրը քաղաքին մէջ գտնուող դեղագործ Սէլիմ, որ բանտին ալ գեղադործն և իմ բարեկամս էր, բանտին Հիւանդանոցն եկած էր և զիս ուզած էր տեսնել: (Հիւանդանոցը վերջէն չինուած էր բանտին բակին մէջ): Սէլիմը երկտող մը սահեցուց ձեռքս և պիտի սպասէր անոր պատասխանին որ իրեն յանձնեմ:

Երկտողը գրողն Մարօն էր շատ խնդրած էր որ միջոցն գտնամ անգամ մ'ալ տեսնուինք և անկէջ վերջ մեկնի: Մարօն այնպիսի ձեւով մը գրած էր որ ստիպ-

(*) «Զուռնա»ն Հնչակի կեղծ անունն էր:

ուեցայ տեղի տալ քանի որ մինչեւ Աքեա եկած էր: Սէլիմի վստահելի ըլլալու մասին տեղեկութիւն ուզած էր ինձմէ: Գրեցի իրեն որ Սէլիմը վստահելի է, տունէն դուրս չելլէ, ոչ ոքի չերեւնայ, իմ գրելուս և ժամադրութեան սպասէ:

Երկտողս Սէլիմին տուի և ըսի իրեն հիւր եղող օրիորդն իմ բարեկամներէս է. խնդրեցի որ պէտք եղած ինամքները տանի զիս երախտապարտ թողլով:

Եղածն եղած էր այլեւս, չարիքը դարմանել և վտանգէն ազատիլը պէտք էր: Հազարապետն արդէն վաղուց հրահանգած էր որ առանց իր հրամանին որ և է մէկը չպիտի տեսնուէր ինձ հետ:

Բանտի տնօրէն հարիւրապետ Սէլիմ աղան բաւական բարի և միամիտ մէկն էր: Դանդաղելու ժամանակ չէր. պէտք էր գործի ձեռնարկել. իսկոյն դիմեցի Սէլիմ աղային ու ըսի.

Օրիորդ մը պիտի դայ բանտի փողոցին դրան առջեւ և իբր թէ ես իրեն հետ խօսելէ վերջ, պիտի փափաքի բանտին մէջ չինուած յարդէ տուփեր և եռոտանիներ գնել, ու այդ պատրուակաւ ձեզմէ հրաման առնելով ներս պիտի թողուս: (Հարիւրապետը նստած տեղէն շարժելով. չըլլա՛ր, չըլլա՛ր, հացէս կ'ըլլամ), ես անոր հետ իբր թէ սակարկութիւն կ'յնեմ և այդպիսով կը տեսնուիմ: Ահա այս փոքր նուէրս մէճխան առ բաղնիք գնայ: Սէլիմ աղան որչափ որ պնդեց ես զինքը համոզեցի վերջապէս: Պէտք էր իրեն օգնական Ապու Հիւսէյին եղթասպային ալ բան մը տալ: Երբ Ապու Հիւսէյինին ըսի թէ Սէլիմ աղան հաւանած է, տուածս 7½ զրշ.ը առնելով շնորհակալ եղաւ:

Կարգադրութիւնս հրաշալի կերպով յաջողած էր. երկու ժամ Մարօյի հետ առանձին տեսնուած էի:

Մեկնելէն առաջ քանի որ Մարօն փափաք յայտնեց կրկին տեսնուելու, երկրորդ անգամի իր բանտէն ներս մտնելու դիւրութեան համար իրեն պատուիրեցի որ մեկնելու առնել 10ական զրուշ տայ տնօրէնին և փոխ-տնօրէնին և 5ական զրուշ տայ զուռին քով նստող 3 տասնապետներուն: Մարօն ճիշդ ըսածիս պէս ըրաւ. ամենքն ալ թրքական քեմեքանով մը շնորհակալութիւն յայտնեցին Մարօյին:

Մարօն մեկնելէն վերջ, ոստիկանները փոխ-տնօրէնին կ'ըսէին.

— Արդէն կ'երեւէր որ մեծ գերդաստանի մը զաւակ էր. մինչեւ հիմա այսպէս բան մը տեսած էինք:

Ոստիկանները քովս եկան և ըսին.

— Ուրիշ անգամ ալ պիտի գա՞յ. երանի թէ գայ:

Մեկնելէն առաջ Մարօյին պատուիրեցի թէ քանի որ Մարիմեանի և Գլըճեանի հետ պիտի տեսնուի անպատճառ. թող ինքը խան չերթայ, որովհետեւ անոնց հետ տեսնուիլը գաղտնի պիտի ըլլայ. ես կարող եմ Մարիմեանն ու Գլըճեանը իրեն քով զրկել: Բնաւ պէտք չէ մըւս բերդարգելներուն հետ տեսնուիք, ըսի. որովհետեւ անոնց մէջ կան այնպիսի ցած արարածներ որ վերջէն ձեզ վտանգի կ'ենթարկեն:

Երկրորդ անգամն ըլլալով նորէն տեսնուեցանք Մարօյի հետ և բնաւ վտանգ մը չկար: Մարօն փափաքեցաւ անգամ մ'ալ տեսնուիլ հաւանեցայ: Երրորդ անգամ գալուն ղինք քիչ մը տխուր տեսայ. ամէն անգամ գալուն արդէն քանի մը կտոր բաներ կ'առնէր հետը կը տանէր իբր ձեւակերպութիւն: Հետաքրքրուեցայ. տխուրութեան պատճառն այն էր որ կը կասկածէր թէ ճիշդ ըսածիս պէս պիտի ըլլայ: Դուրսի Հայ բերդարգելներու հետ տեսակցելու և անոնք տեսնելու իր ունեցած խիստ

փափաքն Մարօյին անկարեւոր նկատել տուած էր իրեն ըրած յանձնարարութիւնս, վերջապէս բերդարգելներու բնակած պանդոկը գացած էր. բերդարգելները տեսնելէն վերջ մեկնելու պահուն 100 ֆրանք տուած էր որ իրենց մէջ բաժնեն: Նաթուրեան խմբակը այդ 100 ֆրանքը միայն իրենց յատկացնելու դիտումով՝ Մարօյէն պահանջած էին որ միւս բերդարգելներուն համար ալ ուրիշ գումար մը վճարէ: Մարօն «ուրիշ առթիւ» ըսելով կ'ուզէ պանդոկի դուռնէն դուրս ելնել, Նաթուրեան խմբակը կ'արգիլէ որ Մարօն դուրս ելլէ և կ'սկսին ամենէն լպիրշ ու լկախ խօսքեր ուղղել իրեն: Մարօն այն աստիճան կ'զգացուի որ կ'սկսի լալ: Բերդարգելներու հակիչ ոստիկան-զինուորները կը մըջամտեն և Մարօն պանդոկէն դուրս կը հանեն:

Մարօն իր այս պատմութենէն վերջն էր որ կը վախնար թէ անվտանգ չպիտէ կրնայ Աքեայէն հեռանալ:

Խորհուրդ տուի իսկոյն և նոյնիսկ մէկ ժամէն հեռանայ Աքեայէն և Գայֆա երթայ ռուս հիւպատոսին քով. վերջապէս պէտք էր աճապարել, սպասելու ժամանակ չկար:

Մարօն 500 ֆրանքնոց թղթադրամ տուաւ ինծի (արդէն 100 ֆրանք Մարիմեանին և Գլըճեանին տուած էր) գուցէ առիթը ներկայացած (փախչելու) պահուն պէտք ունենամ: Թարգմանին պատուիրեցի որ Մարօյի հրամանները ճշդութեամբ և անյապաղ գործադրէ:

Մարօն իր հրաժեշտը տալով «Մնաս բարով» ըսաւ և մեկնեցաւ:

Բ. — ՍՈՍԿՆԼԻ ՏԱՌԱՊԵՍՏ

Մարօյի մեկնելէն վերջ կը մտածէի թէ այս վիճակիս մէջ մնալս թէ՛ ֆիզիքապէս և թէ նիւթապէս ինծի աղետարեր և վնասակար պիտի ըլլայ, քանի որ առանց կաշառքի չպիտի կարենամ այս ծանր շղթան ստքէս հանել տալ և օր առաջ խանութիս գործովը զբաղիլ: Հետեւաբար քանի մը օր վերջն ըլլալիքը կամ ընելիքս օր առաջ ընել աւելի խոհեմութիւն էր: Վերջապէս որոշեցի հետեւեալ օրը հազարապետին միջնորդը կանչել և սակարկութեան մտնել:

Սանկարծ փոխ-տնօրէնը եկաւ սենեակիս դռուը բանալ տուաւ և ըսաւ թէ հազարապետը զիս կ'ուզէ: Սենեակէն ելնելով երգող ոստիկան զինուորի հակառակ թեամբ կառավարչատուն կ'երթայինք: Կը մտածէի թէ հազարապետին զիս կանչելը ինչ պէտք էր ըլլալ. ենթադրել թէ հազարապետը ոտքիս ծանր շղթան հանելու հրաման պիտի տայ, այդ կերպ մտածելս լոկ զառանցք մը կրնար ըլլալ, որովհետեւ ես լաւ համոզուած էի որ առանց քանի մը ռսկի առնելու այդ բանը չպիտի ընէր: Իսկոյն սարսուռ մը անցաւ երակներուս մէջէն. Մարօյի ինդիքը մտքիս մէջ ծագում առաւ, բայց Մարօն չորս օր էր որ Ա.քեայէն մեկնած էր:

Բանտին տնօրէնը հազարապետին սենեակը նստած տխուր կերպով կը մտածէր. հազարապետին դէմքը դաժանցած բարկութեան նշայնները կ'երևէին. մինչեւ այդ օրը հազարապետն այդ վիճակին մէջ առած չէի. ձեռքն ունեցած հեռագիրը սեղանին վրայ դրաւ և դարձաւ խոժոռ դէմքով մը ինծի նայեցաւ. կրկին հեռագիրը ձեռքն առաւ և կարդալէ վերջ գլուխն երերցնելով ըսաւ.

— (Հեգնական). — Արթին էֆէնտի անցեալները կին մը եկած էր ձեր քով, ո՞վ էր այդ կինը:

— Զբօսաշրջիկ Օրիորդ մ'էր տուփեր և այլն գնեց:

— Իսկ երկրորդ և երրորդ անգամ ինչ ընելու համար եկաւ:

— Նորէն գնումներ ըրաւ ուրիշ ոչինչ:

— Այս հարցումիս պատասխանէ: Ո՞վ էր այդ կինը և անունը ինչ էր:

— Առաջուրնէ ոչ զինք կը ճանչնայի և ոչ ալ անունը գիտէի:

— Ո՞ր կէ կուգար և ո՞ւր գնաց:

— Ատոնք այնպիսի հարցումներ են որոնց դուք լաւ գիտէք թէ չպիտի կրնամ պատասխանել:

— Շատ ճիշդ է ըսածդ. կրնաս միջոցնել գտնել և Նազարբէկի կինը Մարօն Ա.քեա բերել տալ ու երեք անգամ անոր հետ տեսակցելով փափաքիդ հասնիլ և իսկոյն Ա.քեայէն հեռացնելով մօրուքիս խնդալ, քանի որ այս ամէնքը կրնաս ընել, տարակոյս չկայ որ իմ հարցումիս չպիտի կրնաս պատասխանել:

— Զեր ըսածը նորութիւն մ'է ինձ համար և սխալ մը կայ գործին մէջ. հետեւաբար չեմ կրնար ոչինչ պատասխանել:

Հազարապետը տեղէն վեր ելլելով քովս եկաւ և ակռաները կրճտելով ձեռքերը ետին կապած ըսաւ.

— Ինչ ընեմ հիմա քեզի:

— Արդէն եղածը եղած է (շղթաս ցոյց տալով) այլեւս ուրիշ ընելիքնիդ մնաց:

— Հիմա պիտի տեսնես ընելիքս. ըսելով դարձաւ դէպի տնօրէնը և ըսաւ.

— Քեզի հարցնեմ և դուն ըսէ. ինչ ընեմ և ինչպէս վարուիմ քեզի հետ:

Տնօրէնը ըսաւ. «Եղածներէն տեղեկութիւն չունիմ որ ըսեմ»

— Տեղեկութիւն չունի՞ս մի. ես քեզի վերջը կը սորվեցնեմ. (ինծի ցոյց տալով) ասիկա բնաւ յանցանք չունի յանցանքը ձերն է որ ասիկա ամէն ինչ ձեզի ընել կուտայ բանտին մէջ և ամէն տեսակ խաղեր կը խաղայ իր ուզածին պէս :

Ես միջամտելով ըսի. բնաւ երբեք չեմ ընդունիր ո՛չ անոնք բանէ մը տեղեկութիւն ունին և ոչ ալ յանցանք. ես արդէն մինչեւ հիմա բան մը ըրած չունիմ :

Իսկոյն հազարապետը զիս լռեցուց և ըսաւ.

— Լռէ՞, դեռ կը խօսի՞ս, և խօսելու ալ երես ունիս, այնպէս չէ. հիմա պիտի տեսնես :

Կառավարչատան տասնապետը կանչեց և ըսաւ.

Տարէք ասիկա և ամենէն ծանր շղթան երկու օտքն անցընելով ներսը ձգեցէք :

Եւ կրկին դէպ ի ինձ դառնալով ըսաւ.

— Տես սա վիճակդ սատկելու մօտեցած ես, նորէն հանդարտ չես կենար, անհոգ եղիր ես քեզի պէտք եղած կերպով կը խելօքցնեմ...

Կառավարչատան բանտի (գափու ալթը) համար էր հազարապետին ըսածը, Ա. քեայի ամենէն սոսկալի աղտոտ և ոջլոտ տեղն է, որովհետեւ հոն բանտարկուողները առժամանակեայ ըլլալուն համար ոչ անկողին ունին և ոչ ալ մաքրութեան հոգ կը տարուի : Մօտաւորապէս 35 օխա ծանրութեամբ շղթայի երկու ծայրեր երկու սրունքներուս անցնելով (երկու սրունքները շղթայ կրելն ամենասոսկալին էր, չէ թէ միայն ծանրութեան համար, այլ որչափ ատեն այդ շղթան կրէ բանտարկեալը չի կրնար իր տափառն ու ներքնաշորն փոխել.) այդ աղտոտութեան մէջ ձգեցին զիս :

Տառապանքը սոսկալի էր. ոջիլն այն աստիճան շատ էր որ գետնի վրայ անոնց քալելն իսկ որոշ կերպով կը տեսնուէր. արդէն լուի և մլուկի քանակի մասին խօսիլն աւելորդ է : Առտուընէ մինչեւ իրիկուն վրայէս ոջիլ կը ժողվէի : Մեր Հայերուն հետ տեսնուելը արգելուած էր թէեւ գաղտնի կերպով կը թղթակցէի : Գիշերները դոնէ քնանալ կը ջանայի, այդ ալ անկարելի կը դառնար, որովհետեւ Արարները կամ այն է մեծ վերմակիս պարապ մնացած ծայրերուն վրայ կը պառկէին և կամ քիչ մը քնանալէս վերջ վերմակը վրայէս առնելով գետին կը փռէին ու վերմակիս վրայ պառկելով կը քնանային. այդ տեսակ կիսավայրենիներու դիտողութիւն ընելն ինքնին աւելորդ էր : Ուրեմն գիշեր և ցորեկ հանգստութիւն մը չունէի և սոսկալի կերպով կը տառապէի : Ինչ որ ինծի զարմանալի կը թուէր այն էր թէ՛ այդ բանտին մէջ տախտակի նշոյլ մը իսկ չկար. չէնքը քարուկէր էր ու մութ և գետնին հողը տարուան և ոչ մէկ եղանակին կը չորնար և միշտ խոնաւ էր. ուրեմն այդ մլուկները ուրկէ կը գոյանային : Գիշերներն այդ խոշոր ոջիլներուն պատճառաւ մարմնոյս մասերն այնչափ կը քերէի որ կ'սկսէր արիւնոտիլ : Ոջիլները սոսկալի էին. ոչ թէ կը պակսէին, այլ երթալով կ'աւելնային որովհետեւ նորեկ Պէտավի և Յիւլա՛ս բանտարկեալներն իրենց վրայ գտնուած ոջիլներն չէին սատկեցնէր, այլ վրանուն առնելով գետին կը ձգէին : Ատոնցմէ շատերը գիշերը բանտին մէկ անկիւնը կը միզէին և այդ գարշելի հոտը բանտին մէջ կը մնար : Նոր եկող բանտարկեալներէն շատերը զիս այդ վիճակին մէջ տեսնելով, կուգային չուրջս կը նստէին և կ'ուզէին հասկնալ թէ ինչո՞ւ համար այդ վիճակին ենթարկած են զիս. քանի՞ հոգի սպաննած եմ և ի՞նչ մեծ ոճիր գործած եմ :

Միտախոտս գաղտնի կերպով դուրս կը հանէի, ուրովհետեւ իսկոյն բոլորտիքս կը շարուէին և ծխախոտ կամ սիկար կ'ուզէին:

Վերջէն հասկցայ թէ Մարոյի գալը և երթալը ինչպէս խնայած էր հազարապետը: Ես իրաւունք ունէի Մարոն զգուշացնելու որ բերդարգելոց հետ չտեսնուի: Հիշող կասկածածիս պէս ալ եղած էր: Նախուրեան խմբակէն մէկը կ'երթայ հազարապետին լուր կուտայ որ Մարոն Նազարբէկին կինն է և իր թարգմանն ալ այն ինչը:

Հազարապետն իսկոյն գործի կ'սկսի. թէեւ ինքը՝ Մարոն միայն կրնար ձերբակալել ու ոչ թէ բանտարկել, բայց Նազարբէկի մը կինը և Հնչակի հիմնադիր մը ձեռք անցընելու ճարպիկութիւնը կ'ուզէր ցոյց տալ կառավարութեան, բայց ի գո՛ւր չէր յաջողած:

Հազարապետը երկու օրէն վերջ հազիւ կրնայ ձեռք ձգել Մարոյի թարգմանը: Հազարապետը թարգմանը շատ չարչարելէն վերջ ըսած էր թէ Մարոն Երուսաղէմ պիտի երթար:

Հազարապետն իսկոյն կը հեռադէմ Երուսաղէմ, բայց ապարդիւն որովհետեւ Մարոն հեռագիրէն երեք ժամ առաջ Երուսաղէմէն Յոպպէ կը հասնի և Աւստրիական շտգնաւում կը մեկնի Աղեքսանդրիա: Ուրեմն թոչուոր վանդակէն փախած էր: Նախուրեան խմբակը Մարոյի ինքնութիւնը մատնելէ երեք օր վերջն կ'իմանայ Մարոյի իմ քով գալն և տեսնուիլն և իսկոյն հազարապետին լուր կուտայ: Կարծես բաւական չէր որ ջերմէ և արիւնհոսութենէ կը տառապէի, ահա այդ տառապանքին ալ ենթարկուած էի:

Օրերը կը սահէին, հազարապետը ինչպէս կ'երեւէր դեռ իր վրէժը լուծած և կիրքին յազուրդ տուած

չէր: Որչափ որ կ'աշխատէի ինքզինքս անվատ ցոյց տալ և տոկալ, բայց ծանր չղթային ներքեւ՝ այդ հիւանդ և աղտոտ վիճակովս և ոջիւներու մէջ սկսած էի հիւծիլ ու մաշիլ, կատարեալ կմախք մը դարձած: Հազարապետը անգամ մը իր զարմանքն յայտնած էր իր մէկ բարեկամին թէ ինքը չի յուսար եղեր այդչափ տոկալուս և վեհանձն մնալուս, որովհետեւ 21 օր էր դեռ միջնորդի մը միջոցաւ որ և իցէ զիջում մը ըրած չէի հազարապետին բայց աւագ որ հազարապետին այդ յայտարարութենէն չորս օր վերջ հազարապետին միջնորդը կը կանչէի և սակարկութեան կը մտնէի, նկատելով որ այդ դրութեան մէջ մնալս կը նշանակէր կեանքս վրայ տալ, այսինքն մեռնիլ: Վերջապէս շատ դժուարութեամբ հազիւ հազիւ կարողացայ 34 օրէն վերջ 8 անգլ. ոսկի կաշառք տալով դուրս ելնել, չղթան հանել տալ ու «լիման» երթալ: Այն աստիճան նիհարցած և հիւանդ էի որ շատ դժուարաւ կրցայ այդ հինգ վայրկեանի ճամբան քալել և շնչառպառ ինքզինքս «լիման»ի սենեակս ձգել:

Որչափ որ չղթաներս փոխուեցան, ու օրեր անցան բայց հիւանդութիւնս մնաց այն ծանր շրջանին մէջ, ես կը կարծէի թէ կառավարչատան բանտէն Լիման գալէս քանի օր վերջը պիտի անցնէր հիւանդութեանս ծանրութիւնը:

Ջերմս այն աստիճան սաստկացաւ որ երկու օրը անգամ մը երբ կ'սկսէր. ամբողջ 5—6 ժամ նուաղկոտ վիճակի մը կ'ենթարկուէի, այն աստիճան անզգայ որ երբեմն Գըլըճեան Լիման կուգար և զիս իր լանջքին մէջ կ'առնէր որ ոչինչ չէի զգար սթափելէ վերջ էր որ կը տեսնէի թէ Գըլըճեանի լանջքին մէջ եմ:

Մշեցւոց մէջ կը գտնուէր Մխիթար Սէֆէրեան

(Շահէն) անուշով մէկը որ 15 տարուան բերդարգելու-
թեան դատապարտուած էր :

Ինքը շատ ուշիմ և լուրջ մէկն էր և նշանաւոր
Մշեցի Արապոյի ընկերներէն էր : Քիչ ատենէն մեր հա-
մակրանաց արժանացաւ : Գրել կարգալ չէր գիտեր ,
բայց շատ փափաք ունէր և երկու տարուան մէջ սոր-
վեցաւ : Մխիթար կը փափաքէր որ առաջ երթալ և
մասնակցիլ իր ընկերներուն որոնք կը գործէին : Օրէ
որ կ'սպասէր ընդհ. ներումին , եթէ երբէք ներումն
ուշանար , անպատճառ պիտի փախչէր Աքեայէն :

Ընդհ. ներումն կ'ուշանար . ըստ սովորութեան որ
մը բանտ եկաւ և քանի մը վայրկեան տեսնուելէն
վերջ վճռարար ըսաւ .

— Այսօր պէտք է փափաքիս գոհացում տաս , և
չի մերժես առաջարկս :

Մխիթար գիտէր որ զինքը շատ կը սիրէի և չափէն
աւելի համակրած էի իրեն . ես կարծեցի թէ իր առա-
ջարկը այնպիսի բանի մը շուրջը կը դառնայ որ կարող
եմ զինքը գոհացնել , ուստի ըսի ժպտելով .

— Ամենայն սիրով , ինչ կ'ուզես :

— Որոշած եմ փախչիլ և պէտք եղած դիւրութիւն
տալ քեզմէ կախում ունի :

Որոշումիդ ոչինչ ունիմ ըսելու , բայց ես բանտին
մէջէն ինչպէս կարելի է որ դիւրութիւն տամ , այդ
ըսածդ քիչ մը պարզէ որ պէտք եղածը պատասխանեմ :

— Արդէն բանտին մէջ ըլլալով չեմ կարող ինձ
օգնել . բայց բանտին մէջ կայ մէկը որ կրնաս ազդել
իր վրայ և անիկա կարող է այս պարիսպէն դուրս ին-
ծի դիւրութիւններ տալ . ահա այս է որ կը խնդրեմ
քեզմէ ըսաւ :

Ո՞վ է :

— Պետրոս Հատատն է , պարսպադռնէն ելնելէս
վերջ քանի որ ճամբան չեմ գիտեր հոն մէկը ինծի ա-
ռաջնորդէ Պետրոսենց գիւղը Պասա և Պետրոս յանձ-
նարարէ իր եղբայրներուն որ Պասայէն ինծի Լիբանան
դրկեն , որպէս զի անկէց Կիլիկիա երթամ :

Սիրելի Շահէն , ըսի , ես վստահ եմ որ Պետրոսը
զիս չպիտի մերժէ , յամենայն դէպս ես զինքը պիտի
համոզեմ . ուրեմն այժմէն կրնաս պատրաստութիւններ
տեսնել :

Պետրոս չմերժեց առաջարկս և իրիկուան երկտող
մը զրկեց եղբօրն որ հետեւեալ օրն եկաւ և անձամբ
տեսնուեցայ իրեն հետ . ուրախութեամբ ընդունեց և
ապահով կերպով Լիբանան հասցընելու խոստումը
տուաւ : Պատրաստեցինք պարիսպէն դուրս ելլելու
ծրագիրն և ժամադրութիւնն որոշեցինք :

Շահէնին ամէն ինչ ըսած և պարզած էի . յանկարծ
Շահէն սկսաւ տխրիլ և աչքերը լեցուել , ուստի իրեն
ըսի .

— Սիրելի՛ Շահէնս որ մ'ալ թերեւս զիրար կը
համբուրենք այս բանաէն դուրս , արդէն քոյ յաջողիլն
ինձ ուրախութիւն պիտի պատճառէ : Երբ անվտանգ
Պասա , Լիբանան և Կիլիկիա հասնիս , անմիջապէս գրէ
ինձ գիտեմ որ դրամի պէտք ունիս , առ հիմայ այս
մէկ ոսկին . ես քեզի հասցէներ պիտի տամ , երբ դրա-
մի պէտք ունենաս գրէ անոնց անմիջապէս կը զրկեն
քեզ : Շահէն շատ դժուարաւ ընդունեց տուած մէկ
ոսկին : «Երթա՛ս բարով , բարի յաջողութիւն» ըսելով
ուղարկեցի զինքը :

Շահէն ըստ իր խոստման Պասայէն և Լիբանանէն
ու Կիլիկիայէն գրեց ինձ . ես ըստ իմ անվտանգ
և մասնաւոր շնորհակալութիւնս յայտնեցի Պետրոս

Հատաատին եղբորը որ այդ դժուարին գործն ի գլուխ հանած էր :

Շահէնի կիլիկիայէն գրած երկտողը չափէն աւելի ուրախութիւն պատճառեց ինծի : Գիտնալով թէ Շահէն այլեւս վատ Հայու մը ծուղակը չիյնար որ զինք կառավարութեան յանձնէ և թէ ինքը որ ազատ էր, կարող է գործել արդիւնաւոր կերպով և յեղափոխական գործին օգտակար ըլլալ :

Տիկին Մարօն մեկնելու ատեն ինծի ըսած չէր թէ Իպրահիմ Խուրիի քով 200 ֆր. թողած է իւր պահեստի դրամ որ երբ պէտք ունենամ առնեմ պէտքերս հոգամ :

Մարօն մեկնելէն քանի մը շաբաթ վերջ Իպրահիմ Խուրին ինծի լուր դրկեց ռուս հիւպատոսի միջոցաւ, որովհետեւ ինքը գիտէր որ այդ օրը ինծի պէտք է այցելէ : Ի հարկէ ես պիտի աշխատէի այդ դրամը միշտ պահեստի պահել :

Ես կը կարծէի թէ Նաթուրեան նախորդ հազարապետին քով զիս չափէն աւելի զրպարտած և չարախօսելէն վերջ այլեւս իր սրտի չարութեան յագուրդ տուած էր չէի կարծեր թէ մինչեւ վերջը ինծի թշնամի պիտի մնայ :

Բերդարգելներու մէջ կը գտնուէին քանիներ ուրոնք ո՛չ յեղափոխութենէ, ո՛չ հայրենասիրութենէ և ոչ ազգասիրութենէ տեղեկութիւն ունէին, բայց կառավարութիւնը պատեհ առիթը ներկայացած համարելով իւր յեղափոխական բռներ Աքեա աքսորել տուած էր. իրենց Աքեա հասնելէն քանի մը շաբաթ վերջը յայտնի եղաւ թէ ատոնք ի՛նչ նկարագրի տէր մարդիկ են որ նոյն իսկ Հայութեան պատիւ չէր բերէր իրենց ընթացքը :

Մարիմեան, Գըլըճեան, Տօնապետեան, Տաքէսեան, Կէօքաէրէլեան և ես արդէն վաղուց մեր համագումը գոյացուցած էինք ատոնց մասին, բայց քանի որ Հայ էին մենք ստիպուած էինք մեր ներքին աղտորը մեր մէջ մաքրելու :

Կարծես թէ եղածները բաւական չէին. Նազըմ պէյ մեզի համար իւր նուէր ուրիշ մ'ալ դրկեց որ ամեն չարիքներու ընդունակ՝ ո՛չ ամօթ և ոչ ալ պատիւ ըսուած բանը գոյութիւն ունէր իրեն համար : Նաթուրեանը իսկոյն բարեկամացաւ իրեն հետ. Նաթուրեանի շուրջ հաւաքուած էին նաեւ Ղազարոս և Յակոբ. վերջապէս Նաթուրեան իր նմաններ իր շուրջ հաւաքելով խմբակ մը կազմեց :

Բանտին մէջ փոքրիկ գործ մը ստեղծելով միակ նպատակա եղած էր գործին արտադրած շահով ապրիլ, քանի որ դուրսէն ըլլալիք աջակցութեան և օգնութեան բնաւ տրամադիր չէի, և չէի ուզեր սպասել իսկ, և քանի որ չոր հացով մը տարիներով բանտին մէջ ապրիլ անհնար էր :

Խմբակն երբեմն ինձ կը դիմէր նպարեղէն և պառկած քնելու համար, և ես կուտայի առանց սանդիւմ մը փոխառածք առնելու, իսկ վերջէն տեսայ որ իրենք առանց մտածելու և քաշուելու միշտ կ'ուզէն առնել ու տանիլ, այնպէս որ ստիպուեցայ վերջ տալ իրենց ուզածին : Քանի որ իրենք չէին զգար և զգուշանար, ուրիշ կերպ վարուիլս անկարելի էր, որովհետեւ իրենք պէտք էր մտածէին թէ իրենք իւր բերդարգեալ կրնային ամէն տեսակ առեւտրական գործեր ընել և ապրիլ, և հակառակ պարագային կրնային ո՛ր և է ծառայութիւն ընել և այդ ամսականով ապրիլ, բայց ես բանտարկուած էի և այդ միջոցներէն զուրկ

էի : Խմբակը երբ այդ մերժմանս պատճառաւ սկսաւ ինձ հետ թշնամանալ , այդ պարագայն իսկոյն տարածուեցաւ կառավարական և բանտի պաշտօնէութեան շրջանակին մէջ , և ամենքն ալ ի բացակայութեանս ինծի իրաւունք տուած և ըսած էին :

«Անիկա բանտին մէջ գործ մը ստեղծած է և անով կ'ապրի , իսկ մրւանները քանի որ ազատ են քաղաքին մէջ , կարող են իրենց գործ մը գտնել աշխատիլ և ապրիլ . անիկա ցկեանս բանտարկութեան դատապարտուած է , իսկ անոնք բերդարգելութեան մէկ քանի տարուան համար» :

Խմբակը մինչեւ իսկ հազարապետին ըսած էր .

«Ճանկիւղեան չկարծէք թէ բանտին մէջ իր ունեցած խանութով կ'ապրի , այդ խանութը լոկ պատըրուակի համար է . Հնչակեան կուսակցութիւնը միշտ իրեն դրամ կը զրկէ և այդ դրամովն է որ կ'ապրի , և չենք գիտեր դուք ի՞նչպէս յարմար կը տեսնէք որ միայն ինքը ապրի այդ դրամով և մինք ապրուստի դժուարութիւն քաշենք» :

Հազարապետը կը պատասխանէ .

«Եթէ երբեք Հնչակեան կուսակցութիւնն է որ ճանկիւղեանին դրամ կը զրկէ և այդ դրամն ալ մասնաւորներու անուսով իրեն կը հասնի , մենք ի՞նչ կարող ենք ընել : Դուք միայն բան մը կրնաք ընել , դիմեցէք Հնչակեան կուսակցութեան և պահանջեցէք որ ձեզի ալ զրկէ» :

«Հնչակեան կուսակցութիւնը ոչ մեզի կը ճանշնայ և ոչ ալ մեզի դրամ կը զրկէ» ըսած էին :

Իպրահիմ Խուրին իր մէկ բարեկամին ի մէջ այլոց խօսած էր նաեւ իմ մասին թէ՛ Մարտի 200 Փր. յանձնած է իրեն և միեւնոյն ժամանակ յանձնարարած է

որ , եթէ անկէ ի զատ ուրիշ դրամի պէտք ունենամ նորէն վճարէ և իրենց իմացնէ : Խուրիի բարեկամը քանի մը օր անցնելէ վերջ Գասպարի կը հանդիպի և անուղղակի կերպով կը հասկցնէ որ պարկեշտութիւնը միշտ իրեն բարերար արդիւնքը կ'ունենայ . (Առանց գիտնալու թէ Գասպար իմ ռիսերիմ հակառակորդս է) . Իբր ասպացոյց կը յիշէ Տիկին Մարօյի ինծի համար յանձնած 200 Փրանք , որ Խուրիի քով կը մնար . հետեւաբար պէտք է միշտ ագնիւ և պարկեշտ ըլլալ . այդ խօսքերը կ'ըսէ իբր բարեկամական յորդորները :

Գասպար այդ խօսքերը լսելէ վերջ , անմիջապէս իր լսածները խումբին կը յաղորդէ և 200 Փրանքին ձեռք բերելու միջոցն կը խորհին և իսկոյն գործի կը ձեռնարկեն :

Ես այս բոլոր իրադարձութիւններու անտեղեակ , օր մը հազարապետը զիս իր մօտ կանչած էր :

Հազարապետն ինծի ըսաւ .

Իպրահիմ Խուրի էֆ . ի քով ո՞րչափ դրամ ունիս : 200 Փր . և չորս մէճիտ :

— Այս դրամները Նազարբէկի կինը ձգած է ձեզ համար , այնպէս չէ՞ , բայց Գասպար և ընկերք այս դրամներու մասին բոլորովին տարբեր եղանակաւ մը վարուած են Իպրահիմ Խուրիի հետ . այդ պատճառաւ ինքը վշտացած է , իբր թէ այս դրամները Նազարբէկի կինը բերդարգելներուն համար տուած ըլլայ . բայց Իպրահիմ Խուրի էֆ . ն միայն քեզ տալ կ'ուզէ եղեր : Թող առ այժմ այս դրամները իմ քովս մնան , վերջէն ես խնդիր կը կարգադրեմ , անհոգ եղիր :

Հազարապետին այդ օրուան այս կերպ վարուիլը իսկոյն հասկցայ . այդ դրամները այլեւս ինծի համար օգուտ մը չունէին , հազարապետը դրամները փառա-

ւոր կերպով պիտի կլէր, ուրիշ ճար չկար: Տրտում տխուր ստիպեալ հաղարապետին ըսածներուն համա- կերպելով Լիման վերադարձայ:

Ես եղածի մասին այլեւս երկար մտածելու պէտք չէի գգար, քանի որ գիտէի և լաւ ուսումնասիրած էի հակառակորդներուն նկարագիրը:

Անշուշտ այս վերջին դէպքը շատ գէշ ազդած էր Գրլըճեանի և միւս ընկերներուն վրայ. բայց ի՞նչ օգուտ, այդ խմբակին ձեռքէն ազատուելիք չունէի: Իսկ անդին խմբակը պարապ չէր մնար, կը գործէր: Նկատելով և համոզուած ըլլալով որ հաղարապետը այդ դրամները իր քով պահելու նպատակն էր ինքը իւրա- ցընել, նկատելով որ կառավարիչին բողոքելով հաղա- րապետը կարող էր այդ դրամները կառավարիչին հետ բաժնել, ուստի Գասպար իր խմբակին ստորագրու- թիւներով Պէրուլթի կուսակալին կը բողոքեն և կը խնդրեն որ պէտք եղած հրահանգը տայ Ա.քեա որպէս զի օր առաջ այդ դրամներ բաժնուի:

Խմբակը յաջողած էր իր ձեռնարկին մէջ. Պէրու- թէն հրահանգը եկած էր: Հաղարապետը զիս դիմամբ իր քովի աթոռը նստեցուց այդ օրը: Սեղանին վրայէն թուղթ մը առաւ և ինծի ցոյց տալէն վերջ ըսաւ. Կուսակալութեան եկած հրահանգն է որ քովս գրու- նուած դրամները պէտք է հաւասարապէս բաժնենք, ուստի մենք ստիպուած ենք հրահանգը գործադրել. այս բաշխումը յապաղեցնելու համար մէկ պարագայ կայ: Անշուշտ պիտի բողոքես կուսակալին, տեղի ու- նեցած անիրաւութեան դէմ, ուստի մենք պարտաւոր ենք սպասել մինչեւ որ բողոքագրիդ պատասխանը ստանանք:

— Չպիտի բողոքեմ, ըսի, ինչ կ'ուզէք այն ըրէք:

— Ուրեմն ա՛ռ չորս մէծիտը որ քու դրամդ է, ըսաւ հաղարապետը:

— Չեմ ուզեր ան ալ բաժնեցէք:

Հաղարապետը զգածուած պահ մը մտածեց ու ըսաւ.

— Թէ՛ ես և թէ՛ միւլթէսարըֆ փաշան լաւ գի- տենք որ այս դրամները քեզի համար տրուած են և Գասպարին ըրածը անիրաւութիւն է, բայց ի՞նչ ընենք. ինչպէս միշտ ըսած ենք, Գասպարը և իր արքանակ- ները կ'արծես քեզի պատուհաս ըլլալու համար հոս զրկուած են, քանի որ ամէն ինչ գիտենք և լաւ գի- տենք:

Հաղարապետը քիչ վերջ 200 ֆր. և չորս մէծիտը բաժնել տուած էր ամբողջ Հայերուն:

Ի հարկէ 200 ֆր. և չորս մէծիտը իմ աչքիս նշա- նակութիւն չունէին, միայն կը ցաւէի որ Իպրահիմ Խուրիի պէս մէկու մը բարեկամութիւնը կը կորսնցնէի. այդ պարագան ինծի այնչափ գէշ ազդեց որ այլեւս սկսայ զղջալ թէ երբ կը խորհէին Նաթուրեանը սպան- նել ինչո՞ւ արգելած էի, չէ՞ որ այդ լոյսը չարիքներու աղբիւրը և ազդակը Նաթուրեան եղած էր. ատոր մա- սին մտածել այլեւս օգուտ մը չունէր...

Դրամներուն բաշխումն ոչ թէ միայն ընկերներուն և բանտին բանտարկելոց ու պաշտօնէից, այլ նոյնիսկ Ա.քեայի բնակիչներէն քանիներու վրայ շատ գէշ տպա-ւորութիւն ըրած էր:

Գրլըճեան ինչպէս քանի մը անգամներ ըսած էր, նորէն կ'ըսէր. Երանի թէ ես ալ քեզի պէս բանտարկ- եալ ըլլայի և այդպէսով աւելի հանգիստ պիտի գգայի ինքզինքս քան թէ այդ խանին մէջ բնակելով միշտ ատոնց երեսը նայէի:

Ես նորէն Գլըճեանը իր այդ հիւանդ վիճակին մէջ կը որոտապնդէի և կը համոզէի, որովհետեւ գոնէ ես այնպէս կը կարծէի և այնպէս համոզուած էի որ, այլեւս Նաթուրեանի խմբակը իմ մասին դաւեր չունի լարելու, և միեւնոյն ժամանակ կը խորհէի թէ ասկից վերջը ինչ ալ ընէին ինծի, բնաւ ցաւ չպիտի պատճառէր, քանի որ Խուրիի նման պաշտպան մը և բարեկամ մը ունենալէ զրկած էին զիս։ Ռուսական հիւպատոսին կարծիքը անուղղակի կերպով շօշափեցի, բայց տեսայ որ Խուրին այնչափ ազդուած և զզուած է որ երգում ըրած է այլեւս իմ մասին որ և իցէ բան չընել։ Թէեւ այդ զզուանքն իրեն ցաւ պատճառած է և թէ սրտով միշտ կ'արգահատի իմ վիճակիս նկատմամբ։ Քանի որ հիւպատոսը իրողութիւնը հասկցուց ինծի, այլեւս աւելորդ նկատեցի իրեն բարեխօսելու և միջնորդելու առաջարկ մը ընել, վստահ էի որ պիտի մերժէր։

Որչափ որ խմբակին կողմէն այլեւս գալիք վտանգի մը և քսութեան մը մասին հոգ մը չունէի, բայց երբեմն կարծես ներսէս նախազգացում մը կ'ունենայի թէ դեռ կարող են չարիքներ հասցնել ինձ։

Ինչպէս ըսի, քրամի բաշխումը շատ գէշ ազդած էր թէ՛ կառավարական պաշտօնեաներու և թէ բանտարկեալներու նոյն իսկ իրազեկ Արաբ ժողովուրդին վրայ։ այնպէս որ Արաբներէն, պաշտօնեաներէն ու ոստիկաններէն քանիները անոնց երեսին ըսած էին թէ իրենց ըրածը պարզապէս վատութիւն է, մանաւանդ որ ես ցկեանս դատապարտուած մէկն էի։ փոխանակ իրենք ինծի նիւթապէս օգնելու։ Ընդհակառակն իմ սեփական դրամներս յափշտակելով իրենց մէջ բաժնած էին։

Ինչպէս կ'երեւի, եղած նախատինքներէն շատ գէշ ազդուելով կը դիմեն ամենէն զազրելի և սարսազազդեցիկ միջոցի մը և առանց մազի մը չափ խղճի խայթ գգալու կ'որոշեն իրենց հրեշային ծրագիրը գործադրելու։ Աղերսագիր մը կը գրեն իմ ստորագրութեամբ և գիրս ու ստորագրութիւնս կեղծելով շինծու երկտող մը կը պատրաստեն իբր թէ ես այլեւս ձանձրանալով բանտային կեանքէն սիրայօժար Իսլամական կրօնքը կ'ընդունիմ և կը խնդրեմ եղեր որ անուս ալ «Ապիտ» նշանակուի։ Փաշան աղերսագիրը կարդալուն պէս սոսկալի կերպով կը զայրանայ։ Իսկոյն դրան վրայ կեցող պահապանը կը կանչէ և կը հրամայէ հազարապետը կանչել և միեւնոյն ժամանակ բերել կուտայ նաեւ Գասպարը։

Ստալք փաշան աղերսագիրը հազարապետին ցոյց կուտայ, հազարապետը աղերսագիր կարդալէն վերջ կը բացազանչէ լաւելով։

— Այլեւս չափը կ'անցնի. ասիկա կատարեալ ճիշտ մ'է եղեր. հարկ եղածը իսկոյն պէտք է գործադրենք։

Գասպարը ներս կը մտնեն և կառավարիչը կ'ըսէ.

— Այս աղերսագիրը դո՞ւն գրած ես։

— Այո՛. ես գրած եմ ձանկիրւեան խնդրած է որ այդ ձեւով աղերսագիր մը գրեմ։

Կառավարիչը ոտքի կ'ելլէ և Գասպարի երեսը կը թքնէ, հազարապետը Գասպարի երեսը թքնելէ վերջ երկիւ շառաչուն աստակ կ'ընենք երեսին. պահապանը կը կանչէ և Գասպարը դուրս հանել կուտայ սենսակէն։

Կառավարիչը կ'որոշէ որ հազարապետը ոստիկաններու միջոցաւ ամբողջ Աքեայի ժողովուրդին յայտարարէ թէ Գասպար ցած, ստոր և վատ արարածին մէկն է, պէտք է զգուշանալ անկէ։

Դուրսը և ամբողջ ոստիկանութիւնը այդ ինդրով կը հետաքրքրուին եղեր և իրողութեան իրազեկ կ'ըլլան . մինչդեռ ես բանտին մէջ իմ սովորական կենցաղիս մէջն եմ եղեր և բնաւ բանէ մը տեղեկութիւն չունիմ : Թէեւ այդ օրը բանտին տնօրէնը և բանտին մէջ գտնուած ոստիկանները ուշի ուշով զիս կը դիտէին և իրենց այդ նայուածներուն մէջ ցաւակցական չեղտ մը կը նշմարէի : Երեկոյն բանտին տնօրէնը և իր օգնականը եկան սենեակիս դրան քով սուրճ խմեցին և սկսան մխիթարական խօսքեր ընել ինձ , և ես շնորհակալութիւններս կը յայտնէի , կարծելով թէ բանտարկեալներուն ուղղուած մխիթարական սովորական խօսքերն էին որ ինծի կ'ուղղէին , ինչպէս ուրիշ անգամներ ալ կ'ընէին :

Օգնականին տղան , որ ինչպէս կ'երեւէր շատ զգածուած էր և իր պաշտօնակից ոստիկաններու հետ հոն կեցած մտիկ կ'ընէր , յանկարծ դարձաւ իր հօրն ըսաւ .

— Պահելն ի՞նչ օգուտ , չէ՞ որ վերջէն պիտի իմանայ :

Հայրը կշտամբական ձեւով մը ըսաւ .

— Դուն լուէ , ամէն բանին ժամանակը կայ :

Ես կարծեցի որ ծանր վտանգ մը պատահած է ինծի և կ'ուզեն դեռ գաղտնի պահել և այդ վտանգը ընտանեկան կարծեցի : Իսկոյն խօսքս օգնականին և տնօրէնին ուղղելով ըսի .

— Արդէն այսօր կէս օրէն վերջ ձեր ամենուդ ակնարկները գէպի ինձ ուղղուելը ինքնին կը նշանակէր թէ տարօրինակ բան մը պատահած է . քանի որ եղածն եղած է , այլեւս ինձմէ ծածկելը օգուտ չունի , կը խնդրեմ որ ժամ առաջ իմացնէք ինծի :

Տնօրէնը սկսաւ մանրամասնութեամբ պատմել ճիշտագոյն Գասպարի ըրածները : Նստած տեղս սկսաւ նուազում մը գալ վրաս . քովս գտնուող Հայ և Թուրք բանտարկեալները իսկոյն շուրջս շարուեցան և ամէն մէկը իր կարգին սկսաւ մխիթարական խօսքեր ընել և զիս սրտապնդել : Սիրտս այնչափ լեցուած և հոգիս այնչափ խռոված էր որ քովիներս չէին կրնար զգացած վիշտս և դառնութիւնս մեղմել : Կարծես լեռ մը փոխադրուած էր սրտիս վրայ և սիրտս առակալի կերպով կը ճնշուէր . միայն անգամ մը կրցայ ձեռքս գրկիս դարնել , իսկոյն կաշկանդեցին զիս , արդեօք բարեխառութիւն ըսեմ , եթէ ոչ ուրիշ ի՞նչ անուն տամ , յանկարծ սիրտս պոռթկալ սկսաւ և անմիջապէս աչքերէս արտասուաց քանի մը շիթեր վար թափեցան և կարծես այդ շիթերն էին որ սրտիս վրայի եղած ծանրութիւնը թեթեւցուցին : Ժամանակը բաւական սահած էր . տնօրէնը և օգնականը մեկնեցան : Բանտակիցներս ստիպեցին որ քնանամ : Անկողնոյս մէջ թեւեւ պառկած , բայց չէի կարող քնանալ : Շուշանեան միշտ սրտապնդիչ խօսքեր կ'ուղղէր ինծի դարձայ իրեն ըսի .

— Չէ՞ որ միշտ քեզի հետ կ'երգենք Նալբանտեանցի «Ազատ Աստուած» երգը : Չէ՞ որ կ'ըսէ .

Ո՛հ , փշոտ է ճանապարհը

Քեզ շատ փորձանք կ'սպասէ

Ազատութիւն սիրողին

Այս աշխարհը խիտ նեղ է :

Ահա ես այս փշոտ ճանապարհին և նեղ աշխարհին մէջն եմ , ես վաղուց համոզուած և որոշած եմ մինչեւ վերջ քալել ու քալել , իբր թափառական Հրեայ . դուն անհոգ եղիբ և իմ մասիս մի մտածեր :

Տխուր լուրը կայծակի արագութեամբ բանտարկ-

եաշներուն մէջ տարածուած էր. բանտարկեալները գրեթէ բոլորն ալ անխորաբար կուգային իրենց ցաւակցութիւններն յայտնելու և ահաւելի լուտանքներ տեղալու ճիւղ Գասպարի հասցէին: Շատերը կը գանձատէին որ կառավարիչը և հաղարապետը շատ թեթեւ պատիժմը տնօրինած են Գասպարի համար, և ինծի կը թելադրէին որ բողոքեմ այդ մասին: Բանտարկելոց դիտողութիւնը շատ ճիշտ էր և թէ ես համամիտ էի իրենց, բայց չէի ուզեր խնդիր հետապնդել:

Ոստիկանները իրենց տրուած հրահանգը ճշդութեամբ կատարած էին: Գասպարի տրուած պատիժը շատ սոսկալի էր, զինքը տեսնողները իր երեսին հանդէպ Արաբերէն ամենէն ծանր և ամենէն կծու նախախառնքը կը տեղային ըսելով.

«Ին ել ապուբ, աբուսը մեկնուն», որուն Հայերէն թարգմանութիւնը կ'ըլլայ, ամբողջ իր գերդաստանին մէջ գտնուող, թէ՛ մեռած և թէ՛ կենդանի, մեծին ու փոքրին հայհոյել, կնոջական մըջնորդ և խենդ: Ժողովուրդը և կառավարական պաշտօնեաները ու ոստիկանները, մինչեւ անոնց Աքեայէն մեկնիլը միշտ ու միշտ այս նախատական խօսքերով որակեցին Գասպարն ու Նաթուրեանը թէեւ ջանացին որ ինքզինքնին այս վարկաբեկութենէն և նախատինքներէն ազատեն, բայց անկարելի եղաւ:

Այս զգուելի դէպքին պատճառաւ Պոլսէն եկող բանտարկեալ Նազմին ինծի ըսաւ.

— Այս դէպքին Մէհմէտ էֆէնտին (Ապարապետութեան բանտին տնօրէնին օգնականը) հոս ըլլալու էր. կը հաւատացնեմ քեզ որ այդ վատ Նաթուրեանի խմբակը սատկեցնելու չափ ծեծել պիտի տար և խիստ պատիժներու պիտի ենթարկէր, որովհետեւ Պոլիս գլու-

նուած միջոցիս շատ լաւ կը տեսնուէինք. ինքը բառին բովանդակ նշանակութեամբ հիացած էր քու վրադ, և մէկ խօսքով քեզ կը պաշտէր ու միշտ կը ցաւէր որ քեզի այս տեսակ գէշ տեղ մը զրկած են: Մէհմէտ էֆ. ի քու մասին խօսածները բաւական էր ինձ համար որ գիտնայի թէ դուն ինչպէս մէկն ես եղեր: Հոս մեզմէ շատեր կարծեցին թէ անպատճառ այս դէպքին առթիւ ուրիշ կերպ պիտի վարուիս և ես անոնց կըսէի թէ շատ վեհանձն մէկն ես դուն և իրենց ենթադրութիւնները սխալ են:

Նազմին ըրած խօսքերուն որչափ որ չնորհակալութիւնս յայտնեցի, բայց աւելի գոհունակութիւնս այն էր որ ժամանակին սխալած չէի Մէհմէտ էֆէնտի վրայ կազմած գաղափարիս մասին, և թէ ժամանակին Մէհմէտ էֆ. ինծի հետ ունեցած տեսակցութիւններուն մէջ կեղծիք ունեցած չէր:

Ժ. — ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԵՐՈՒՄԸ

Կառավարութիւնը իր կասկածելի գինուորական օսպաները, սկսեալ բարձրէն մինչեւ յետինը, հոն կը զրկէր իրր աքսոր. բնականաբար ատոնց մէջ կը գտնուէին ազատամիտ և քիչ շատ զարդացած սպաներ. հոն կը զրկուէին նաեւ Ժէօն Թիւրքեր որոնց հետ տեսնուելու և յարաբերութիւն ունենալու պատեհութիւնը և առիթը կ'ունենայինք, մանաւանդ մեր դրսի ընկերները որ ազատ էին քաղաքին մէջ ապրելու:

Սարգիս էֆ. իրր գինուորական ըփչկ կը գործէր հոն գինուորականութեան մէջ և իր պաշտօնը կը շարունակէր: Աքեայի Լիմանը գտնուող բանտարկեալներս

չատ բան կը պարտէինք իրեն . տեղեկագիր մը ղրկեց Պէրուժ և Պոլիս առաջարկելով Լիմանը նորոգել , կոյուղիներ շինել , որպէս զի ճէմըներու աղտոտութիւնները ծով թափին որովհետեւ գարշահոտութիւնը կը վնասէ Լիմանի վրայ գտնուած զօրանոցին զօրքերուն առողջութեան : Տեղեկագիրը ընդունուած և գործադրութեան հրամանը եկած էր : Լիմանը վերէն ի վար ամբողջովին նորոգուեցաւ պատուհանները բացուեցան և գետինները սալաշատակուեցան . այլեւս գարշահոտութիւնը վերջացած էր Լիմանին մէջէն :

Տօնապետեան Պետրոս յաջողած էր իր ծրագիրը գործադրել . ժէօն թիւք Շէֆիք պէյը հետն առած ու փախած էր Սէսափըրի շոգենաւով :

Ընդհ. ներման շուկներ կը լսուէին . յանկարծ Իզմիրլեան Պատրիարքէն հեռագիր մը առինք որ կ'ըսէր թէ «մօտ օրէն պիտի ազատուիք» :

Շատեր իմ յոռետեսութիւնս երեսիս զարնելով կը յանդիմանէին զիս . բայց փոյթս չէր . անշուշտ կուզէի այդ վիճակէս ազատիլ քանի որ 5½ տարի էր որ կը տանջուէի . բայց ինչո՞վ մեղաւոր էի քանի որ չէի հաւատար և նոյնիսկ սիրտս չէր տրօփեր : Իրօք երկու օր վերջ ներման պաշտօնական հեռագիրը եկաւ . լսեցի որ ամբողջ բերդարգելները կառավարչութեան դուռը տարած են , ինչպէս նաեւ Լիմանին մէջ գտնուող չորս Մշեցիները , այնպէս որ միայն ես մնացի Լիմանին մէջ : Անխտիր բոլոր բանտարկեալները շուրջս հաւաքուած զիս կը յուսադէին . բայց ես բնաւ չէի ազդուեր , կարծես սիրտս ապառաժի մը պէս կարծրացած էր : Մէկ ժամէն վերջ եկան զիս ալ տանելու . բանտարկեալները շուրջս հաւաքուած ձեռքս կը թոթուէին , «անցած ըլլայ» ըսելով : Զամբան կարծես կ'երկարէր ,

և կապարի ծանրութեան ներքեւ կը ճնշուէի , որովհետեւ թերահաւատ էի և բնաւ յոյս չուէի :

Բերդարգելները ուրախ զուարթ կառավարչութեան բակը կեցած էին . իրենց հաղորդուած էր պաշտօնապէս թէ ներման արժանանալով ազատ են . անոնց հոն սպասելը հետաքրքրութիւննին էր : Որչափ որ

Իզմիրլեան Սրբազան Պատրիարք

անոնց մէջ քանի մը չար հակառակորդներ ունէի , մնացեալները բարեկամներս էին . ուրեմն այս երկու կուսակիցներս կ'սպասէին ինձ նկատմամբ ըլլալիք յայտարարութիւնը լսել , տխուր էր նաեւ Գըլըճեան : Հազարապետը իմ երթալուս կ'սպասէ եղեր . զիս և

Գրքըճեանը առնելով ուղղակի կառավարիչին քով տա-
րաւ և մեզ ներկայացուց : Կառավարիչը հեռագիրը
կրկին անգամ կարդալէ վերջ ըսաւ ինծի :

— Հոգ մի ընե՛ր : ինչպէս միւսներուն , քանի մը
օրէն քեզի ալ ներում պիտի գայ , խեղօք կեցիր և
Սուլթանին համար աղօթէ :

Կառավարիչը գրեթէ նոյն խօսքերն ըրաւ նաեւ
Գրքըճեանի , ու սենեակէն դուրս ելանք :

Մեր բարեկամներուն վրայ շատ գէշ ազդեց կա-
ռավարիչին պաշտօնապէս մեզի ըրած յայտարարու-
թիւնը , անոնցմէ շատերը գրեթէ սկսան լալ :

Ոստիկանները կը պատրաստուէին զիս Լիման տա-
նելու . յանկարծ հազարապետը իր սենեակէն դուրս
ելաւ կառավարչատունէն մեկնելու . դիտմամբ քովէս
անցաւ և աչքի նշանով մը կանչեց զիս : Դուրս ելլելէ
վերջ ոստիկաններուն նշան ըրաւ որ մեզմէ քիչ մը
հեռու քալին : Նեղ փողոցի մը մէջ դարձանք , և հա-
զարապետը ըսաւ ինձ .

— Կ'ուզե՞ս աղատուիլ :

— Բնականաբար :

— Պիտի աշխատիմ քեզի ալ ներում չնորհել տալ
քու զգաստանալուդ վկայելով . եթէ այս ձեռնարկս
յաջողցնեմ 25 ֆրանս . ոսկի պիտի տաս ինծի :

— Ունեցածս ոչինչ է , բայց կարող եմ փոխառու-
թիւն ընելով հազիւ 15 հատի չափ ճարել՝ երբ յաջո-
ղիք և բանտէն ազատ արձակուիմ վաճառական մը
ձեզի պիտի վճարէ 15 ոսկին :

— Գնա ուրեմն դրամները պատրաստէ . ես վաղ-
ուընէ սկսեալ պիտի դիմեմ ուր որ անկ է , այսինքն
Պոլիս և Պէյրութ :

Հազարապետին չնորհակալութիւնս յայտնելով քիչ

մի անդին մեզի սպասող փոխ-տնօրէնին և ոստիկան-
ներուն հետ Լիման եկանք :

Ներման արժանացող բերդարգելները մեկնեցան
Աքեայէն : Իրենց մեկնումը , մանաւանդ խմբակին , իմ
և Գրքըճեանի վրայ այն բարերար ազդեցութիւնն ը-
րած էր որ մենք շատ ուրախ էինք . գոնէ վատ խըմ-
բակին մեկնումով անկից վերջը Հայութեան դէմ ան-
պատուաբեր արարքներ տեղի չպիտի ունենային , և
մենք ալ իրենց բացակայութեան պատճառաւ հանգիստ
պիտի ըլլայինք : Մեկնող բերդարգելներէն շատերը
Լիման եկան ինծի մնաս բարով ըսելու և շատեր լա-
լով կը մեկնէին : Մեկնողներէն Ն . Կ . ալ քովս եկաւ
«Մնաս բարով» ըսելու :

Իր մտածումը ինծի հաճելի թուած չէր սկիզբէն .
որ թելադրած էր զիս՝ դիմել նշանաւոր Հայ հա-
րուստներու նպաստ խնդրելու համար զօր սիրով
և յօժարութեամբ պիտի նուիրէին ինձ նման բանտարկ-
եալի մը , և այդպէսով հարիւրաւոր ոսկիներ ձեռք
բերել : Ես ժամանակին արդէն բացարձակապէս դէմ
եղած էի իր առաջարկին , որ պարզ շահագործում
մ'էր . ինչ որ երբեք չէի ուզեր ընել , Ն . Կ . այս
մտածումս իբր յանցանք մը երեսիս կը դարնէր թէ
այդ թշուառ վիճակիս պատճառը ես ինքս եմ . կը թե-
լադէր որ , թէեւ ուշ , բայց գոնէ ասկէց վերջ ձեռ-
նարկեմ այդ գումարը ձեռք բերելու : Կտրուկ կերպով
ըսի իրեն .

— Նուիրական գործին ձեռնարկած եմ անհատա-
կան պարտականութիւնս կատարելու համար , որով
հարուստները պարտաւոր չեն ինծի մեծ գումարներ
տալու . իսկ գալով այն կէտին թէ կարող եմ դիւ-
րութեամբ այդ գումարները ձեռք բերել որ շահա-

գործում և բախտախնդրութիւն է, անօթի ալ սատ-
կիմ այդ բանը կարող չեմ ընել և ոչ ալ մտքէս անցը-
նել. անա քեզի վերջին խօսքս:

— Դուն որ կ'ուզես միշտ այդ վիճակով ապրիլ և
հանգիստ կեանք չվարել, ոչինչ ունիմ քեզ բռնու-
րսաւ ու մեկնեցաւ:

Որչափ որ հազարապետին հետ պայմանաւորուած
էի, բայց միեւնոյն ժամանակ իսկոյն դիմեցի Իզմիր-
լեան Սրբազանին: Այլեւս հազարապետը նամակներուս
կարեւորութիւն չէր տար, որովհետեւ արտօնած էր ին-
ծի ուղածիս պէս թղթակցիլ Պոլիս և Պէյրուսթ որոնց
որ պէտք տեսնէի: Իզմիրլեան իր վերջին նամակով կը
պատուիրէր որ չուսահատիմ. ինք պիտի աշխատի եր-
կուքս ալ ազատել:

Իզմիրլեանի հրաժարականը վրայ կը հասնի և ես
ու Գրլըճեան կը մնանք նոյն վիճակին մէջ:

Իզմիրլեան իր քարտուղարներէն մէկուն ըսեր էր.
«Շատ աշխատեցայ, բայց սա շանկիւլեանը չկրցի
ազատել այդ բանտէն»:

Հրաժարականին առթիւ դեսպանները Իզմիրլեա-
նին ցաւակցութիւն յայտնելու կուգան: Ֆրանսական
դեսպանը ընդհանուր ներման մասին խօսած միջոցին,
Իզմիրլեան ցաւ կը յայտնէ որ չէ յաջողած զիս բան-
տէն ազատել: Դեսպանը կ'ըսէ.

— Քանի որ ձեր բարեկամն է, պատուոյ խօսք
կուտամ որ առիթը ներկայացած ատեն զինք ազատել
պիտի տամ:

Իզմիրլեան չնորհակալութիւն յայտնելէ վերջ կ'ըսէ.

— Իմ բարեկամն չէ, այլ իր գործը արդէն ծանօթ
է, եւ դեսպանին կը պարզէ թէ ինչ պարագաներու
բերմամբ պատապարտուած եմ, և այդ պատճառաւ

աշխատած է զիս ազատել և թէ քովս կը գտնուի
Գրլըճեանն ալ իբր բերդարգել: Դեսպանը կրկին կը
խոստանայ ազատել:

Վհատած վիճակիս մէջ յանկարծ յիշեցի Օր. Մու-
հէնտիսեանի ինծի գրածը որ բռնապետ Համիտը ըսած
էր թէ «Հոն պիտի մնայ, հոն պիտի մեռնի»:

Քանի որ ընդհանուր ներումնալ անցաւ, պէտք էր
ուրիշ միջոցներ փնտռել. բանախն մէջ մեռնիլ այնչափ
հաճելի չէր թուեր ինծի:

ԺԱ. — ԴԱԽՁԵԼՈՒ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Մենք այնպէս կը կործենք թէ շատերու ծանօթ
չէ բանտը, բանտային կեանքը և բանտարկեալներու
վիճակը: Բանտը փորձառութեան դպրոց է, գոնէ ես
այնպէս համոզուած եմ: Ամէն անոնք որ գոնէ 3—4
տարի իրենց ծննդավայրէն քանի մը օր հեռու գտնուած
բանտի մէջ մնացած չեն, մարդկային կեանքը լաւ
ուսումնասիրած չեն կրնար ըլլալ: Դէպքեր կրնան
պատմուիլ, որոնք պարզ առասպելներ և հանելուկներ
կրնան նկատուիլ, իսկ երբ մէկը բանտարկուի՝ այն ա-
տեն կը համոզուի թէ անոնք իրողութիւններ են, և
թէ այդ շարիքներու և ոճիրներու հեղինակները բանտի
մէջ իր քով կը գտնուին, որովհետեւ այլեւս ծածկելու
պէտք չեն զգար, քանի որ իրենց այդ արարքին պատ-
ճառաւ մահուան կամ ցկեանս դատապարտուած են:
Ո՞վ կը յանդգնի ըսել որ այդ տեսակ ոճրագործներու
երեսն անգամ չուզեր տեսնել, բայց ընդհակառակն
անոնք իր ամէնօրեայ ընկերներն եղած են, անոնց
հետ պիտի ապրի երկա՛ր տարիներ, պժգանք ու սոս-

կում այլեւս ոչինչ չեն արժեր, պէտք է համակերպիլ. և աւելի ցաւալին այն է որ իր մէկ սառն վերաբերմունքը պատճառ կ'ըլլայ որ զոհ երթայ այդպիսիներուն: Ոճիրներու և չարագործութեանց այն տեսակները կան որ մարդ բնաւ չուզեր հաւատալ, բայց իրողութիւն են, և անոնց հեղինակները իրեն բանտակից եղած են. ամենէն փափուկ կողմը և նրբամտութիւնն հոն է որ այդպիսիներուն հետ վարուիլ պէտք է, եթէ ոչ. սխալ քայլ մը, և ահա ամէն ինչ վերջացած է այլեւս անդառնալի կերպով:

Կարծեմ բանտին մէջ պատահածներէն միայն դէպք մը յիշելը բաւական է: Ինչպէս ուրիշ բանտերը, նմանապէս Ա.քեայի բանտին մէջ կը գտնուէին բանտարկեալներ որ ամբողջ բանտին մէջ և թէ կռուավարութեան ու պոշտօնէից առջեւ նշանաւոր հանդիսացած էին ու միշտ կը յարգուէին:

Երբ Ա.քեա հասայ, ինծի ներկայացուցին Բանայօթ Գարտան անունով 65 տարեկան մարդ մը, որ 15 տարի աւազակապետութիւն ըրած և թուրք կռուավարութիւնն ամբողջ 10—11 տարի զինքը հետապնդած և հաղիւ ձեռք անցուցած էր: Ցկեանս դատապարտուած էր, և 17 տարի էր Ա.քեայի բանտը կը գտնուէր:

Բանայօթ Գարտանի ճարպիկութիւնը, հեռատեսութիւնը և մանաւանդ այդ վիճակին մէջ դեռ գործելու և իր արհեստը չարունակելու փափաքը այդ տարիքին մէջ, զինքը յարգել կուտային բանտին մէջ, և անխտիր ամէն բանտարկեալ որ անոր պատմութիւնները կը լսէր, կը հիանար և այդ չքաւոր վիճակին մէջ անոր կ'օգնէր:

Ա.քեայի մէջ գտայ նախկին յիսնապետ Մահմուտ պէյը, որ 15 տարուան դատապարտուած էր: Այդ ալ

նշանաւոր էր բանտին մէջ և կը յարգուէր թէ՛ բանտարկեալներէն և թէ՛ պաշտօնեաներէն. այս երկուքէն ուրիշ նշանաւոր չկային բանտին մէջ: Ա.քեայ հասնելէս վերջ զիս ալ անոնց կարգն անցուցին. քանի որ ըրած գործս և դէպքը ինքնին զիս այն աստիճանին հասցնելու յարմար դատած էին:

Պոլսէն Ա.քեա աքսորուեցաւ չափազանց գիրուկ հարկերապետ Նուրի պէյը 15 տարուան դատապարտուած: Նուրի պէյը. ինչպէս կ'երեւէր, նախապէս ծանօթ էր բանտի կենցաղին: Ա.քեա հասնելէն վերջ սկիզբէն ինքզինքը այնպիսի դրութեան մը մէջ դնել տուաւ որ իսկոյն նշանաւոր դիրք մը ստացաւ և քիչ օրէն ու հետըզհետէ Մահմուտ պէյի նշանաւորութիւնը սկսաւ անհետանալ: Նուրի պէյը իսկոյն եւեթ Սալէհ անունով բանտարկեալ մը քովը առաւ իբր ծառայ, և Այիշ անունով Առնաւուտ մը իբր թիկնապահ կարծես, բան մը որ Մահմուտ պէյ չունէր: Նուրի պէյի համար կ'ըսուէր թէ բաւական դրամ ունի իր քով: Մահմուտ պէյ չունէր և իրեն համար Պոլսէն զրկուած ամսական երեք ոսկիով կ'ապրէր: Նուրի պէյ Ա.քեայի մէջ գտնուող իրեն նախկին պաշտօնակիցներն ունէր, որոնք անմիջապէս եկան զինքը պաշարեցին և շաբաթը քանի մը անգամ իրեն կ'այցելէին անպատճառ: Նուրի պէյ քանի մը ամիս մնալէ վերջ՝ 100 ոսկիի դրամադրուիսով բանտարկեալներէն Էլիասի հետ ընկերացաւ և սկսաւ զամբիւղի գործ ընել, ինչ որ ես կ'ընէի Սէլիմի հետ: Նուրի պէյը Քէօթահեացի էր, և ինչպէս կ'երեւէր իր ընթացքէն, գապասայի կամ պըչըրն դասակարգի մարդոցմէ մէկն էր. իսկ Մահմուտ պէյ Պոլսեցի էր և Նուրի պէյէն քիչ մը աւելի թէ՛ զարգացեալ և թէ՛ Արաբերէն լեզուն լաւ մը սովորած էր: Բնական էր որ Նու-

րի պէջն ալ մեր սենեակը պառկեցնէին իբր պատուաւոր և նշանաւոր անձ մը: Նուրի պէյի այդ աստիճանին համար ընաւ իմ ունեցած դիրքիս չմնացեց և մենք մինչեւ վերջը իրարու հետ իբր բարեկամ ապրեցանք:

Պոսէն բանտարկեալ մը եկաւ «Հաճի Մահմուտ պէյ» անունով, ինքը Չէրքէս էր. գրեթէ իր երիտասարդ հասակէն ելլող տարուած էր, քանի որ իր քոյրն Ապտուլ-Համիտի հարձակումէն մէկն էր, և այդ պատճառաւ ինքը հաղարապետի և Համիտի թիկնապահութեան աստիճանին հասած էր: Չգիտցուեցաւ թէ ինչ պատճառաւ Համիտ զինքը պաշտօնազուրկ րբած և ցկեանս չգլխակիր բանտարկութեան դատապարտելով Աքեա զրկել տուած էր:

Հաճի Մահմուտ պէյ գերազանցօրէն շատ բարձր էր Մահմուտ և Նուրի պէյերէն, իր ունեցած դաստիարակութեամբ. 40 տարեկանը անցած կ'երեւէր և ինքնին յայտնի էր որ ժամանակին շատ գեղեցիկ եղած էր, որուն նշանը դեռ կը մնար իր դէմքին վրայ: Քանի որ Հաճի Մահմուտ պէյ Սուլթանին թիկնապահ եղած նախկին հաղարապետ մ'էր, և մահաւանդ կ'ըսէին որ մօտաւորապէս 6—700 ոսկի դրամ ունի իր քով, ընական էր որ Հաճի Մահմուտ պէյի անկողինը մեր սենեակը պատրաստէին. և այնպէս ալ ըրին, ճիշդ իմ անկողինիս դիմացը: Հաճի Մահմուտ պէյ խկոյն բանտարկեալներէն ծառայ մը առաւ իր քով «Պզտիկ Սալէն» անունով: Հաճի Մահմուտ պէյ չուզեց ինքն առանձին կերակուր պատրաստել տալ, ինչպէս կ'ընէր Նուրի պէյ, այլ ուզեց Նուրի պէյի սեղանակից ըլլալ և թէ արդէն Ռամազանն ալ վրայ հասած էր, Հաճի Մահմուտ պէյը ինչպէս կ'երեւէր շատ բա-

րեսիրտ անձ մ'էր, սկսաւ աղքատ ու թշուառ բանտարկելոց ձեռքի տակէ ողորմութիւն տալ, գրեթէ առանց կրօնքի խորութեան:

Ե՛հ, բաւական էր որ Հաճի Մահմուտ պէյի այդ ողորմութիւն տալը տարածուեցաւ բանտին և կառավարական շրջանին մէջ. արդէն ինքը սկիզբէն նշանաւոր հանդիսացած էր բանտին մէջ և Նուրի պէյի նշանաւորութեան շուքը սկսած էր նսեմանալ. այս ողորմութիւն տալու խնդրը, և իր վեհանձնութիւնը, նիստն ու կացը բոլորովին զինք նշանաւոր հանդիսացուցին: Այդ Ռամազանի օրերը այնպիսի սեղան մը պատրաստել կուտար որուն օրական ծախքը 30—35 զրոս կ'ըլլար: Աքեայի նման տեղ մը չորս մարդու համար օրական 35 զրուշ ծախսել շատ մեծ բան էր, որովհետեւ Աքեայի մէջ ամէն ինչ անհաւատալի կերպով աժան էր. ոչխարի մը գլուխը 1—2 զրուշ էր գոր կը խաչէինք ջուրն առնելու համար. առանց ոսկորի միսին օխան 6—7 զրուշ էր. ասոնց հետ բաղդատմամբ իւր ևն. խիստ աժան: Դամասկոսի կարկանդակին օխան 5—6 զրուշ, իսկ նարինջներս և լեմոնի խօսքն ընել չարժեր, որոնց հատը 2—3 փարա էր: Սեղանէն աւելցածներն արդէն քանի մը աղքատ բանտարկեալներ կը կշտացնէին:

Հետզհետէ Նուրի պէյի դժգոհութեան և բամբասանքի ձայները սկսան ականջնուս հասնիլ, որմէ կրնայինք որոշ կերպով հասկնալ թէ Նուրի պէյ հաճի Մահմուտ պէյի մասին մեղի այդ տեսակ խօսքեր ըսելը կամ զայն ծաղրելը՝ կը նշանակէր թէ իր նախանձն է և մահաւանդ իր դիրքին կորուստն է չարժանութիւն: Իսկ հաճի Մահմուտ պէյ բոլորովին միամիտ, պարզ, անհեռատես և անփորձ կը շարունակէր մնալ Նուրի

պէջի հետ սեղանակից և բարեկամը : Ինչպէս կ'երեւէր , հաճի Մանուկտ պէյ որ իր երիտասարդ հասակէն պալատին մէջ փափուկ մեծցած և անհոգ ապրած էր , չէր գիտեր թէ Երևանէն դուրս գտնուած երկրին կեանքն ինչ է , և մանաւանդ հետաքրքրուած չէր թերեւս , և աւելորդ նկատած էր բանտի կեանքով քիչ մը հետաքրքրուելէ վերջ Աքեա գալ , որովհետեւ ինք կը յուսար թէ իր քոյրը չուտով իրեն ներել պիտի տայ և Աքեայի բանտէն պիտի ազատէ :

Հաճի Մանուկտ պէյ այնչափ միամիտ և անհեռատես անձ մ'էր որ իր ունեցած դրամները իր կաշեպատ ճամառանին մէջ դրած էր և նոյն իսկ Պղտիկ Սալիշը այդ դրամները տեսած էր : Արդէն մեր սենեակին մէջ եղած անկողինները 16—18էն աւելի չէին : Սովորութիւն ըրած էին թուրքերը և քարիւղի թիթեղով կրակարանի մը վրայ ջուր կը տաքցնէին և ճէմիչին մէջ բազմիքի պէս կը լուացուէին : Կէս օրէն վերջ յանկարծ տեսանք որ , երկու Սալիշները մեր սենեակին մէջ գտնուած անկողինները մէկ կողմ հաւաքելով , սկսած էին ամբողջ սենեակն աւելել ու մաքրել և թէ ճէմիչին մէջ այնչափ փայտ լեցուցած կը վառէին որ , ծուխն ամբողջ սենեակը լեցուած էր , ինչպէս նաեւ մեր անկողիններուն տակէն բարձրացած փոշիները , որչափ որ բանական կը նկատէինք երկու Սալիշներուն ըրած մաքրութիւնը , բայց այդչափ ծուխ լեցնելը , որով մեզմէ և ոչ մէկը չպիտի ուզեր սենեակէն ներս մտնել , քիչ մը տարօրինակ կը թուէր մեզի , և այդ իսկ պատճառաւ էր երկու Սալիշները գործին կատակի գոյն կուտային և մեզի կ'ըսէին . Քարանթիմայի քիւքսի կուսանք : Սալիշները իրենց այդ կատակներով չէին կրնար մեր ուշադրութիւնը վրիպեցնել և մենք

մեր միտքերը կը չարչրկէինք այդ խորհրդաւոր գործին օր առաջ թափանցելու : Մեր միտքերը հանդարտեցան երեք օր վերջ երբ հաճի Մանուկտ պէյը զիս առանձին իր քով կանչելով ըսաւ արտասուախառն .

— Արթին էք . «ճամատան»ին մէջ ունեցած ամբողջ դրամներս գողցուած են :

— Ո՞րչափ դրամ կար մէջը :

— Ամբողջ 430 ոսկի :

— Ե՞րբ գողցուած են :

— Չեմ գիտեր . երբ հիմա բացի դրամ առնելու , տեսայ որ դրամ չկայ չորս օր առաջ բացի երկու ոսկի առի :

— Ձեզմէ զատ ուրիշ ո՞վ գիտէր դրամներուդ «ճամատան»ին մէջ ըլլալը :

— Միայն Սալիշը գիտէր :

— Որո՞ւ վրայ կը կասկածիք և թէ «ճամատան»ին կղզանքը կուտար՞ծ են :

— Բնական է որ Սալիշի վրայ կը կասկածիմ և թէ կղզանքը կուտար՞ծ չեն : Եւ հաճի Մանուկտ պէյ սկսաւ լալ ու ըսել . «Քանի մը օր առաջ խորհեցայ քեզի տալ որ սնտուկիտ մէջ պահես կամ դուրս գտնուած բարեկամներուդ ղրկես որ պահեն , երանի թէ տուած ըլլայի և այս դժբախտութիւնը չպատահէր ինծի , ասկէց վերջ ինչպէս ապրիմ » :

Սկսայ միտքաբեւ հաճի Մանուկտ պէյը բայց չէի կրնար դրական բան մը ըսել , իսկոյն հասկցայ որ սենեակը մաքրած օրը գողցած են , և չորրորդ օրն էր որ հաճի Մանուկտ պէյ կ'իմանար : Այլեւս ուշ էր , դրամները ճամբայ ելած և բանտէն դացած էին Երբ հաճի Մանուկտ պէյ ուզեց կարծիքս առնել , ըսի .

— Եթէ երբէք ճիշտ գողցուած օրը իմանայինք

կարելի էր բան մը ընել, իսկ քանի որ կ'ենթադրուի թէ երեք օր առաջ գողցուած է, ուրեմն շատ ուշ է. բնական է որ հազարապետին պիտի բողոքէք, տեսնենք ինչ պիտի լսէ:

Արդէն հաճի Մահմուտ պէյ դեռ հազարապետին չգացած և երբ տակաւին կը խօսէինք, նոյն պահուն երկու Սալիհները սենեակէն ներս մտան կռահելով թէ անպատճառ դրամի մասին կը խօսէինք:

Հազարապետը ըսած էր ցաւ ի սիրտ.

— Այլեւս ուշ է. եթէ ճիշտ օրին իմացնէիք, կարելի էր խուզարկելով բան մը երեւան հանել. հիմակուան խուզարկութիւնը բնաւ օգուտ մը չունի, դրամները կամ թաղուած են և կամ ձեռքէ ձեռք անցնելով ո՛վ գիտէ հիմա ո՞ւր են. եթէ կ'ուզէք Սալիհին պէտք եղածն ընել տամ, թերեւս խոստովանի, բայց բնաւ չեմ յուսար:

Հազարապետին ըսածները շատ ճիշտ էին. այլեւս օգուտ չունէր և հազարապետը կարող չէր այդ դրամներն այլեւս գտնել: Հաճի Մահմուտ պէյ ինձմէ վերջ խնդիրը կը պարզէ Նուրի պէյի և անիկա իրեն կ'ըսէ.

— Երանի թէ ճիշտ ժամանակին լսէիք. անմիջապէս կարող էինք գտնել. քանի որ մեր սենեակին դուռը միշտ բաց է, ո՛վ գիտէ որո՞նք գողցած են:

Հետեւեալ օրը լուրը այլեւս տարածուեցաւ. բանտին մէջ, Ամէն ոք հաճի Մահմուտ պէյի դրամներուն վրայ կը խօսէր:

Մեզի համար դադանիքը պարզուած էր. ծուխ ու փոշի հանած օրը երկու Սալիհները միասնաբար գողցած էին և այդ գողութեան ծրագիրը կազմած պիտի ըլլար Նուրի պէյը, և դրամներու մէկ մասը բանտին մէջ էր և մէկ մասը դուրս ելած էր բանտէն: Նուրի

պէյը ստակները գողցնել տալուն նպատակը այն էր որ հաճի Մահմուտ պէյի քով դրամ չմնար և քիչ ատենէն բանտարկեալները յուսախաբ ըլլային որոնք կարծած էին թէ հաճի Մահմուտ պէյը շատ հարուստ է: Չէ՞ որ հաճի Մահմուտ պէյի թշուառանալով Նուրի պէյը նորէն իր դիրքին պիտի տիրանար: Բայց կարծիքները և ենթադրութիւնները բոլորովին հակառակ արդիւնք տուին:

Նուրի պէյ և երկու Սալիհները սկսան բանտին մէջ զրոյց տարածել թէ հաճի Մահմուտ պէյի դրամները սպառեցան և գողութեան խնդիր մը մէջտեղ հանեց իր չքաւորութիւնը ծածկելու համար:

Հաճի Մահմուտ պէյ իր կրած կսկիծին շատ չկըրցաւ դիմանալ. երեք օրէն վերջը այլեւս չկրցաւ անկողնէն ելլել: Մեռնելէն մէկ օր առաջ ինծի կ'ըսէր.

«Եթէ քրոջմէն դրամ ուզեմ պիտի զրկէ, բայց պիտի լսէ ինծի թէ՛ որչափ ապուշ եմ եղեր որ այդչափ դրամները մէկէն գողցնել տուած եմ: Գոնէ 100 ոսկիի չափ թողնէին նորէն բաւական ժամանակ անով կ'ապրէի. վստահ էի որ քոյրս ինծի ազատել պիտի տար. հիմա ամօթէն մեռնելէն ի դատ ուրիշ միջոց չկայ ինծի համար:»

Միթարութիւններս ո՛ր և է օգուտ չէին ունենար. Հաճի Մահմուտ պէյի վիճակն հետզհետէ կը ծանրանար: Խեղճ հաճի Մահմուտ պէյ միշտ «դրամներս, դրամներս» ըսելով կը տառապէր և նոյնիսկ վերջի վայրկեանին «Ա՛խ դրամներս» ըսելով հոգին աւանդեց:

Հաճի Մահմուտ պէյի մահը, բացի Նուրի պէյէն և երկու Սալիհէն ու Նուրի պէյի մէկ քանի բարեկամներէն, թէ՛ կառավարական շրջանակին և թէ բանտարկելոյ վրայ շատ գէշ տպաւորութիւն բրբաւ: Նուրի

պէյ ի՛նչ որ կ'երազէր, բոլորովին հակառակը տեղի ունեցաւ:

Հաճի Մանուկ ալեյի մահը չափազանց վարկաբեկ բրաւ Նուրի պէյը. թէ՛ կառավարական չըջանալիները, թէ բանտարկեալները և նոյնիսկ դուրս գտնուած բաւականներն այլևս բոլորովին երես դաժուցին իրմէ: որովհետեւ ամենքն ալ համոզուած էին թէ այդ գողութիւնը կատարուած էր իր հրահանգով և շատ որոշ նպատակաւ: Նուրի պէյ նախատանայ և անպատուութեան այլևս չկարողացաւ տոկալ, այնպէս որ օրէ օր սկսաւ նիհարնալ. մտածելով սկսաւ իր ընչացքները բերանն առնել ծամել և փետտել:

Սալիշը երբ տեսաւ որ ամէն ոք իրմէ երես դարացուց և իբեն հետ բառ մը իսկ չեն փոխանակեր. գիշեր ցորեկ մտածելով, յանկարծ քանի մը շարաթ վերջ հիւանդութենէ մը բռնուեցաւ և իսկոյն մեռաւ: Գրեթէ նոյն վիճակին ենթարկուեցաւ նաեւ Պալիկ Սալիշը, թէեւ իր պատիժին պայմանաւորով լրանալը վրայ եկաւ և բանտէն ազատուեցաւ, բայց երկար ապրելու և այդ հիւանդութենէն ազատելու յոյս չկար: Նուրի պէյ վաղուց զղջացած էր, բայց ի՛նչ օգուտ, այլևս ուշ էր: Ժամանակին արդէն Հաճի Մանուկ ալեյ իմացած էր որ, Նուրի պէյի դրամները գրեթէ սպառած է և առաջարկած էր որ իր ունեցած դրամները գործին մէջ դնէ և անոր շահով միասին ապրին: Նուրի պէյ չէր ընդունած, չէ՛ մի որ եթէ այդ բանը ընէր. նորէն ամէն ոք պիտի գիտնար թէ դրամներն Հաճի Մանուկ ալեյին էին, և Հաճի Մանուկ ալեյ դարձեալ իր դիրքին վրայ պիտի մնար: Անշուշտ գողցուած դրամին մէկ մասը հողին տակ թաղուած մնաց և մէկ մասն ալ Նուրի պէյի դուրսը գտնուած բարեկամներուն քով. այդ բա-

րեկամներն ոչ թէ դրամը վերադարձնել, այլ նոյնիսկ դէպքը տեղի սնննալէն քանի մը օր վերջ այլևս չուզեցին իրեն այցելել, քանի որ եղածն իրենց վրայ շատ գէշ ազդած էր: Նուրի պէյ թաղուած դրամները չէր կարող դուրս հանել ու ծախսել, որովհետեւ ամէն ոք պիտի գիտնար թէ գողցուած դրամն է որ կը ծախսէ:

Հաճի Մանուկ ալեյի մահը համեմատաբար աւելի հանգիստ եղած էր քան թէ Նուրի պէյին. որովհետեւ Նուրի պէյ մտածելով մտածելով թոքախտաւոր դարձաւ և բաւական երկար ատեն տառապելով շատ չքաւոր և թշուառ վիճակի մէջ մեռաւ:

Անա թէ անհեռատեսութիւն մը և սխալ մը ինչ տեսակ տուամի մը պատճառ եղաւ:

Մշեցի Գասպար և Սայատը Գահիրէ գտնուող իրենց բարեկամ Տ. Մամբրէ քաննայէն խնդրած էին որ իրենց օգնէ, քանի որ շատ թշուառ են Աքեայի բանտին մէջ. դրամները իրենց ձեռքը հասնելու ապաւնով միջոցը իմ հասցէս տուած էին, առանց իմ գիտութեանս: Նամակին Գահիրէ հասած էր և Տ. Մամբրէն հինգ անգղիական ոսկի ղրկած էր, Մամբրէի նամակը ինծի տուին (ոչ Տ. Մամբրէն և ոչ ալ իր ձեռագիրը ինձ ծանօթ էին) որուն մէջ կ'ըսէր. «Ըստ ձեր խընդ-քանաց 5 անգղիական ոսկի յանձնեցի բոստային ձեր ցոյց տուած ծանկիւլեան էֆ.ի հասցէին որ ձեզի պիտի յանձնէ:»

Շատ ուրախ եղայ որ այդ խեղճերը որոնցմէ Սայատն ալ հիւանդ էր, հինգ ոսկի պիտի ստանային և բաւական ատեն պիտի ապրէին այդ դրամով:

Դրամը դեռ եկած չէր և շատ անգամներ արդէն կը պատահէր որ դրամները նամակէն բաւական ուշ կուգային:

Օրէ օր այդ խեղճերը կ'սպասէին դրամին: Օրերը շաբաթներ եղան և վերջապէս երկու ամիսը լրացաւ և դրամները դեռ չեկան: Իրենց խորհուրդ տուի կրկին գրել:

Գրած նամակներնուն պատասխանը առին 11 օրէն, որուն մէջ կ'ըսէր թէ «5 ոսկին ժամանակին ղրկուած է, փնտուցէք»: Նամակատունէն փնտուել տուինք դրամները թէ մի՞ գուցէ սխալ մը գործուած ըլլայ: Ինչ որ կ'սպասէինք ան պատասխանուեցաւ մեզի: «Անկարելի է որ այդ տեսակ սխալ մը ըլլայ, մանաւանդ որ դրամները ձանկիւլեանի հասցէին եկած են և ուրիշ ձանկիւլեան չկայ Ա.քեայի մէջ»: Կզպէն և Սայատը խնդիրը դուրսը իրենց բերդարգել հայրենակիցներուն խմացնելով, յանձնարարած էին որ անձամբ երթան նամակատուն փնտուեն. նորէն ի դուր, դրամը եկած չէր: Կզպէի և Սայատի միտքերը կը թունաւորեն և հաւտացնել կուտան՝ իբր թէ հինգ ոսկին եկած և ես իւրացուցած եմ: Երբ Կզպէի և Սայատի կողմէն այդ տեսակ զրոյց մը ականջս հասաւ, իսկոյն զիրենք կանչեցի և քանի մը նշանաւոր բանտարկեալներու ներկայութեան ըսի իրենց վճռական կերպով.

«Անգամ մ'ալ գրեցէք քահանային, եթէ երբեք ստուգուի որ ես ժամանակին ձեր դրամները առած պահած եմ այն ատեն ես ձեզի պիտի վճարեմ ոչ թէ 5 այլ 25 ոսկի»: Այս խոստումիս վրայ սկսեցին գլխիկոր մտածել և ես իսկոյն նամակ մը գրեցի իրենց ստորագրութեամբ և անմիջապէս նամակատուն ղրկել տուի կրկնակի ապահովագրեալ:

Նորէն նամակին պատասխանը նոյնը եղաւ թէ «ղրկած եմ». և նոյն գիրը և նոյն ստորագրութիւնը Սաստիկ յուզուեցայ նամակը մէկդի չպրդեցի, ատամ-

ներս կրճտելով սկսայ քահանային հասցէին անլուր հայհոյութիւններ տեղալ. ես բնաւ մեղադրելի չէի, որովհետեւ այդ քահանան ուղղակի իմ պատուոյս հետ կը խաղար:

Թելադրած էին Կզպէին և Սայատին որ հազարապետին բողոքեն, սենեակէն ներս մտած միջոցիս հազարապետը գլուխ երեքցնելով ըսաւ.

— Կը յիշե՞ս, ես քեզի քանիցս ըսած եմ թէ քոյ պատուհասներդ որո՞նք են. ըսածս ճիշտ չէ՞:

— Այո՛ լաւ կը յիշեմ, բայց չեմ գիտեր թէ մինչեւ ե՞րբ այսպէս:

Հազարապետը խնդիրը ինծի պարզեց Կզպէի և Սայատի ներկայութեան և ես ըսի.

— Պէ՛յ էֆէնտի, նամակատունը հոս է. դուք կաբող էք նոյնիսկ ձեր ուղած մէկու մը միջոցաւ նամակատունէն տեղեկանալ թէ Ա.քեա գտնուելէս ի վեր Գահիրէէն ոչ թէ հինգ ոսկի, այլ ո՛ր երեք գումար իմ հասցէիս եկա՞ծ է: Իսկ գալով աւելի դրական միջոցին, հեռագրի բոլոր ծախքերն իսկ այս վայրկեանիս պիտի վճարեմ իսկոյն հեռագրով պաշտօնապէս և ստիպողական կերպով դուք Գահիրէի նամակատունէն հարցուցէք թէ Ա.քեա գալէս ի վեր ու երեք գումար մը ղրկուա՞ծ է ինծի: Ասկէց ի զատ ես ուրիշ դրական միջոց մը չեմ կրնար գտնել այս անիրաւի զրպարտութենէն ազատուելու համար, պարագայ մը որ ուղղակի պատուոյս հետ խաղալ է, ուրիշ ոչինչ:

Հազարապետը դարձաւ Կզպէին և Սայատին ըսաւ.

«Տեսա՞ք, լսեցի՞ք. ըսած խօսքերը. անպատճառ այդ քահանան ձեզի խաբած է գլխէն տէֆ ընելու համար: Չէ՞ որ Արթին աղան դեռ քովս չեկած ես ձեզի ըսի թէ չեմ յուսար որ Արթին աղան ձեզի այդպէս

բան մը ընէ: Դուք կը կարծէք թէ ես տեղեկութիւն չեմ ունենար որ Արթին աղան երբեմն երբեմն ձեզի նիւթապէս կ'օգնէ:»

Կզպէն և Սայատ համակերպեցան ու դուրս ելան: Կզպէն և Սայատը ընդհանուր ներումին ազատուելէն վերջ ուղղակի Գահիրէ կ'երթան: Տ. Մամբրէն իրենց անցեալը կը պրտտէ և կ'ըսէ թէ ինչո՞ւ այլեւս ուրիշ դրամ չեն ուզած իրմէն: Կզպէն ու Սայատ խնդիրը մանրամասնութեամբ կը պարզեն և եղելու թիւնը հետեւեալը կ'ըլլայ.

Տ. Մամբրէ վստահութիւն կ'ունենայ Ե. Թ. ի վրայ: Հինգ անգլ. ոսկին կուտայ և կը յանձնարարէ որ ինքը՝ Տ. Մամբրէի ստորագրութեամբ նամակ մը կը գրէ Կզպէին և Սայատին և հինգ ոսկին բօսթայով իմ հասցէիս ղրկէ Կզպէին և Սայատին յանձնելու համար:

Ե. Թ. գիտէ եղեր որ Կզպէն ու Սայատ գրել կարգալ չեն գիտեր. քանի մը օր վերջ չինծու նամակ մը կուտայ Տ. Մամբրէին որով Կզպէն ու Սայատ չնորհակալութիւն կը յայտնեն Ե. Թ. ին ստանալնուն համար, և որովհետեւ Տ. Մամբրէն այնչափ վստահութիւն ունի եղեր Ե. Թ. ի վրայ որ նամակատան պատուիրած է իր հասցէին եկած նամակները Ե. Թ. ին յանձնեն, ուստի Ա. քեայէն Կզպէի և Սայատի նամակները կ'առնէ եղեր և ուղածին պէս կը պատասխանէ եղեր. մինչդեռ մենք Ա. քեա կը կարծէինք որ պատասխանողը Տ. Մամբրէն է, և նամակը իր ձեռագիրն է:

Տ. Մամբրէ երբ Կզպէն ու Սայատէն այդ տեղեկութիւնները կը լսէ և կը տեսնէ որ մասամբ իրենց ընթացքով զիս անպատուած են Ա. քեայի մէջ, չատ կը յուզուի և կը ցաւի եղածին, և իսկոյն եւեթ Ե. Թ. ն

բերել տալով չափէն աւելի կը նախատէ և կ'անարգէ, բայց ինչ օգուտ, եղածը եղած էր, և այլեւս չատ ուշ էր:

Անա այս ալ բանտային կեանքիս տաժախելի մէկ գրուագն էր զոր կրեցի բաւական սրտմաշուքներով, պարագայ մը ուր և ոչ մէկը կրնար երեւակայել թէ կը գտնուին այդ կարգի արարածներ որ նոյնիսկ իրենց բոլորովին անծանօթ անհատներու պատուոյն հետ կը խաղան, իրենց բախտախնդրութեամբ և խաչագողութիւնով:

* *

Բանտարկեալ մը երբ բանտի սեմէն ներս մտնէ, այդ վայրկենէն կ'սկսի փախչելու ծրագիրներ չինել և անոնց գործադրութեան վրայ մտածել գիշեր ու ցորեկ. խնդիրը հոն է և աւելի ճարպիկութիւնը այն է որ չյաջողած միջոցին չվտանգուի և թէ փառքի ու պատուոյ կ'արժանանայ երբ իր պատրաստած ծրագիրներ գերազանցեն մինչեւ այդ օր գործադրուած ծրագիրներէն, որովհետեւ այդպիսիներու անունը և ծրագիրը միշտ պիտի յիշուի:

Ես ալ իմ կարգիս սկսած էի ծրագիրներ կազմել՝ փախչելու համար, բայց թէ՛ լաւ չէին և թէ յաջողութեւ յոյս չկար:

Բանտին նորօգտութեան և կոյուղիներու շինութեան առեն հասարակ գործաւորներն աղքատ բանտարկեալներն էին, որ օրական 2—3 շրուշի կ'աշխատէին. գործաւորներուն մէջ կը գտնուէր՝ միջանասակ և նիհար 30—32 տարեկան Եանի անուն Յոյն մը, որ քանի մը տարի խումբի մը գլուխ անցած Բուսթիլի մէջ աւագակութիւն ըրած էր. ձերբակալուած և ցկեանս բանտարկութեան դատապարտուած էր և չորս տարի է ի վեր Ա. քեա կը գտնուէր: Եանին վստահ ըլլալով որ

Արմենակ իմ խօսքս չէր մերժեր, ինծի եկաւ և խնդրեց, կեանքն ինծի պիտի պարտի եթէ երբեք չմերժեմ իր առաջարկը: Բնականաբար պիտի հետաքրքրուէի լսել: Ինքն Արմենակի սենեակը կը կենար. ինձմէ կը խնդրէր որ Արմենակին պատուիրեմ որ գիշեր մը իրեն օգնէ, որովհետեւ կ'ուզէր բանտէն փախչիլ: Սիրով յանձն առի և ըսի թէ՝ ես ալ փախչելու դիտաւորութիւն ունիմ. եթէ կարելի է միասին փախչինք, ինչպէս նաեւ Արմենակը: Ինքն երբ լրջօրէն ըսաւ թէ, անկարելի է որ իրմէ զատ ուրիշ մէկը յաջողի փախչիլ, այլեւս չպնդեցի. Արմենակը տեսայ որ սիրով յանձն առաւ պէտք եղածն ընել:

Արմենակի հետ շատ մտածեցինք և իրենց (միջին) սենեակին դէրքը նկատի ունենալով անկարելի գտանք այդ սենեակէն փախչելու միջոցը: Գիշերը ամէն երկու ժամը անգամ մը ներսի պահապան ոստիկաններ կը փոխուէին. փոխուած միջոցին յաջորդ պահապանը կը համբէր բանտարկեալները և ամբողջը իրեն յանձնուելու պարագային դռնէն դուրս կեցող պահապանը տասնապետին լուր կուտար թէ ամբողջ է:

Ժամը երեքին միջոցները Արմենակ կամացուկ մը կ'երթայ Եանիի հագուստները և բարձր անկողնոյն մէջ կը դնէ և վերմակը այնպէս ձեւով մը վրան կը քաշէ որ յաջորդ պահապանը իբր Եանին համբելով ստանձնէ, քանի որ պահապանները միշտ չին պտտիր բանտին մէջ, Արմենակ ահա այդ ատեն գործի կ'սկսի: Եանիի դիմացի կարգը Արար կարուժը արթուն կ'ըլլայ և մաշխախտ տակէն կը դիտէ Արմենակի ըրածը: Կարուժը կը խորհի պահապանին լուր տալ. հոն պա եթէ պահապանը վերջէն ըսէր թէ լրատուն կարումն է, չէ՞ որ Արմենակ կամ Եանին զինքը օր մը չէ օր մը անպատճառ պիտի սպանէին բանտին մէջ:

Արմենակ իր գործը լրացնելէ վերջ իր անկողինին մէջ կը պառկի և քնանալ կը ձեւացնէ, իսկ Եանին արդէն վաղուց ձէմիշ գացած էր. իբր նշան իր հին չապիկէն մէկը ձէմիշը կը թողու և անոր ծակէն կոյուղիին մէջ կը մտնէ ու կ'երթայ, բանտին «մնաց բարով» ըսելով:

Ժամը չորսին պահապանութիւնը պիտի ստանձնէ եղեր ոստիկան թունին. թունին Եանիի անկողնոյն մէջ եղածը Եանին կարծելով երբ կուզէ լուր տալ տասնապետին, Կարում թունին կանչելով կամացուկ մը կ'ըսէ.

— Ծօ, անաքանդ, Եանին իր անկողնոյն մէջ չէ. ինչպէս համբեցիր. Եանին ձէմիշ գնաց ու չվերադարձաւ:

Թունին իսկոյն վերմակ կը վերցնէ և կը տեսնէ որ իրօք Եանին չկայ. անմիջապէս ձէմիշ կը վազէ. Եանին ձէմիշը չէր, այլ իր չապիկը հոն թողուցած էր:

Թունին իսկոյն դուրսը լուր կուտայ. անօրէնը կուգայ, ինչպէս նաեւ ոստիկաններ, յարուցուած աղմուկէն բանտարկեալները կ'արթնան ինչպէս նաեւ մենք. սենեակին մէջ Եանին կը փնտռեն, չկայ: Փախած էր:

Առտուն՝ կառավարիչը, հաղարապետը և ընդհանուր դատախազը եկան սենեակէն ներս մտնելով ուղղակի ձէմիշ գացին, ծակը փաքր կ'երեւէր. կարելի չէր որ Եանին այդ նեղ ծակէն ներս մտած ըլլար: Քանի քանի բանտարկեալներ վկայեցին որ ժամը 12էն մինչեւ 2 տեսած էին, քանի որ բանտին դռուը կոտրուած և պատը ծակուած չէր, ուրեմն՝ ճիշտ էր որ ձէմիշին ծակէն փախած էր: Անմիջապէս ստուգեցին որ ծովուն մէջ եղած կոյուղիին երկաթէ վանդակները չեն բացուած, որով Եանին դեռ կոյուղիին մէջ էր.

խելոյն 10—20 բանտարկեալներու համար գործիքներ բերել տուին և սկսան կոյուղիներու կափարիչները տեղ տեղ բանալ և մէջը Եանին փնտռել:

Եանին մտածելով թէ անպատճառ նախ պիտի սկսէին սենեակին քովի սրահէն բանալ կոյուղին, բանտարկեալներուն շատ նեղութիւն չտալու համար իր քսաքէթը իւր նշան հոն թողուցած էր դիտմամբ: Թէ՛ այդ նշանը և թէ՛ կոյուղիին մէջ Եանին չգտնուին շուտընցուց կառավարութիւնը: Սակասն այլեւս կոյուղիները գոցել, ամէն սք կը մտածէր, և Ամբողջ Աքեա զարմացած էր թէ ի՞նչպէս այդ փոքրիկ ծակէն ներս մտած էր Եանին. մտած, բայց ո՛ր կէ դուրս ելած էր:

Յաջորդ օր Եանի լուր ղրկած էր ինծի որ անվտանգ և ապահով Պասա գլխավոր հասած էր և քանի մը օրէն պիտի մնային դէպի Աթէնք: Պասա ըստածը Լիբանանի մէկ ծայրէն քիչ մը հեռու անառիկ դիրքով գիւղ մ'է. քանի քանի անգամներ կառավարութիւնը փորձած էր ոճրագործները ձերբակալել, բայց անկարելի եղած էր. անոնք իսկոյն վերի բերան ճամբով Լիբանան կ'անցնին եղեր:

Քանի մը օր վերջ խնայուեցաւ թէ Եանին ի՞նչպէս կոյուղիէն դուրս ելած փոխած էր:

Բանալին չըջապատի փողոցին կողմէն կը տեսնեն որ պատին ներքեւ փոս մը կայ, ճիշդ այն ձևով շինուած որ շուները իրենց ձագերը մէջը կը պահեն կամ իրենք կը պառկին: Չէ որ հազաբապետը կը կոսկածէր թէ փոխ-տնօրէնը Եանիէն կաշառք առած և ուրիշ միջոցաւ փախցուցած է, և ըսած էր եթէ հետքը չգտնուի զինքը պաշտօնանկ ընել պիտի ապ, քանի որ Պէրութն ալ համոզում գոյացուցած չէր թէ այդ տեսակ փախուստ մը կարելի է. մինչդեռ ամէն ոք կը

վկայէր և գիտէր թէ Եանին այնչափ աղքատ էր որ օրական 30—40 փարայի կ'աշխատէր, փոխ-տնօրէնը ստիպուած էր իր անմեղութիւնը երեւան հանել: Կը կասկածէր մի գուցէ պատին տակը գտնուած փոսը շինուել ըլլայ. ճարահատեալ երկու բանտարկեալներ կը տանի և փոսը պեղել տալով կը տեսնէ թէ կեղծ է և Եանին ճիշդ այդտեղ ծակած և կոյուղիէն դուրս ելած է, և գիշերուան այն պահուն ալ շատ դիւրին էր պարկապին դռնէն դուրս ելլել ու երթալ: Ամենէն զարմանալին այն էր որ Եանին կոյուղիներու շինութեան աշխատած օրերուն անոր երկայնութիւնը այնչափ մաթեմատիքական ճշգրտութեամբ չափած էր իր ոտներով որ առանց ուշադրութիւն գրաւել տալու կարողացած էր այդ պատին դուրսի կողմի երեսը ծակել, ոչ թէ ուրիշ տեղ մը, կամ պատին հակառակ կողմը, որ բանտին բակին մէջ պիտի ելլէր:

Պահապանները ամէն իրիկուն աչքէ կ'անցունէին սենեակներուն մէջ գտնուած տախտակամանին այն մասերը ուրկէ կարելի կ'ըլլար կասկածիլ ներքեւ փորել և պատը ծակելով դուրս ելլել: Այդ տախտակամանները որոնց վրայ բանտարկեալները կը պառկէին, վերցնելու հարկ չկար. իրենց ձեռքի հաստ ըլրերու հարուածներու ձայնէն յայտնի կ'ըլլար թէ տախտակամանին ներքեւ պարապ է թէ լեցուն: Կասկածելի եղած տեղերու տախտակները երբեմն աչքէ կ'անցընէին թէ մի՞ գուցէ տախտակները իրենց տեղէն չարժած են:

Արմենակ կրկին մեծ սենեակը փոխադրուած էր: Օր մը ինծի խորհուրդ կը հարցունէր ծրագրի մը յաջողութեան մասին. ծրագիրը լաւ էր և յաջողութեան յոյս կար, եթէ երբեք սա երեք պարագաները գործադրուէին:

Նախ պէտք էր որ համամիտ ըլլային առնուազն 30—40 վստահելի բանտարկեալներ, երկրորդ՝ անպագին աշխատանք պէտք էր, իսկ երրորդ պարագան արդէն ես յանձն կ'առնէի որ մօտաւորապէս 3—4 ոսկի ծախսել, Արմենակ կը յուսար թէ ըսածս քանակութեամբ պիտի կարենայ վստահելի բանտարկեալներ գտնել, Ուրեմն զինքը զրկեցի որ ժամ առաջ այդ մարդիկը պատրաստէ, Արմենակ քանի մը օրուան մէջ ըսածիս չափ մարդիկ պատրաստած էր, Խալիլին պատուիրեցի որ երկու հատ սրածայր և տափակածայր երկաթներ չինել տայ, Խալիլ երկաթները բերաւ և գործի սկսուեցաւ, Պատը պիտի ծակուէր և այդ ծակէն դուրս ելլելով գիշերանց Պասա պիտի երթայինք, Չմոռնամ ըսելու թէ բանտարկեալ մը որչափ որ փախչելու գործին մէջ տրամաբանօրէն կը չարժի և ամէն կարելի միջոցները ձեռք կ'առնէ, նմանապէս ալ բռնուելու և լարուած թակարդներու մասին ալ լուրջ կերպով կը խորհի, և միշտ չյաջողելու ուրուակման իր աչքին առջեւ կ'ունենայ:

Արմենակ իրաւունք կուտար ինծի որ ես յաջողութեան պայմաններէն մին նկատած էի աշխատութիւնը, ինչպէս վերջէն փորձով տեսնուեցաւ և ինք կատարելապէս համոզուեցաւ:

Տախտակամածին ներքեւ բացուած էր երեք մէդր երկայնութեամբ և մէկուկէս մէդր լայնութեամբ փոս մը, այդ փոսէն ելած հողը պէտք էր փոքրիկ զամբիւղներու մէջ լեցնել և առանց 120ի չափ բանտարկեալներէն տեսնուելու և կասկած ներշնչելու՝ տանիլ ու ճէմիշին ծակը լեցնել և վրան ջուր պարպել որպէս զի այդ հողերը դէպի ծով երթային և թափուած հողերու հետքը բնաւ չերեւար, որովհետեւ ամէն իրիկուն սենեակը խուղարկող ոստիկանները ճրագով այդ ճէմիշներ

րուն ծակերը կը քննէին թէ մի գուցէ պատը ծակուած և հողը ճէմիշ թափուած ըլլար: Փոսէն հանուած հողերը անպատճառ ներսը գտնուող պահապաններու քովէն կամ առջեւէն անցուելով պէտք էր ճէմիշ լեցուէին, Հողը պարպելու գործողութիւնը վերջացած էր 32 օրէն, կը մնար պատը ծակելու գործողութիւնը, հողերը դուրս հանելու չափ զգուշութեան պէտք չկար, Բայց դժուար էր պատը ծակել, որովհետեւ կը կարծուէր թէ 4—500 տարուան շէնք մ'էր և կիրը այնչափ լաւ եռացած և փակած էր որ ճիշտ քարի նման եղած էր, միւս կողմէ մուրճ գործածելը անկարելի էր, այլ միայն կամաց կամաց պիտի փորէին քարերու բոլորտիքը գտնուած կիրերը պարպէին՝ որպէս զի քարերը դուրս հանէին, ծակին լայնութեան այն աստիճան պէտք կար որ հակառակ պարագային երկու մարդ քով քովի սողոսկելով կարենային դուրս ելլել: Բացուելիք ծակը կը գտնուէր պարսպադուռին քով գտնուած պահակին տաղաւարին (գուլիպէ) դէմ, ծակէն դուրս ելլելուն պէս պիտի երթայինք տաղաւարի մէջ գտնուած երկու ոստիկաններուն առաջարկել մեզի ընկերանալ, ինչ որ չատ հաւանական էր, իսկ հակառակ պարագային երկուքն ալ դաշոյնով պիտի սպաննէինք, որպէս զի մեզի արգելք չըլլային կամ մեր փախուստը վերի զօրանոցին չխմացնէին, ուրիշ կերպ կարելի չէր: Արդէն ծակ ունեցող տախտակամածին բոլորտիքը գտնուող բանտարկեալներն ամբողջն ալ մեզի համամիտ էին և հետզհետէ մեզի ընկերացողներուն թիւը կ'աւելնար, տախտակամածին ներքեւ քուրջերով այնպէս չինուած էր որ, պահապաններն իրիկունը խուղարկութիւն կատարած ատեն, իրենց բիւրերու հարուածով չէին կրնար հասնալ թէ ներքեւը պարագ էր, Պատի հաստու

Թիւնը գրեթէ մէթոյէն քիչ մը պակաս էր . քանի մը անգամ երկաթներու ծայրերը նորոգել տուինք և շատ դժուարութեամբ գործը դիւրացուցինք և կատարելութեան աստիճանին հասցուցինք :

Ծակը կը գտնուէր մեծ սենեակը իսկ ես կը պառկէի դիմացի փոքր սենեակը . քանի որ երրորդ գիշերը ժամը 3էն վերջ ծակէն դուրս ելլելով պիտի երթայինք , բայց միեւնոյն ատեն նկատի կ'ունենայի և կը խորհէի թէ հակառակ պարագային եթէ չյաջողէինք կամ բռնուէինք , իմ մեծ սենեակը երթալս կամ փոխադրուիլս չկասկածուէր թէ ծակին համար էր , և նոյն իսկ չը կարծուէր թէ ես արդէն գիտէի որ ծակ մը բացուած էր մեծ սենեակին մէջ , և թէ փախչողներէն մէկն ալ ես պիտի ըլլայի : Ուրիմն աճապարելու և գործի սկսելու էի :

25^օ որ պէտք էր պատրուակ մը ստեղծէի որ վերջէն կասկածանաց տեղի չտար , ուստի հետեւեալ որու չեցի .

Մահմուտ պէյին միշտ ապրանք կուտայի և ինքը Պոլսէն իրեն ղրկուած ամսական դրամէն կը վճարէր . ինքը չափազանց կրօնամոլ մը և Քրիստոնէիդ հակառակորդ մ'էր . ուզեցի անոր սրտին մէջ խոր վէրք մը ձգելէ վերջ փախչիլ և իրեն զգացնել տալ թէ Հայերը ո'րչափ նրբամիտ , ճարպիկ և խորամանկ են : Մահմուտ պէյ արդէն իմ պառկած սենեակս կը պառկէր : Գիտնալով հանդերձ որ կուտ մը չունի քովը և չէ կարող վճարել , խանութիս առջև կանչեցի և առնելիքս պահանջեցի : Բնական էր որ ինք կատակ պիտի կարծէր , իսկ ես սպառնական ձեւ մը առի . ինք նորէն խնդրեց ինձմէ որ կատակ չընեմ , քանի որ տրամադրութիւն չունէր : Ես լուրջ կերպով սպառնացի ու ըսի .

Եթէ այսօր մնչեւ իրիկուն իմ դրամներս չվճարես , երեկոյին չյանգնիս սենեակէն ներս մտնել . քեզ կտոր կտոր ընելով մեծ կտորդ միայն ականջդ պիտի թողում :

Մահմուտ պէյ կեցած տեղը գամուած մնաց . այն աստիճան շուարեցաւ որ , չկրցաւ երկու բառ արտասանել , իմ սպառնալիքս լսած էին նաեւ մէկ քանի բանտարկեալներ , որոնք նոյնպէս շուարած երեսս կը նայէին , մտածելով թէ Արթիւր աղան ոճրագործ , մարդապաշտ ըլլայ , անհաւատալի բան . երա՞զ էր արդեօք թէ իրականութիւն : Մահմուտ պէյ իսկոյն տնօրէնին և փոխ-անօրէնին իմաց տուած էր , որոնք նոյն պէս կատակ կարծած էին . իսկ երբ Մահմուտ պէյ սպառնացած էր հազարապետին բողոքել , ստիպեալ երկուքն ալ խանութս եկան ժպտուն դէմքով . երբ լէմքիս յոխորտութիւնն և ճակատիս կնճիռները տեսան , հասկցան որ կատակ չէր ըրածս . փորձեցին սիրտս սիրաշահիլ և առաջարկեցին հաշտուիլ Մահմուտ պէյի հետ . իսկ երբ խիստ կերպով մերժեցի , երկուքն ալ զլուխնին երերցնելով հեռացան : Մահմուտ պէյ աղերսագիրն հազարապետին ղրկեց : Միջանկեալ ըսեմ թէ այդ միջոցին հազարապետն ինձ հետ շատ լաւ կը վարուէր , համոզուած ըլլալով թէ մօտ ատենէն բանտէն կ'ազատուիմ և ինքը անպատճառ 15 Քրանս . ռսկին նորէն ինձմէ պիտի առնէ : Հազարապետին ինձ հետ այդ կերպ վարուիլը կը նշանակէր որ ամբողջ պաշտօնեաները պէտք է լաւ վարուէին ինձի հետ : Փոխ-անօրէնին և հազարապետին ղրկած ուստիկանին հետ հազարապետին գացի . ինձի նստեցուց և սիկառ մը տուաւ , իբր թէ ինձ կանչած է տեղեկանալու համար թէ ո՛ր և իցէ լուր առած եմ , թէ կը յուսամ որ մօտ

օրէն պիտի ազատուիմ: Պէտք եղածը պատասխանելէս վերջ բաւ.

— Գլխաւոր փափաքս այն է որ, քանի որ մէկ քանի օրուան հիւր էք ինծի, վերջէն չգանգատիք թէ ձեր ուղած կերպով տպրած չէք բանտին մէջ, չուկայ ելլելու կամ ուղած սենեակիս մէջ պառկելու մասին
Ես իսկոյն հաւկցայ հաղարապետին նրբամտութիւնն թէ քաղաքավար կերպով կը հասկցնէ ինձ ուրիշ տեղ մը փոխադրել, ինչ որ փափաքս էր արդէն, և եթէ երբեք չուզէի փոխադրուել, Մահմուտ պէյ պիտի փախադրուէր:

— Շնորհակալ եմ ըսի, ես միշտ գոհ եղած եմ ձեզմէ, իսկ եթէ կը հաճիք հրաման տալ որ ինծի արդի տեղէս փոխադրեն ուրիշ սենեակ մը, շնորհակալ կ'ըլլամ որովհետեւ քիչ մ'ալ կ'ուզեմ ուրիշ սենեակի մը մէջ պառկիլ:

Ամենայն սիրով, ըսաւ հաղարապետը:

Ձանգակը զարկաւ, փոխ-տնօրէնը որ դուրս ինծի կ'սպասէր, ներս մտաւ և հաղարապետը ըսաւ.

— Արթին էֆէնտին կ'ուզէ քիչ մ'ալ ուրիշ սենեակ պառկիլ. տար որ սենեակը և որ տեղը որ կ'ընտրէ հոն անմիջապէս պատրաստել տուր անկողինը:

Փոխ-տնօրէնը խոնարհութիւն ընելով իրեն ընկերացայ և չուկային մէջ պատեղնէս վերջ Լիման գացինք:

Փոխ-տնօրէնը սենեակիս սպասաւորին հրամայեց անկողինս ժողվել: Մահմուտ պէյ կարծեց թէ յաղթանակը տարած էր. իսկ ես արդէն նպատակիս հասած էի, փոխ-տնօրէնը անկողինս դուրս հանել տալէն վերջ ըսաւ ինծի.

— Հրաման ըրէ ո՞ր սենեակը կ'ուզես:

— Միջին սենեակը կ'ուզեմ:

Եւ սպասաւորը իսկոյն իր ուսին վրայ ունեցած անկողինս միջին սենեակին դուռնէն ներս պիտի մտցընէր այդ պահուն ճիշդ զղջացածի ձեւով մը դարձայ փոխ-տնօրէնին ըսի.

— Չէ', չէ', քիչ մը մեծ սենեակը պառկիլ կուզեմ, անիկա աւելի օդաւէտ է:

Անկողինս իսկոյն մեծ սենեակէն ներս մտցուցին և ես ալ Փոխ-տնօրէնին հետ ներս մտայ: Արմենակ պատրաստուած էր և տեղ բանալ կուտար իր քով զետեղելու համար անկողինս. փոխ-տնօրէնը դարձաւ ըսաւ ինծի.

— Հրաման ըրէ և որոշէ ո՞ւր դնել տամ անկողինդ: Ճիշդ գիշերուան պահապան ոստիկաններու անկողիններուն քով ցուցուցի և փոխ-տնօրէնին սիկար մը և սուրճ մը առնել տալէս վերջ մեծ սենեակէն դուրս ելանք:

Արմենակ բոլորովին զարմացած էր թէ ինչո՞ւ նախ կ'ուզէի միջին սենեակը երթալ և թէ մանաւանդ ինչո՞ւ ոստիկաններու քով չ'ինել տուի անկողինս: Արմենակին կարճ պատասխան մը տուի, ըսելով որ երբ Պասայի լեռը դառնուինք այն ատեն պիտի բացատրեմ:

Ամէն ոք իր պատրաստութիւնը տեսած էր: Արդէն խանութիս մէջ չատ արժէքաւոր բան մը չէր մնացած. յաջորդ իրիկուն ժամը երեքէն վերջ Լիմանին «մնաս բարով» պիտի ըսէինք: Մէկ քանիներու հետ խանութիս առջեւ տիտուններու վրայ նստած կը ծրագրէինք մեր ապագայ ճամբորդութիւնները:

Բանտին մէջ խաշխաշ (աֆիօն, հաշիշ) ծխելու և ուտելու սովորութիւն կար, ինչպէս նաեւ կ'ուտէին և կը ծխէին քանի մը ոստիկաններ, մանաւանդ երբ ձրի ըլլար: Ժամը 2½ին մեր գաղափարակից բանտարկեալ-

ները, որոնք որ բարեկամ էին նոյն ժամուան պահապան
ոստիկանին (վասն զի ցորեկին յայտնի կ'ըլլար արդէն
պահապաններու որոնք ըլլալը) իրենց հետ առնելով ու-
րիշ երկուք ալ պիտի սկսէին խօսիլ ու ծխել, այդ բա-
րեկամներէն մէկը պիտի սկսէր գովել իւրերի ջուրերը
վազելու աստիճան իր թուզէ չինուած հաշիշով անուշը,
այնպէս որ պահապանը ստիպուէր աղաչել որ բերեն որ
քիչ մը ուտէ, և պիտի բերէր, հաշիշն այն աստիճան
չատ պիտի տրուէր որ ուտելէն կէս ժամ վերջը պա-
հապան ոստիկանը անկենդան դիակ մը պիտի դառնար
և միւս պահապաններն արդէն քնացած և խոր քունի
մէջ ընկղմած պիտի ըլլային: Անա այն ատեն էր որ
ծակին դիմացը մնացած մէկ քանի քարերը վար առ-
նուելով դուրս պիտի ելլէինք և Պասայի ճամբան ձեռք
պիտի առնէինք:

Կը խօսէինք Պասայի մէջ ունենալիք մեր կեանքին
վրայ. Պետրոս Հատատ արդէն Պասացի էր և մեզի
հետ պիտի փախէր. սկսանք անկէ պահանջել ամէն
տեսակ հիւրասիրութիւններ:

Յանկարծ Արմենակ եկաւ ու ըսաւ.

Դրօշակ պարզուեցաւ ինչ պիտի ըլլայ:

Դեռ Արմենակ իր խօսքը չաւարաւած, փողի ձայն
լսեցինք, որ զօրքերը զէնքի գլուխ կը կանչէր:

Ընկերներուս պատուիրեցի բոլորովին հանդարտ և
պաղարիւն կերպով եղածը դիտել:

Աքեայի ժողովուրդը սկսաւ բանտը շրջապատել և
զօրքերը զէնքով և սուխններով Լիմանի տանիքը շար-
ուեցան. պատերու վրայէն ժողովուրդն և տանիքին
վրայ կեցած զօրքերը բանտին բակը կը նայէին. բան-
տարկեալներն և ոստիկաններն իրենց սովորական կեն-
ցովին մէջ տեսնելով կը զարմանային թէ քանի որ

կռիւ և խռովութիւն չկար բանտին մէջ, ինչո՞ւ դրօ-
շակ պարզուեցաւ և զօրքը զէնքի գլուխ կանչուեցաւ:

Հազարապետը, ընդհ. դատախազի օգնականը և
քանի մը պաշտօնեաներ Լիմանի բակը մտան և տնօ-
րէնը իսկոյն երկու ոստիկան զրկեց, որոնք եկան մեծ
սենեակէն ներս մտան և հրամայեցին որ ներսը մնա-
ցած քանի մը բանտարկեալները դուրս ելլեն:

Ես անխռով խանութիս նստած իբր թէ Արմենակի,
Առնաւուտ Շաքիրի և Չէրքէզ Խուրշիտի հաշիւները կը
տեսնէի, որոնք մեզի հետ միշտ գործ կ'ունենային,
այդ պատրուակաւ իրենց ըսի.

— Մասնուեցանք, ափսոս, մեր 49 օրուան աշ-
խատութիւնը և մօտաւորապէս 300 զրուշ ծախքը
պարապը գնաց, բայց մատնիչը պէտք է գտնենք և
պէտք է իսկոյն պատժեմք չարաչար կերպով:

Հազարապետը, տնօրէնը և ընդհ. դատախազը
գալով մեծ սենեակը մտան, և իրենց չորս կողմը կը
դիտէին կը տեսնէին որ ամենուրեք դէմքին վրայ ալ ան-
մեղութեան և զարմացման նշաններ կ'երեւան: Մերին-
ներն արդէն պաղարիւն էին, իսկ անմեղները բնական
էր որ պիտի զարմանային:

Հազարապետը երբ խանութիս առջեւ հասաւ և
երբ զինքը անսայ, իբր յանկարծակիի եկած հաշուե-
տետը ձեռքը բռնած ոտքի ելայ. բարեւեց ինծի ու
անցաւ մեծ սենեակէն ներս մտաւ: Տասը վայր-
կեան վերջ խմբովին դուրս ելան տխուր և մտած-
կոտ. միւս բակին մէջ աթոռներու վրայ նստեցան.
Հազարապետը երկտող մը դրելով ոստիկանի մը տուաւ
և քանի մը բառեր ըսաւ. ոստիկանը աճապարանօք
դէպի դուրս խոյացաւ:

Ես մերիններուն ըսի որ մատնիչը կառավարչա-

տունը ըլլալու է . ուրեմն ո՞վ է բանտարկեալներէն այսօր կառավարչատունը գացողը , փնտռեցինք ու գտանք . փաթթոցաւոր էմին Հօճան էր . բայց անկա մեզմէ չէր . ուրեմն ի՞նչպէս իմացած էր :

Էմին հօճայի մասնութիւնը ճիշդ էր . բայց մենք այդ տախտակները այնչափ խնամքով վերցուցած ու տեղը դրած և տախտակամածին ներքեւը այնքան խնամքով շինած էինք որ մասնութիւնով հանդերձ նորէն չկրցան գտնել և ուզեցին Էմին Հօճայէն ճշդել :

Երկոտղին պատասխանը գալէն վերջ կրկին սենեակէն ներս մտան , բայց այս անգամ որոշեցին հանուած քարերը պատին մէջ շարել և դուրսէն հող բերել տալ ու փոսը լեցնել . Իսկոյն երկու որմնադիրներ եկան , կիր և հող բերել տալով գործի սկսան . հազիւ մինչեւ միւս օրը ուշ ատեն վերջացաւ գործը :

Հօճան տեղն ի տեղը ըսած ըլլալու էր թէ քանի՛ հողի պիտի փախչէինք . որոշուածները 60էն աւելի էին . իսկ երբ մէկ կողմէն փախչիլ սկսուէր , ըսել է ոչ ոք պիտի մնար սենեակին մէջ :

Հազարապետը ու պաշտօնէութիւնը բանտարկեալները պատժելու մասին չէր որ կը մտածէին , այլ եղածը իրենց երազ կը թուէր . միթէ կարելի՞ էր գիշեր ցորեկ հսկողութեան ներքեւ գտնուած միջոցին այդպիսի հսկայ գործ մը գլուխ հանել . ահա թէ ինչո՞ւ կը զարմանային և ինչու ժողովուրդը բացառանջելով պրկուեցնէր կը խածնէր : Հազարապետը նկատեց թէ այդչափ բանտարկեալներ պատժելը կրնայ գէշ հետեւանք ունենալ և խռովութիւն յառաջ գալ . և արդէն իրենք պատասխանատու պիտի մնային . քանի որ պահապաններուն անդգուշութիւնը և լաւ չհսկելու արդիւնքն էր այդչափ մեծ գործ մը գլուխ հանելը . չէ

որ սկիզբէն մինչեւ վերջը բանտարկեալի մը նպատակը փախչիլն է . բանտարկեալները ինչո՞վ մեղաւոր էին : Այս խորհրդակցութիւններ փոխանակուելէն վերջ ընդհ . դատախազին և հազարապետին միջեւ , հազարապետը ոտքի ելաւ և տնօրէնը ու փոխ-տնօրէնը կանչելով քանի մը խօսքեր փոխանակելէ վերջ մեկնեցան :

Անմիջապէս տնօրէնին գնացի որ իր սենեակին մէջ ոստիկաններէ և աչքի զարնելիք բանտարկեալներէ շրջապատուած էր , պոռալով ըսի .

— Ես Մահմուտ պէյի հետ հաշտուած եմ (այո՛ , ըսաւ Մահմուտ պէյ) . կը խնդրեմ չուտով իմ անկողինս նորէն իմ հին տեղս տանելու հրաման ընէք , այլեւս վայրկեան մը իսկ մեծ սենեակը մնալ չեմ ուզեր :

Տնօրէնը , փոխ-տնօրէնը , ոստիկանները և ներկայ գտնուող բանտարկեալները սկսան ցաւակցական և խնդակցական ձեւով հետեւեալ խօսքերն ըսել .

«Տեսէք , գէշ տրամադրութիւն , և սատանան ի՞նչ կ'ընէ մարդս . Արթին աղան սպառնաց Մահմուտ պէյը սպաննել . իրեն տեղը փոխուեցաւ . այս ամէնը չար սատանային գործք չէ՞ր : Արթին էֆէնտին կ'ուզէր միջին սենեակը երթալ և անկողինը ներս մտցնելու պահուն յանկարծ իր որոշումը փոխեց և մեծ սենեակը գնաց : Ո՞վ ինչ կ'ուզէ թող ըսէ , Արթին էֆ . պարկեշտութիւնը մէջտեղն է , եթէ ինքը տեղեկութիւն ունենար , մեծ սենեակը մտած միջոցին Արմենակը իրեն պատիւ ընելով իրեն տեղ բանալ կուտար . բայց Արթին աղան գնաց պահապաններուն ճիշդ քովը ընտրեց իր անկողինը . չէ մի որ իր մէկ մատը չարժեղութեամբ իսկոյն պահապանները պիտի իմանային : Հազարապետը և միւսները ներս մտած պահուն Արթին աղան հետաքրքրուած կ'ուզէր մեզմէ իմանալ թէ ի՞նչ

անցած դարձած է. վերջապէս Արթին աղան պարկեշտ մէկն է:»

Այս խօսքերը փոխ-տնօրէնը և ոստիկանները կ'ըսէին: Տնօրէնը ինծի ըսաւ.

— Արդէն հազարապետը հրամայեց տեղափոխութիւն և պիտի ընենք հիմա:

Կ'ուզէք ըրէք, կ'ուզէք մի ընէք. վայրկեան մը այլեւս այն սենեակը չ'իմ մնար, որովհետեւ ես շատ յուզուած եմ:

Տնօրէնը և ամբողջ ոստիկանութիւնը մէկ բերան, «հաւա՛ հաւա՛, մենք լաւ ճանչցած ենք քու պարկեշտութիւնդ, բնաւ հոգ մի՛ ընենք», ըսին:

Անկողիմաս վայրկենապէս փոխադրեցին փոքր սենեակն, ինչպէս նաեւ քանի մը բանտարկեալներ փոխադրեցին միջին սենեակը:

Շատ կը ցաւէինք որ Հօճայի մը մասնութեամբ այդ ծրագիրն իսկ վիժած էր:

Բանտարկեալներէն ոմանք երբ միջին սենեակը կը փոխադրէին, յանկարծ փոխ-տնօրէնին տղան Հիւսէյին տասնապետ բանտարկեալին մէկին չղթային օղակն ուզեց քննել: Առհասարակ չղթայի օղակին վրայ քուրջի կտորնէր կը փաթթէին որ պէսզի օղակը սրունքի ոսկորին դպչելով չցաւցունէր: Գուրջի կտորները քակելէն վերջ տեսան որ չղթան օղակին միացնող երկաթ ձողիկին ծայրը խարտոցով կտրուած էր, որով վայրկենական կերպով չղթան ոտքէն կրնար ելլել: Իսկոյն սկսան մեծ սենեակը գտնուող բանտարկելոց ամենուն չղթաներն ալ քննել. երեւան եկաւ որ 40է աւելի բանտարկեալները նոյնն ըրած էին, որպէս զի բացուած ծակէն դուրս ելածնուն պէս ոտքերնուն չղթան հանէին ու ազատ կերպով քալէին. ուրեմն հաս-

կըցան որ անոնք բոլորն ալ փախչելու պատրաստուած էին: Ես չէի ուզած օղակիս ձողիկը խարտոցել, նկատելով որ հակառակ պարագային կրնանք չյաջողիլ և երբ այդ ձողիկի ինդիքը երեւան ելլէր, փախչելու դիտաւորութիւնս պիտի ապացուցուէր, իսկ քաղաքէն դուրս ելած միջոցիս ես կարող էի քովս գտնուած խարտոցով հինգ վայրկեանէն ոտքիս ձողիկը կտրել հանել:

Տնօրէնութիւնը անշուշտ խարտոցները գտնելու համար խուզարկութիւն պիտի ընէր, և ըրաւ. բայց 5-6 հատէն հազիւ կարողացաւ 3 հատ գտնել: Տնօրէնը գիտէր որ ուրիշ խարտոցներ և դանակներ ալ կան բանտարկելոց քով. այդ ճիշդ էր, կար, բայց անկարելի էր գտնել. իրենք քանի մը անգամներ փորձով տեսած էին որ չեն յաջողիր. կը զարմանային թէ խուզարկութեան միջոցին ո՛ւր կը պահէին կամ ի՞նչ ձեւով իրարու փոխանակելով ոստիկաններու աչքէն վրիպեցնել կուտային: Արդէն այն բանտարկեալներն որ անճարակութեամբ դանակնին և այլ արգիլեալ իրեղէնները ոստիկաններուն ձեռքը կ'անցընէին, այդպիսիները իրր անճարակները կը յանդիմանուէին բանտարկեալներէն:

Հաշիշի մասին քիչ մը բացատրութիւն տալը կարծեմ իր օգուտը պիտի ունենայ առ ի զգուշութիւնս:

Հաշիշը առհասարակ կլկլակով կը ծխեն որ աւելի ազդեցիկ կ'ըլլայ, բայց քանի որ բանտին մէջ կլկլակը արգիլուած է բանտարկեալները սիկառէթի մէջ դնելով կը ծխեն որ այնչափ ազդեցիկ չըլլար, իսկ թուզի մէջ դնելով չաքարով անուշ շինելը և մանաւանդ քիչ մը աւելի հաշիշ դնելը ազդեցութիւնը կ'աւելնայ որով այդ անուշը ուտողը մօտաւորապէս 24 ժամ անկենդան պառկած տեղը կը մնայ:

Շատերը ժամանցի և քիչ մը զուարճանալու համար հաշիշ կը ծխեն։ Իսկ երբ այդ ծխողները անզգալաբար կ'սկսէին մոլին դառնալ, ո՛հ, այն ատեն է որ բահը, բրինձը ձեռքերնին առած իրենց դերեղմանը կը փորեն և քայլերնին դէպ ի գերեզման կ'ուզղեն և ոչ ոք կրնայ զիրենք ազատել։

Սեւանիկէն բանտարկեալ մը եկաւ կ'ըսէին թէ ինք արդէն հաշիշի մոլին դարձած է։ Ինք բաւական բարեկեցիկ մէկն էր, առողջ և հազիւ 24—25 տարեկան։ Հաշիշը թէ՛ կը ծխէր և թէ՛ կուտէր։ Հազիւ թէ երկու ամիս անցաւ, հետզհետէ սկսաւ նիհարնալ և գունատիլ։ Վերջին ատենները իրեն համար հաց ու կերակուր բնաւ նշանակութիւն չունէին։ Քովը ունեցած ստակները սպառեցաւ. սկսաւ օրական հացերը, անկողինը ևն. ծախել. վերջապէս այն աստիճան չքաւորութեան հասաւ որ միայն մէկ շապիկն ու ներքնաշորը մնաց։ Շատ կը ցաւէինք որ այդ երիտասարդը մոլին էր եղած հաշիշին։ Բժիշկէն խնդրեցինք որ եթէ կարելի է մեր ծախքով դեղեր տայ որպէս զի այդ մոլութիւն անցնի։ Բժիշկը յայտարարեց թէ այլեւս ոչ էր, ըլլալիք դարմանները պարապ էին և դեղը բնաւ ազդեցութիւն չընէր։ Բժիշկին ըսածը շատ ճիշտ էր. երիտասարդն այլեւս կմտաւ ու ոսկոր դարձած էր։ Դրեթէ սկսաւ մուրալ և ձեռքը անցած դրամները իսկոյն հաշիշի կուտար։ Օր մը բանտին բակին մէջ գետին փռուած կը դալարուէր և լալով բանտարկելոց կ'ըսէր։

— Ա՛խ, Աստուածնիդ սիրէք, քիչ մը հաշիշ տուէք ինծի։

Յանկարծ փորին վրայ պառկեցաւ. այլեւս ո՛չ կուլար և ոչ կ'աղաչէր։

Բանտարկեալները հետաքրքրուեցան բայց ի զո՛ւր, մեռած էր հէք երիտասարդը։

Ահա թէ անզգուշութեամբ և անհեռատեսութեամբ հաշիշին մոլի եղողներուն վախճանը ի՛նչ կ'ըլլայ։

Մասնիչը՝ ինչպէս ըսինք, էմին Հօճան էր. մեր փոքր գօվուշը կը պառկէր, որով չէր կրնար գիտնալ թէ մենք մեծ սենեակին մէջ ծակ բացած ենք փախչելու համար. հետեւաբար նորէն մասնիչը պէտք էր մեր համաձայնողներու մէջէն ըլլար. քանի որ մենք այնչափ զոհողութիւն ըրած էինք և 4—5 ժամէն պիտի ազատէինք, և քանի որ մասնիչը մեր մէջէն ելաւ, որո՞ւստ էիմի անպատեհաւ գայն գտնել եւ մեր ուզածին պէս պատժել։ Մեր այս որոշումը ոչ թէ միայն բանտարկեալները գիտէին, այլ նոյն իսկ բանտին պաշտօնեաներն իսկ տեղեկութիւն առած էին։ Սկիւպցի Ակօն երբ կը տեսնէ որ մերինները որոշած են մատնիչը անպատճառ երեւան հանել, նկատելով որ օր մը թերեւս կասկածով մէկ երկու անմեղ բանտարկեալներ զոհուին այդ խնդրոյն, կը խղճահարի և չուզեր որ իր պատճառաւ ուրիշները զուր և անմեղ տեղը զոհուին, կ'որոշէ ինդիքը իսկութեամբ պարզել։

Ակօն թէեւ 15 տարուան դատապարտեալ, բայց զրեթէ երկու տարիէն ազատ պիտի արձակուէր, իրեն առաջարկուած էր փախչիլ, բայց ինք չէր ուզած մասնակցիլ։ Սկիւպցի Իպրահիմը որ դեռ ութը տարուան պատիժ ունէր լրացնելիք, դեղեցիկ սիրուն տղայ մ'էր հազիւ 18—19 տարեկան։ Ակօն կը սիրէր զայն, և չէր ուզէր որ Իպրահիմ իրմէ զատուի։ Իպրահիմ մեզի հետ պիտի փախչէր. Ակօն ալ ստիպեալ մեզի հետ պիտի փախչէր, քանի որ չէր ուզէր Իպրահիմէն բաժնուիլ։ Ակօն որչափ որ Իպրահիմը կը համոզէ անկարելի կ'ըլլայ, Ակօն այս տարակուսանաց մէջ կ'որոշէ իր խելացի մէկ բարեկամին խորհուրդ հարցնել, և որովհետեւ Ա-

կօյին բարեկամն էր էմին Հօճան և բանտին մէջ այն համբաւն ունէր որ մըջիւնին վրայ կոխելն անգամ մեղք կը նկատէր, ուրեմն Ակօն կ'երթայ ինդիբը Հօճային կը պարզէ: Հօճան նախ Ակօյէն մանրամասն կերպով կ'իմանայ և կ'ստուգէ ծակին ուր տեղ ըլլալը և որ գիշերը պատրաստ ըլլալը: Հօճան Ակօյին խորհուրդ կուտայ չփախչիլ և նոյն օրն իսկ կ'երթայ կը մատնէ: Մերինսները երբ կը տեսնեն որ Ակօն բոլորովին միամտաբար էմին Հօճայէն խտրուած է և Հօճան Ակօյի վստահութիւնը չտրաչար գործածած Ակօյին բան մը չըրին:

Էմին Հօճան այլեւս Լիւան չբերին որպէս զի տեղն ի տեղը չյօշոտուէր, կառավարչատան բանտը պահեցին մինչեւ որ ի վարձ իր մատնութեան մնացած 5 տարի չղթայակիր պատիժը բերդարդելութեան փոխուեցաւ:

*
* *

Խորհեցայ որ ուզած ժամանակս կարող եմ ոտնկան մը հետ առնելով չուկայ երթալ. կարող էի գինետուն մը մտնել մէկ ոնկիւն մը առանձնանալ և քովիս ստիկանին հինգ դուշ տալ և քանի մը քայլ հեռուն գտնուած խանութէ մը 50—60 փարայի բան առնել տալ, վերջէն մնացած դրամը իրեն թողուլ իբր նուէր: Կարող էի գինեղանին իբր նուէր քառորդ մը կամ կէս մէծիտ տալ ու առանց ոստիկանին գալուն սպասելու՝ ելլել իբր թէ Լիւան կ'երթամ ու տուն մը մտնել. կարող էի Խալիլին պատուիրել որ պատրաստածս Արարներու մաշլախ մը, ոտնաման մը ու «Ակալ» ծրարս բերէր լսած տունս յանձնէր և գիշերուան ժամը մէկին միջոյին այդ հագուստով իբր Արաբ մը պարիսպի դուռնէն դուրս ելլել և ուղղակի Պասա երթալ: Ասոնց ամէնքը փորձած էի և կատարելապէս յաջողելուս ընտել կատարած չունէի:

Շատ աշխատեցայ, չկրցայ Աքեայի բարեկամներէս մէկը համոզել որ առանց ոստիկանի և առանց ուրիշէ մը տեսնուելու իրենց տունէն ներս մտնեմ և երկու երեք ժամ վերջը իբր ֆէլլահ կամ Պէտէվի մը տունէն դուրս ելլեմ:

Բարեկամներս այնչափ վախկոտ էին որ առաջարկս ընդունելու չյանդգնեցան: Ուրեմն ինծի կը մնար ինքզինքս բախտին յանձնել ու սպասել:

ԺԲ.— ՀՆՁԱԿԵԱՆՆԵՐԸ ՆՈՐԷՆ ԿԸ ՊՈՐՄԵՆ

Էմին Հօճայի մատնութիւնը որչափ որ մեր ծրագիրը ոչնչացուցած էր, որչափ որ այդ անագին աշխատութիւննիս յումպէտս վատնուած էր, բայց թող չկարծուի թէ մենք յուսահատած էինք և փախուստի միջոցներ չէինք փնտռեր: Այդ դէպքէն ի վեր թէեւ բանտին հսկողութիւնը շատ լուրջ կերպարանք առած էր, սակայն այդ ամէնքը մեզի համար կարեւորութենէ զուրկ էին. Աքեայի Լիւանը Թուրքիոյ ուրիշ բանտերուն չէր նմաներ. ամբողջեան տեսակէտով սոսկալի բան էր. իրաւ էր որ առածի կարգ անցած էր թէ «Աքեայէն փախչողը առիւծ է»

Շատ բնական է որ բանտարկեալի մը մխիթարութիւններէն մէկն ալ դուրսէն ստացած նամակն է, մանաւանդ երբ այդ նամակը ընտանեկան կամ ընկերական ըլլայ:

Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած արհաւիրքներուն գիտակ էինք: Պոստոյ լրագիրներուն մէջ երբ պաշտօնական հրատարակութիւնները կը կարդայինք թէ Ասալիւ պէրքեմալ sp, և կարգ մը Հայերու կողմէ եղած

գրութիւնները որոնք իրենց վիճակէն դո՛ւ ըլլալնին կը յայտնէին, և կարգ մը թերթերու մէջ եղած հերքումները, իսկոյն կը հասկնայինք թէ Հայաստան և Հայաքնակ քաղաքները ի՞նչ ճգնաժամեր կ'անցունէին, թէեւ Ֆրանսական ու Անգլիական թերթերէն ալ կը տեղեկանայինք, բայց երկրէն գրուած ընկերի մը և քաղաքարակիցի մը նամակներէն աւելի շատ բաներ կը հասկնայինք որոնք մեզի համար բացարձակ ճշմարտութիւններ էին:

Ահա այս տեսակ նամակներէն մէկն էր որ կ'ստանայի Վան գտնուած մէկ ընկերէս, որ կ'ըսէր.

«Չեմ կարծեր որ մինչեւ նամակիս քեզ հասնիլը (որ քիչ մը ուշացուցի) իմացած չըլլաս մեր գլխուն եւ կած չարաշուք աղէտները: Գիտեմ, քեզ հասած տեղեկութիւնները թերի պիտի ըլլան, բայց ես պիտի ջանամ որչափ կարելի է մանրամասն գրել, քանի որ վստահ եմ թէ նամակս ապահով ձեռքդ պիտի հասնի:

Թերեւս լսած ըլլաս որ Վան զրկուած է զինուորական քննիչ Ֆէրիք Սաատէթին փաշան: Այս Սաատէթին փաշան Հայ եղած է և երիտասարդ հասակին Իսլամացած: Ինքը բնիկ Բաղէշցի է և որուն եղբայրը Գահիրէի մէջ նշանաւոր գործ մը ունի. բաւական հարուստ և լաւ դիրքի տէր է:

«Սաատէթինի փոխանակ քննիչի անուն տալու, լաւ է ըսել որ իբր ջարդի կազմակերպիչ Վան զրկուեցաւ և ըստ այնմ ջարդը պատրաստեց: Զօրքերուն պարզ հագուստ հագցուց և այդ ծպտեալ զօրքերը խուժանին առաջնորդ կարգից անոնց գործը դիւրացանելու համար: Մենք շատ ստոյգ աղբիւրէ լսած էինք որ ջարդ տեղի պիտի ունենայ քանի մը օրէն և գիտէինք որ կառավարութիւնը պատրուակ մը պիտի ստեղծէ,

որով շատ զգոյշ էինք տեղի չտալու համար: Ուստի մենք (Հնչակեաններս, Արմենականներ և Դաշնակցականներ) իսկոյն ժողով մը գումարելով ինքնապաշտպանութեան ծրագիր մը կազմեցինք և անյապաղ գործադրութեան սկսանք յանկարծակիի չդալու համար: Այգեհոտանի մէջ քանի մը տեղեր դիրք բռնեցինք, այնպէս որ անկարելի էր որ խուժանը կարենար Հայոց

Միրսիշ Թերլէմէզեան (Աւետիսեան) Արմենական ներկայացուցիչ

թաղերը մտնել և ջարդի սկսիլ: Իսկ այն Հայերը որ ջարդուեցան, պատճառն այն էր որ այդկողմերը դիրք բռնել կարելի չէր:

«Կառավարութիւնը, և մանաւանդ Սաատէթին փաշան երբ մեր դիրք բռնելը տեսան շատ զայրացան, որովհետեւ դժուար էր իրենց համար չղթան խզել և

Հայութեան հոծ բնակավայր եղող թաղերը մանեկ ու ջարդեղի :

«Ամբողջ հինգ օր մենք մեր դիրքին վրայ կեցանք . ո՛չ զօրքը և ոչ ալ խուժանը չկրցան մեզի մեր դիրքերէն հեռացնել : Կառավարութիւնը ճարահատեալ ստիպուեցաւ մեր բռնած դիրքերուն դիմաց թնդանօթներ զետեղել , և սպառնալ որ անձնատուր ըլլանք : Անձնատուր ըլլալը ոչխարի նման մորթուիլ ըսել էր , որով մեզի համար շատ դժուար էր համակերպիլ այդ հրաւերին : Կառավարութիւնը երբ դիրքերէն մերժու-

Մարտիկ Սարուխանեան Հնչակեան կուսակցութեան ներկայացուցիչ զական պատասխան ստացաւ , զիմեց Անգլիական հիւպատոսին միջնորդութեանը . հիւպատոսը խոստացած էր իր միջնորդութիւնը կատարել գոհացուցիչ կերպով ի նպատակաւ կառավարութեան : Հիւպատոսը գլուխը ֆէս մը դրած և իր թարգմանը հետն առած ուղղակի Առաջնորդարան կ'երթայ այն պահուն որ Քաղաքան Ժողովը նիստ կ'ունենար , ահագին աղմուկ մը կը բարձրացնէ և Սահակ վարդապետին (Առաջն. Տեղապահ) կ'ըսէ .

«—Շո՛ւտ . ե՛լ երթանք , սա յեղափոխականները

համագէ որ դիրքերնին թողլով Վանէն հեռանան , ապա թէ ոչ կառավարութիւնը որոշած է ամբողջ քաղաքը և մասնաւորապէս Հայոց թաղերը թնդանօթի բռնել :

«Սահակ Վրդ . և Քաղ . Ժողովը ստիպեալ կը համակերպին և կ'որոշեն որ Սահակ Վրդ . Անգլ . հիւպատոսին հետ երթայ դիրք բռնող պիտերը համագէ որ իրենց դիրքերը թողլով Վանէն հեռանան :

Պետ Դաւանկցութեան ներկայացուցիչ

«Բանակցութիւնները բաւական երկար տեւեցին . երբ տեսանք որ մեր չհեռանալովը ամբողջ Հայոց թաղերը թնդանօթի պիտի բռնէ թուրք կառավարութիւնը , խոստացանք յեղափոխականներս Վանէն հեռանալ պայմանաւ որ մեր հեռանալէն վերջ ջարդ տեղի չունենայ :

«Վանէն գէպ ի Պարսկական սահմանագլուխը մեկնող և Պարսկաստան անցնող 19—22 ասորեկան 600ի

չափ Հայ երիտասարդները երբ Պարսկաստանի սահմանադրուիւր կը մօտենան, իսկոյն Քիւրտերէն կը պաշարուին և կռիւր կ'սկսի սոսկալի կերպով ու քանի մը ժամ տեւող կռիւէ ետք հազիւ 8—10 երիտասարդներ ողջ մնալով ինքզինքնին Պարսկաստան կը նետեն. միւս մնացեալները բոլորն ալ կռիւին մէջ կը մեռնին կամ Քիւրտերէն կը խողխողուին: Ըսել է կառավարութիւնը և Սատտէթին փաշան ծուղակ մը լարած էին Հայ կողմնակիցներուն համար, այնպէս որ մերինները քաղաքէն հեռանալուն պէս. Քիւրտերուն հեռագրած են եղեր որ մերինները պաշարեն և տեղն ի տեղը կոտորեն: Իսկ ասդին Վանայ մէջ, մերինները հեռանալուն պէս, խուժանը անարգել մտաւ Հայոց թաղերը, և սկսաւ ջարդել, կոշտպտել, թալանել ու վառել:

«Հայկազանքը և Թորոմանէնց թաղը դիրք բռնել անհար էր. այդ թաղերը գտնուող 18—45 տարեկան 171 Հայեր երեւոյց գրացի Կալիպ փաշային տունը ապաստանած էին որպէս զի ջարդուելէ վերժ մնային: Սատտէթին փաշա եղածն իմանալով իսկոյն լուր կը զրկէ Կալիպ փաշային որ իր տունը ապաստանած Հայերը դուրսը պատրաստ կեցող խուժանին յանձնէ:

«Կալիպ փաշա նախ կը մերժէ յանձնել, իսկ վերջէն երբ կը տեսնէ որ Սատտէթին փաշա բացարձակապէս կ'սպառնայ, ուստի Կալիպ փաշա կ'ստիպուի տեղի տալ:

«Կալիպ փաշայի տան փողոցի դուռը կը բացուի, խուժանը դռնէն դուրս ելլող 171 հայերը մէկիկ մէկիկ դառնուելի նման կը մարթէ և սպաննուածներուն արիւնը ջուրի պէս փողոցը կը վազէ:

«Պանթարճեան Հայրապետ էֆ., որ Կալիպ փաշայի բնակարանն ապաստանած էր, արդէն ատրիճանով

(բիւթպէ) պատուուած և Իտարէի ժողովին անդամ էր: Հայրապետ էֆ. ն Կալիպ փաշայի ախոռը կը տանին և չորցած կիւպրէի մէջ կը թաղեն ամբողջովին ու բերանը քիչ մը չոր խոտ կը դնեն որպէս զի այդպէսով չնշառութիւն ունենայ: Նոյն ախոռին մէջ կը պահեն նաեւ Հայրապետ էֆ. ի եղբոր տղան Նշան էֆէնտին:

«Պէլէտիէի Չափուններէն Րէճէպը (անշուշտ մատնութեամբ մը) ախոռ կ'երթայ և Հայրապետ էֆէնտին կիւպրէին մէջէն դուրս կը հանէ, ինչպէս նաեւ Նշան էֆէնտին և կը դառնայ Հայրապետ էֆէնտին կ'րտէ ի ներկայութեան Նշան էֆէնտիի, բոլորովին գռեհիկ և նախատական ձեւով մը:

«Օլան Հայրապետ էֆ. բաթօյը չըգարդ, օլան Հայրապետ էֆ. սեթրիյի չըգարդ, օլան Հայրապետ էֆ. բանթօյը չըգարդ:»

«Հայրապետ էֆ. ստիպեալ կը համակերպի և անկէ վերջ Րէճէպ չափուշ կ'սկսի անխնայ և անլուր կերպով յօշոտել խեղճ Հայրապետ էֆ. ն, Րէճէպ չափուշ դիտմամբ Նշան էֆ. ն հոն կեցուցած էր որպէս զի իր հօրեղբորը յօշոտման ներկայ ըլլայ և յետոյ կարգն իրեն դար: Նշան էֆ. իր հօրեղբոր ենթարկուած սրտամորմոք վիճակը տեսնելով սաստիկ յուզումէն արիւնը իր երակներուն մէջէն չրջան ընելէ կը դադրի և յանկարծամահ կ'ըլլայ, այնպէս որ Րէճէպ ճիւղը Նշան էֆ. ն յօշոտելու նպատակին չհասնիր:

«Այս դէպքէն վերջ Րէճէպ չափուշ Հայրապետ էֆ. ի բալթօն և միւս հագուստները հագած ազատ համարձակ քաղաքին մէջ կը պտտի: Ահա այսչափ համառօտ նկարագրութիւն մը մեր Վանայ դէպքին մասին» կը վերջացնէր ընկերս իր նամակը:

Եթէ հինգ վեց տարուան բանտային կեանքիս մէջ

եղած էին պարագաներ որ գէշ աղբեցութիւն ըրած էին վրաս, ատոնց մէկն ալ և ամենատոսկալին ընկերօջս այդ նամակին պարունակութիւնն էր որ կարդալով սիրտս արիւնոտիլ սկսաւ և գլխու պտոյտ մը ունեցայ: Հայրենակիցներուս այդ խուժողուժ փնձակին ենթարկուիլը կտրելի չէր որ աչքերէս արտասուեաց չիթեր չխլէին: Թէեւ կ'ըսէին թէ այրած սրտին արտասուքը զովութիւն կը պատճառէ, բայց ես բան մը չէի զգար. միայն խիստ վրէժնդրական ոգիի մը արծարծումը կ'զգայի սրտիս մէջ. բայց վրէժ ըսելով լոկ բառ մ'էր որ կ'արտասանէի, քանի որ Ա. քահայի զնտանին մէջ կաշկանդուած էի:

Ընկերօջս սոյն ցաւալի նամակը կարդալէ վերջ խկոյն ցաւեցայ որ բան մը մոռցած էին ընելու: Անգլիական հիւպատոսին հետ պայմանաւորուելէ վերջ 600 երիտասարդներ դեռ Վանէն չհեռացած, պէտք էր որ Պաշ-Գալէի կամ Կեաւարի հեռագրաթերերն ամբողջովին կտրէին, որպէս զի Վանէն արուած ջարդի հրամանը կամ պաշարման հրահանգն այդ Քիւրտերուն չը հասնէր, ախտոս որ մոռցած և այդ պարագան նկատի առած չէին. եթէ հեռագրաթերեր կտրած ըլլային, մեր կտրիճները առանց փնտրուելու և կամ արգելքի հանդիպելու Պարսկաստան պիտի հասնէին:

Պուսէն մեր ընկերները կը գրէին թէ իրենք միշտ կը գործեն, մանաւանդ երբ առիթը ներկայանայ, և երբ համոզուին որ ձեռնարկուելիք գործէն արդիւնք մը յառաջ պիտի գայ, և մեր դատին նպաստաւոր ըլլայ: Գիտէինք որ Պուսոյ մէջ ցոյց մը պիտի ըլլար. բնական էր որ օրէ օր այդ լուրն առնելու բարեբախտութիւնն ունենալ սպասէինք:

Յոյցը տեղի ունեցած էր 1895 Սեպտեմբեր 18/ին.

Սաշվերացի Երկուշաբթի օրը: Հնչակեաններու աղբցոյցը նկատուած էր երկրորդ Յուլիս 15 (այսինքն Պատրիարքարանի ցոյցը):

Առջի չարաթ օրը Հայերը վեց մեծ պետութեանց դեսպաններուն յայտարարութիւն կը դրկեն. թէ ժողովուրդը խաղաղ ցոյց մը պիտի ընէ Թուրք կառավարութենէն պահանջելու որ երկրին մէջ բարենորոգումներ մտցունեն: Քանի որ ցոյցը զուտ խաղաղասիրական հանգամանք պիտի ունենայ, ուստի ոստիկանութեան կամ զինուորական իշխանութեան կողմէ եղած միջամտութիւն մը այդ ցոյցը արգելելու համար կրնայ ծանր հետեւանքներ ունենալ. հետեւաբար ատոր պատասխանատուութիւնը այժմէն կը ձգենք Օսմանեան կառավարութեան վրայ: Յայտարարութեան երկու թրքերէն օրինակներէն մին եղեռնադատ ատենի նախագահին և մին ալ ընդհ. դատախազին ղրկուած էր: Նախագահը կը կարդայ իր ընկերներուն որոնք խկոյն կը գունատին և անկէց վերջը կը տանի կը յանձնէ դատական նախարարին և ան ալ կը զրկէ ոստիկանութեան նախարարին: Նոյն իրիկունը ոստիկանութեան անօրէն Հիւսնին Նազըմին կողմէ Իզմիրլեանին կուգայ խնդրել որ յեղափոխականներու պետերը հրաւիրէ և խնդրէ որ ցոյց չընեն: Իզմիրլեան կը պատասխանէ.

— Ես ոչ յեղափոխականներու մեծը կը ճանչնամ և ոչ փոքրը. ինչ որ կրցայ ըսել յուսահատ ժողովուրդին ըսած եմ, այլեւս ուրիշ բան չեմ կրնար ըսել:

Նոյն գիշերը Երլտըղի մէջ ժողով կ'ըլլայ և Նազըմն ալ ներկայ կը գտնուի. կ'որոշեն Բ. Դրան փողոցները զինուորներով չըջապատել: Հնչակեանները գիտէին թէ այդպէս պիտի ըլլայ: Կիրակին խաղաղ կ'անցնի. քանի որ ցոյցի կ'սպասուէր, Հայերուն յուսահատութիւն կը

պատճառէ ցոյց չբլաւը, իսկ Թուրքերուն ուրախութիւն:

Այդ օր Ալէաթճեան Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս (Կիլիկիոյ Կաթողիկոս) Սկիւտարի Ս. Խաչ Եկեղեցիին մէջ կը պատարագէ և քարոզ կը խօսի «Խաչը պիտի յաղթէ աշխարհի» բնաբանով. ներկայ գտնուող ժողովուրդը Կեցցէ՛ Յեղափոխութիւն, Կեցցէ՛ Հայաստան կը պօռա:

Երկուշաբթի 3—4000ի չափ Հայեր կը խռնուին Գումգարու. այդ բազմութեան մէջ ահագին թուով Վանեցի, Մշեցի, Բաղէշցի և Պոլսեցի կիներ ու աղջիկներ ալ կը գտնուին: Իզմիրլեան այդ արտակարգ բազմութիւնը տեսնելով կ'զգայ թէ բան մը կը դառնայ: Ժամասացութիւնը հանդարտ կերպով կը շարունակուի մինչեւ Լցաք ի քարութեանց քոց Տէր, և Իզմիրլեան ըստ Սովորութեան եկեղեցիէն երբ դուրս կ'ելլէ, չորս օրիորդներ իրեն կը ներկայանան և կը խնդրեն որ իրենք ըսելիքներ ունին և բարեհաճի լսել:

Օր. Մառի Պէյլէրեան (Տիկին Աւետիս Նազգաշեան) իսկոյն կ'սկսի երկար, յուզիչ և սրտառուչ ճառ մը կարդալ նկարագրելով Հայաստանի վիճակը և Հայոց անտանելի դրութիւնը, որուն եղբակացութիւնը կ'ըլլայ խնդրել Իզմիրլեանէն որ դիմէ Եւրոպական վեց մեծ տէրութեանց ղեսպաններուն, որպէս զի Հայ ժողովուրդը չթողուն բնաջինջ ըլլայ բռնապետութեան ձեռքը: Եթէ այդ տէրութիւնները նորէն պիտի լսեն, Հայերը գիտեն թէ ինչպէս պիտի մեռնին: Իզմիրլեան շատ կը յուզուի և կը պատասխանէ թէ ինքը բնառ անտարբեր գտնուած չէ և ոչ ալ իր պաշտօնին մէջ անփոյթ. կը խոստանայ երթալ կառավարութեան դուռը կրկին զարնելու և խնդիրը ղեսպաններուն ներկայա-

ցնելու: Կը յորդորէ որ ցրուին և ինք պէտք եղածը պիտի ընէ: Իզմիրլեան երբ կը պատրաստուի Պատրիարքարան երթալ, ուրիշ օրիորդ մը կ'ըսէ.

— Սրբազան, ժողովուրդը մահ կամ Ազատութիւն կ'ուզէ:

Իզմիրլեան մեկնելէ վերջ՝ ժողովուրդը թափօր կը կազմէ և Ջայնն հնչեց Էրզրումի Հայոց լեռներէն երգն երգելով ճամբայ կ'ելլէ դէպի Բ. Դուռ. նոյնպէս և ուրիշ կողմէ Հայ թափօրներ ևս կը հասնին Բ. Դրան առջեւ, բայց Հայերուն կ'արգիլուի իրենց պահանջագիրը պաշտօնապէս տալ Եպարքոս Սայիտ փաշայի: Յանկարծ՝ պալատական թիկնապահ մը կը հասնի ձիով և իր ձեռքն ունեցած կանանչ անդուսի մէջ դրուած Իրատէն Բ. Դրան հակիչ հաղարանագիրն կուտայ ըսելով.

— Ջարմեշու հրաման ե:

Թիկնապահ Սէրվէթ պէյ երբ այդ խօսքը կ'ըսէ, հոն գտնուող 18—19 տարեկան գաւառացի Հայ մը իր ձեռքն ունեցած ատրճանակով մը Սէրվէթ պէյը ձիէն վար կը բերէ և մահը վայրկեանական կ'ըլլայ:

Ահա այդ ատեն ճակատամարտը կ'սկսի Հայերու, ոստիկաններու և զօրքերու միջեւ: Չաթալ խանէն ալ կը հասնին 500ի չափ Հայերը, ինչպէս նաեւ սօֆթաներն և կռիւը կը սաստկանայ:

Մէկ ժամէն աւելի Պոլիս, Բերա և Ղալաթի տակն վրայ կ'ըլլան: Բ. Դրան պաշտօնեաները ինքզինքնին կամուրջ ձգելով շոգենաւ կը նստին ու կը փախչին:

Սուլթանը միշտ իր թիկնապահները կը զրկէ եղբր տեղեկութիւններ առնելու և կամ հրահանգներ տալու:

Իզմիրլեան իբր թէ հիւանդ Պատրիարքարանը պառկած կ'ըլլայ: Եպարքոսին թիկնապահը կուգայ զինքը Եպարքոսին քովը հրաւիրել, տեսակցելու հա-

մար : Թիֆլիսապահը մեկնելէն քիչ վերջ նորէն կը վերադառնայ պաշտօնական գրութիւն մը բերելով , որուն տակ ստորագրած կ'ըլլան Եպարքոսը , Շէյխ-Իւլ-Իսլամը , արտաքին և ներքին գործոց նախարարները , որով կը հրաւիրեն Իզմիրլեանը որ խօսք հասկցնէ ժողովուրդին , ցրուէ և հանդարտութեան հրահանգներ տայ : որովհետեւ ցոյցը վերջանալէն յետոյ ցուցարարները և թէ անագին բաղմուծեամբ Հայեր Գումգաբուի , Բերայի և Ղալաթիոյ եկեղեցիները լեցուած էին . կը վախճային որ դուրս ելած միջոցին պիտի յոջօտուէին անգլիթօրէն : Քիչ վերջը Սուլթանին թիֆլիսապահը կուգայ և Սուլթանին Իրատէն կը հաղորդէ Իզմիրլեանին որպէս զի ժողովուրդը ցրուէ : Իզմիրլեանի քարտուղարը նոյնը կը պատասխանէ թիֆլիսապահին ինչ որ պատասխանած էր Եպարքոսի պաշտօնագրին թէ ինքը անկարող է ժողովուրդը համոզել և ցրուել կամ ապաստանարանէն դուրս հանել : Այս պատճառաւ գիշերը Նազրմը երկու անգամ Պատրիարքարան կ'երթայ Իզմիրլեանը համոզելու , նորէն ի դուրս կէս գիշերին բոլոր նախարարները պալատին մէջ ժողով կ'ընեն , և երեքշաբթի ալ դեսպանները ժողով կ'ընեն Թարապիս :

Հետզհետէ կը հասնէր մեզի տեղեկութիւններ որոնցմէ ցաւօք սրտի կը տեսնէինք որ այդ ցոյցին առթիւ մեր Հայոցս կողմէ աւելի կորուստ ունեցած էինք քան թէ զինուորներու և ոստիկաններու կողմէ և թէ բնական էր որ այդպէս պիտի ըլլար , քանի որ ցոյցը զինեալ չէր , այլ անզէն և պարզ խաղաղասիրական :

Մեր հայերը ամբողջ 13 օր Բերայի , Ղալաթիոյ և Գումգաբուի Մայր եկեղեցիին մէջ փակուած մնալէ վերջ միայն վստահութիւն ձեռք բերուած էր և անկէց վերջ այդ Հայերը առանց ջարդուելու եկեղեցիներէն

ելլելով իրենց տուները գացած էին , որովհետեւ Սուլթանը Մայիս 11 ի ծրագիրը ստորագրած էր և պիտի գործադրուէր : Ահա Բ . Դրան ցոյցի արդիւնքը այս եղած էր : Ցոյցին պատճառաւ Սուլթանը Մայիս փաշան հրաժարեցուցած էր և Եպարքոսութեան պաշտօնը Քեամիլ փաշային յանձնած :

* *

Գրեթէ տարի մը առաջ Ուրֆայէն Աքեա ղրկուած էին 6—7 բանտարկեալները . անոնցմէ նշանաւոր եղող Իպրահիմ աղան մեր սենեակին մէջ կը մնար . բնական էր որ իբր բանտակից տեսնուէինք իրաքու հետ : Իպրահիմ և իր ընկերներ բնական էր որ իբր քաղաքան յանցաւոր մը ինծի պիտի մօտենային և ուզէին հետս տեսնուելով աւելի լաւ կերպով հասկնալ թէ Հայերուս նպատակն ի՞նչ է . թէեւ իրենց այս հարցումները կ'ընէին կէս կատակի ձեւով , ես ալ ըստ այնմ կը պատասխանէի , բայց հետզհետէ ինդիրը լուրջ կերպարանք ստացաւ , որովհետեւ բանտերու մէջ ու իցէ կերպով վախ չկայ , կարող են բանտարկեալներն օրն ի բուն քաղաքականութեան վրայ խօսիլ թէ՛ նպատաւոր և թէ՛ աննպատաւ : Ես իրենց մանրամասնաբար պարզեցի և զիրենք լուսաբանեցի մեր նպատակը , թէ ի՞նչ կ'ուզենք : Խեղճ Ուրֆացիները երբ մանրամասնօրէն լսեցին ինձմէ և իրողութեան վերահասու եղան , սկսան անէծք կարգալ և հայհոյել իրենց այդ հրահանգիչներուն : Ամենէն վերջը իբր օրինակ իրենց մասնաւորեցի բանտին յեղափոխութիւնը և ըսի .

Ահա դուք տեսաք որ զլիաւորապէս մեր Հայերուս նախաձեռնութեամբ էր որ այդ յեղափոխութիւնը տեղի ունեցաւ : Հիմա աչքերնսուդ առջեւ բերէք բանտին հին դրութիւնը և նոր դրութիւնը . ահա

ասոր կ'ըսեն յեղափոխութիւն: Գէշ է ասիկա. տե-
սէք մենք այդ յեղափոխութիւնը հանեցինք և հիմա
այս բանտին մէջ գտնուող ամէն աղգի բանտարկեալ-
ներն ալ կ'օգտուին. ինչպէս կը տեսնէք, մենք այս
բանտին մէջ քանի մը Հայեր ենք. բայց մենք այդ
վտանգն աչք առինք որպէս զի ամենքն ալ օգտուին
այդ բարիքներէն: Ահա Հնչակեան քօմիթէ որ կ'ըսեն,
այս է անոր նպատակը. մենք խտրութիւն չենք դնել:
Վերջապէս կարգ մը այս տեսակ խօսքերով իրենց
մտայնութիւնը փոխել տուած էի, որպէս զի նոյնիսկ
իրենց ընտանեաց գրելիք նամակներուն մէջ անուղղա-
կի կերպով պէտք եղածը կը գրէին:

Ուրֆայի ջարդը տեղի ունեցած էր և նամակները
Աքեա հասան:

Երբ Իպրահիմի և միւսներուն նամակներով գրելիք
մանրամասնաբար պարզած էին եղածները և ենթադ-
րած էին թէ Հայերը արժանի էին ջարդուելու, ևս այն
ատեն իրենց պարզեցի թէ իրենց ըրածը վայրենութիւն
է անդէն ժողովուրդին վրայ յարձակիլ և ջարդել:
Սկսայ իրենց հասկցնել գործած սխալին և էշրաֆնե-
րու և կառավարական պաշտօնէից Էնթրիքներուն դո՛-
ւերթալին: Ամենէն վերջ ևս կտրուկ կերպով իրենց
հասկցուցի թէ սկսեալ իրենց նախնիքներէն մինչեւ
օրս Ուրֆայի Հայերուն հետ ապրած էին, չէ՞ որ ի-
րենք Հայերէն միշտ օգտուած էին և նիւթական տե-
սակէտով շատ բան կը պարտին Հայերուն, թողունք
ճարտարուեստի կամ արհեստի տեսակէտը: Եթէ այսօր
Ուրֆայի գաւառին մէջ Հայ չմնայ, իրենք կը տուժն
թէ կ'օգտուին: Զէ՞ որ իրենք առանց Հայու ոչինչ չեն
կարող ընել և միշտ Հայու նման դրացիի և հայրենա-
կիցի պէտք ունին ևն: Վերջապէս իրենք այն աստիճան

ըսածներուս համապուկեցան որ ստիպուեցան նամակ-
ներով իրենց ազգականներնուն գրել թէ ըրածնին
սխալ է եղեր և ասկէց վերջ թող զգուշանան և այդ
տեսակ սխալներ չզործեն: Իպրահիմի և իր ընկերներուն
գրած նամակները ինծի կը կարգային և իրօք ալ պէտք
եղած դիտողութիւնները կ'ընէին և խորհուրդներ կու-
տային որ մի գուցէ ուրիշ առթիւ ալ այդ տեսակ գործ
մը ընէին: Իպրահիմ և իր երկու ընկերները ինծի կ'ը-
սէին կատակի ձեւով.

— Եթէ Աքեա գալով ուրիշ բան մը չհանցանք,
դոնէ մեզի շատ բաներ սորվեցուցիր որ ասկէց վերջ
կուրօրէն մերկններուն գործիք չենք ըլլար, մեր ձեռ-
քով մեր տունը չենք քանդեր:

Յանկարծ Պէրութի և Աքեայի մէջ իրարանցում մը
տեղի ունեցաւ: Պահեստի դօրքերը գէնքի տակ առնե-
լու խիստ հրաման եկած էր և Ֆէրիք Մուսթաֆա
Րէմզի փաշան փութով պիտի մեկնէր Աքեայէն: Վեր-
ջապէս գաղտնիքը պարզուեցաւ. պահեստիները և
Մուսթաֆա Րէմզի փաշան Զէյթուն պիտի երթային
չուտով. որովհետեւ Անգլիայէն չօրս Անգլիացիներ ե-
կած էին Զէյթունը ապստամբեցնելու:

Արաբական աղբիւրէ բղխած այս լուրը տարակոյս
չկայ որ մեզի առասպել պիտի թուէր, և ևս չէի կրնար
երեւակայել որ Անգլիացիներ Զէյթուն մտնեն, բայց
խրողութիւնն այն էր որ Աքեայի մէջ գտնուած պա-
հեստիները ճամբայ կ'ելլէին դէպ ի Զէյթուն:

Հնչակը Կ'ուշաեար և Պոլսէն ու կեդրոնէն նա-
մակ չէինք ստանար: Գլըճեան դուրսը գտնուած սպա-
ներէն չէր կրնար որոշ տեղեկութիւն մը առնել. ստիպ-
ուած էինք սպասել:

Չորս Անգլիայը կարծածնին մեր Հնչակեան չորս

ընկերներն էին սրանք կեղբորսէն (Լօնսոնէն) եկած ու
Զէյթուն մտած էին :

Կռիւր սկսած էր գրեթէ 1895 Հոկտեմբերին, և
իրօք Մուսթաֆա Րէմզի փաշան Զէյթունի վրայ քաղող
բանակին հրամանատար կարգուած էր :

Աքեայէն գաղտը քանի մը պահետկներու մահ-
ուան նամակները իրենց ընտանիքներուն հասած էր :

Զէյթուն մեծոյ Հնչակեան ընկերներէն Ապահ

Կռիւր սաստիկ կերպով կը շարունակուէր. նամակա-
գիրներէն սմանք իրերը վարդապոյն կը ներկայացնէին և
սմանք յուսահատական : Այլեւս տարակուսելու պէտք
չունէինք, քանի որ Զէյթունէն եկած նամակներէն
քանիները բանտ զրկած էին իրենց բարեկամներուն և
մենք կը կարգայինք ու պարունակութիւնը կը լսէինք :
Յանկարծ Մուսթաֆա Րէմզի փաշայի Աքեայ վե-

րադաւանալու հեռագիրն եկաւ, արդեօք Զէյթունցիներ-
ը պարտուած էին թէ յաղթած. անշուշտ երկուքէն
մէկը պիտի ըլլար, քանի որ հրամանատարը կը վերա-
դաւնար : Եթէ Զէյթուն պարտուած ըլլար իսկ այնչափ
ցաւայի չէր, որովհետեւ Աքեայի պահեստներուն
զրկած նամակէն այնպէս կ'երեւէր, և կը նկարագրէին
թէ զինուորսիներէն հազարաւոր հոգի մեռած էին, իսկ
Զէյթունցիներէն բնաւ կորուստ չկար, իրենց անառիկ
զիրքին պատճառաւ : Մուսթաֆա Րէմզի փաշա Աքեա
հասաւ :

Գրըճճեան քաղաքին մէջ գտնուած սպաներու մը-
ջոցաւ կարող էր Մուսթաֆա Րէմզի փաշայի տուած
տեղեկութիւններ իմանալ : Մուսթաֆա Րէմզի փաշա
ճիշդ մէկ ամիս Կռիւր շարունակելէ վերջ, կառավա-
րութիւնը կը տեսնէ որ չի կրնար ո՛ր և իցէ արգիւնք
մը ձեռք բերել և օր ըստ օրէ ձախտրդութեան կը հան-
դիպի և ահագին կորուստ կուտայ, Զէյթունի հրամա-
նատար կը կարգուի Էտէմ փաշա :

Մուսթաֆա Րէմզի փաշա այս փոփոխութենէն չա-
փէն ունելի սրտմտած կ'ըսէ եղեր :

«Քանի որ Զէյթունի զիրքը գոյութիւն ունի, քա-
նի որ Զէյթունցին և Զէյթունցի կիներ յանգուզն կեր-
պով գիտեն կուռիլ, ոչ թէ Էտէմ փաշան, այլ ո՛վ
որ ալ հրամանատար կարգուի մեր այս վիճակով չափ-
տի կարենայ նուաճել Զէյթունը : Հայերն այս առի-
թով լաւ մը ճանչցայ. անոնք այնպիսի յատկութիւն
մը ունին որ այսօր ինչ որ պահանջեն օր մը չէ՝ օր մը
պիտի կարենան ձեռք բերել, հապա եթէ մեր զինուոր-
ներուն նման օրինաւոր կերպով մարդուած և վերջին
ձեւ զէնքերով զինուած ըլլային, ուրեմն այն ատեն
պիտի տեսնէիք թէ Հայը և մահաւանդ Զէյթունցին
ինչ կը նշանակէ :»

Մուսթաֆա Րէմզի փաշան թեւէն վիրաւորուած էր: Ինքը մարգարէացած էր:

Էտհէմ փաշան հրամանատար կարգուելով ոչինչ չէր կրցած ընել, ուստի 46 օրէն վերջ թուրք կառավարութեան առաջարկով վեց մեծ պետութեանց հիւպատոսները կը միջամտեն և հաշտութիւն կը գոյանայ, Զէյթունցոց ինպատտ տրուած կարգ մը որոշումներով և պայմաններով: Սնշուշտ հետաքրքրական և զարմանալի էր Զէյթունցոց համակերպութիւնը, քանի որ 46 օրուան մէջ այնչափ զօրքեր մեռած էին և Զէյթունցիները գրեթէ ո՛ր և է կորուստ ունեցած չէին, և քանի որ նախկին հրամանատար Մուսթաֆա Րէմզի փաշան բարձրարարաւ խոստովանած էր թէ ո՛չ էտհէմ փաշան և ոչ ալ ուրիշ հրամանատարներ չէն կարող Զէյթունը նուաճել այս դրութեամբ:

Սնշուշտ զարմանալի պիտի թուէր թէ բոլոր այս պարագաները մեր Հնչակեան ղեկավարները և Զէյթունցիք նկատի ունենալով, ինչո՞ւ գրեթէ աննշան և աննպատակ պայմաններով յօժարած էին վերջ տալ պատերազմին և հաշտութեան դաշինքը ստորագրել և յանձնել վեց մեծ պետութեանց հիւպատոսներուն:

Վեց հիւպատոսները երբ Զէյթուն կը հասնին, Իտալական հիւպատոսը մեր Հնչակեան ղեկավարներէն երկուքը հեռան առնելով քանի մը քայլ կը մեկուսանայ և կ'ըսէ անոնց.

«Զարմանալի կը թուի մեզի ձեր համակերպութիւնը, մանաւանդ որ սկսուած օրէն կռիւր ձեզի նպատատաւոր եղած է. թերեւս դուք տեղեկութիւն չունիք թէ Եւրոպա ինչ տրամադրութիւն ունի ձեզի հանդէպ, ուստի բարեկամաբար ձեզի խորհուրդ կուտամ որ ետ կենաք համակերպելէ, այսինքն այնպիսի

մեծ պահանջումներ ըրէք որ մենք ստիպեալ տեղերնիս վերադառնանք, և դուք կրկին ձեր կռիւր շարունակեցէք քանի մը օր եւս. և ահա այն ատեն ձեզի շատ աւելի նպատատաւոր որոշումներ տալով հաշտութիւն կը կնքենք:»

Մեր ընկերները երբ կը յայտարարեն թէ իրենք բաւական տեղեակ են Եւրոպայի մէջ անցած դարձածին, բայց քանի որ ամբողջ Զէյթուն պաշարուած է թուրք զօրքերէն և չղթայի ներքեւ առնուած, որով ուստեստ և ապրուստի վերաբերեալ ո՛ր և է բան ներմուծել անկարելի է, քանի որ աղ անգամ չկայ Զէյթունի մէջ, և քանի որ թուրք կառավարութիւնը պաշարուած պիտի պահէ Զէյթունը, մենք նկատելով որ քանի մը օրուան յապաղիլը կը նշանակէ ամբողջ Զէյթունի ժողովուրդը անօթութենէ մեռցնել, ուստի հաշտութիւնն աւելի նախամեծար կը սեպէինք քան թէ պատերազմը շարունակել. կը խնդրէինք որ այս մասին ձեր խորհուրդն ու կարծիքն յայտնէիք:

Իտալական հիւպատոսը մեր ընկերներուն այս բացատրութիւնները ուշի ուշով լսելէ վերջ թաշկինակը դէպ ի աչքերը կը տանի արտասուքը սրբելու և կ'ըսէ.

«Այս վիճակին մէջ հաշտութիւնը նախամեծար կը սեպեմ և կռիւր շարունակելնիդ աղէտաբեր կը նկատեմ: Ուրիմն երթանք գործը վերջացնենք. վիճակնիդ ցաւալի է. այլեւս հարկ չկայ սպասելու:»

Իտալական հիւպատոսը քնականաբար պիտի լար և պիտի խրախուսէր մեր Հնչակեան ընկերները որպէս զի կռիւր շարունակէին, որովհետեւ ինքը շատ մօտէն գիտէր որ Հնչակեաններու ղեկավարութեամբ Զէյթունցիներու սկսած կռիւր ամբողջ Եւրոպային հիացում պատճառած էր և թէ անցուղարձերուն տեղեակ էր.

ընտանիքները իրենց ցաւ պատճառաւ էր Զէյթունցւոց հաշ-
տութեան հաւանութիւնը: Դիտէր նաեւ որ երբ Հին-
չական «Աւօ» խումբը ապստամբութեան դրօշակը
պարզաւ էր Զէյթունցիք բոլորն ալ այդ դրօշակին
ներքեւ խմբուած էին, Հնչական զեկավարները որո-
շաւ էին նախ կառավարական չէնքը իր բոլոր պաշ-
տօնեաներով և յետոյ զօրանոցը իր մէջ գտնուած 600է
աւելի զինուորներով, հրամանատարով և սպաներով
պաշարել:

Նախ կառավարութիւնը անձնատուր կ'ըլլայ, նկա-
տելով որ զօրանոցին մէջ գտնուած ոչ թէ հրաշանները,
այլ երկու Քրուրի թնդանօթներն անգամ չէին յաջո-
ղաւ պաշարման շղթան խզել: Իսկ Զէյթունի շուրջը
գտնուած 11—12,000 զօրքերու շրջապատուով ու և իցէ
օգուտ մը չունէր և չէր կշնար զիրենք պաշարումէն
ազատել: Կառավարութեան բոլոր պաշտօնեաները անձ-
նատուր ըլլալէն վերջ մեր Հնչականները շատ խիստ
կերպով Զէյթունցիներուն կը պատուիրեն որ պաշ-
տօնեաներու և անոնց ընտանեաց հանգստութեան հոգ-
տանին և պիտոյքները հայթայթեն:

Զօրանոցը դեռ կը դիմադրէր և կը մերժէր անձ-
նատուր ըլլալ: մերիները կ'որոշեն հակառակ պարա-
գային քարիւղով զօրանոցը վառել, բայց խղճի դէմ
կը նկատեն 600է աւելի հոգիներ վառել չարաչար կեր-
պով: ուստի մեր ընկերները գայմագամին կը պարզեն
իրենց մտադրութիւնը և կը թելադրեն որ ինքք գրէ
հրամանատարին և յայտնէ թէ, եթէ երբէք անձնա-
տուր չըլլայ, հակառակ իրենց բաղձանքին, մերիները
պիտի ստիպուին զօրանոցը վառել, որով իրենցմէ ոչ
ոք պիտի ազատի, այլ չարաչար կերպով պիտի այրին
և ածխանան: Գայմագամին նամակը հրամանատարին
հասնելէն վերջ իսկոյն զօրանոցին վրան կը պարզուի
ձերմակ դրօշակը:

Բարթողիմէոս վարդապետ Թագանեան

Հնչական երկու ընկերներ զօրանոցին դրան վրայ
դէմ դիմաց կանգնած են և Բարթողիմէոս վարդ. սուր
ձեռքին զօրանոցի դրան քով. զօրանոցին մէջ գտնուած

սպաները և զօրքերը դուրս կ'ելլեն և կ'աղաչենոր կեանքերնին իրենց խնայուի, ինչպէս նաեւ սկիզբէն զօրանուցին մէջ իրենց ամուսնոյն քով ապաստանած ընտանիքներու և զաւակներու կեանքին: Ընդհակառակը մեր ընկերներն սպաները իրենց ընտանիքներով և զաւակներով և զօրքերը Զէյթունի տուններուն մէջ կը տեղա-

Միսիպար Սեմէրեան (Շահէկն)

ւորեն և խտուր կը պատուիրեն որ անոնց պէտք եղած կերպով խնամք տարուի և բնաւ զժգոյն չը թողուն զիրենք: Իստալական հիւպատոսը այս ամէնքը գիտնալով հանգերձ, գիտեր նաեւ թէ զօրանուցին մէջ գտնուած 1000է աւելի հրացաններ և միլիոնաւոր փամփուշտները և երկու քրուրի թնթանօթները Հայոց ձեռքն անցած էին: Գիտէր նաեւ որ Զարք Մարգուլանի վրայ եղած

անբաղդատելի խուժանի և կանոնաւոր զօրքերու յարձակման ափ մը Հայերը դիմադրած էին հրամանատարութեամբ Միսիթար Սէֆէրեանի (Շահէկն) և խուժանը ու զօրքերը հիացած էին այդ ափ մը Հայերու քաջագործութեան վրայ, նոյնիսկ իրենց պարտութիւնն այնչափ չէին մտածեր, որչափ սքանչալցած էին եղած կարգադրութեան և Շահէկնի հրամանատարութեան վրայ: Միայն Հայերն չէին որ Զորք Մարգուլանի փրկիլ տիտղոսը տուած էին Շահէկնի, այլ զինուորականներն իսկ «Փրկիլ» կ'անուանէին Միսիթար Սէֆէրեանը և զինքը Շահիկն փառաւ կը յորջորջէին: Ահա այս և ասոնց նման ապացոյցներով էին որ խտալական հիւպատոսը կը թելադրէր քանի մը օր եւս համբերել, բայց ի զո՞ւր, մեր ընկերներէն և բռնապետ Համիտէն, որով հաշտութիւն կը գոյանայ և պատերազմը կը վերջանայ:

Ամբողջ 15 օրուան ժողովներէ և բանակցութիւններէ վերջ 16 յօդուածներէ բաղկացեալ պայմանները կ'ստորագրուին վեց մեծ պետութեանց հիւպատոսներէն, մեր ընկերներէն և բռնապետ Համիտէն, որով հաշտութիւն կը գոյանայ և պատերազմը կը վերջանայ:

Ասորագրուած պայմանները

1. Զէյթունցիները անպայման կերպով կը մերժեն յանձնել Օսմ. կառավարութեան իրենց Հնչակեան պարզուիւնները(*):

2. Զէյթունի Հնչակեան վեց պարագլուխները պիտի ձգեն Օսմ. հողը: Բ. Դուռը երաշխաւորութիւն կուտայ վեց պետութիւններու Կ. Պոլսոյ դեսպաններէ:

(*) Հակառակ պարագային Զէյթունցիները կ'սպառնան շարունակել պատերազմը:

րուն, որ այդ Հնչակեաններու մեկնումը մինչեւ Եւրոպա պիտի կատարուի ապահով և անվտանգ կերպով և հարկ եղած պատուով ու Օսմ. տէրութեան ծախքով:

3. Բանակցող հիւպատոսներու միջոցաւ գետապանները երաշխաւորութիւն կուտան վեց Հնչակեան պարագլուխներու Յօդ. 2ի ճշգրիտ դրոժադրութեանը, նոյն եղանակաւ, որպէս կը կատարուին Եւրոպական հպատակներու և հիւպատոսներու նկատմամբ:

4. Կատարեալ և ամբողջական ընդհանուր ներում ո'չ միայն Ձէյթունցիներուն, այլև այնտեղ ապաստանած գիւղացիներուն, ճամբորդներուն և Հայ հրուսակային խումբերուն:

5. Պիտի հաստատուի Քրիստոսեայ կառավարիչ մը, որ պիտի ընտրուի Եւրոպական պետութիւններու հաւանութեամբ:

6. Ձէյթունի ոստիկանութիւնը, հարձակուաքներէն ետք, ոստիկան-զինուորները, և կառավարական պաշտօնեաները պիտի ընտրուին և կազմուին նոյնիսկ Ձէյթունցիներէն:

7. Ձէյթունցիները չպիտի վճարեն քառամսաց տուրքերը (պագայի) և հինգ տարուան պայմանաժամով տուրք վճարելէ ազատ պիտի լինի(*):

8. Հաստատումն հարկերու համեմատական գրութեան, իւրաքանչիւրի կարողութեան համեմատ:

9. Ձէյթունցիներու կեանքը, ինչքը, պատիւը և կրօնական ազատութիւնը կ'ապահովուի և կ'երաշխաւորուի Եւրոպական պետութիւններու կողմէն:

(*) Ձէյթուն ունի իբրեւ պագայի ամէն տեսակ տուրքերէ, ինչպէս օրինակ՝ քառամսորական, զինուորական, կալուածական ևն, նոյնպէս և փոխառութիւն երկրաւորական պանքայէն՝ 7—10,000 ոսկի:

10. Ձէյթուն ապաստանած բոլոր Հայ գիւղացիներու, ինչպէս և Թուրքիոյ այլ վայրերէն եկած և այնտեղ գումարուած բոլոր Հայ խումբերու և անհատներու ապահով և անվտանգ վերադարձը իրենց տեղերը պիտի կատարուի բանակցող հիւպատոսներու անմիջական հսկողութեան տակ:

11. Ձէյթունցիներու ձեռքով զօրանոցէն զրաւուած պատերազմական զէնքերու (մարթիններու և երկու թնդանօթի) յանձնումը Օսմ. կառավարութեան, այն պայմանով տակայն, որ Ձէյթունի չըջակայ գաւառներու ամէն Թուրք և Չէրքէզ գիւղացիներէն նոյնպէս հաւաքուին նոյնօրինակ զէնքերը: Ձէյթունցիներուն պիտի մնան իրենց սովորական զէնքերը:

12. Համաձայն Ձէյթունցիներու մերժման՝ ասոնք չպիտի վերաչինեն այրուած զօրանոցը. այդ վերաչինութիւնը կը վերաբերի Օսմ. կառավարութեան:

13. Օսմ. բանակը պիտի ձգէ Ձէյթունի դաւառը և հեռանայ, միայն արտաքին յարձակումներու դէմ պահպանութեան համար պիտի մնայ մէկ գունդ զինուոր. այդ գունդը ո' և է իրաւունք ունի միջամտելու Ձէյթունի բոլոր ներքին գործերուն և անոր խաղաղութեան պահպանման:

14. Եւրոպական բանակցող հիւպատոսները Ձէյթունէն չպիտի մեկնին մինչեւ ներկայ պայմանագրին արամադրութիւններուն անթերի գործադրութիւնը(*):

15. Եւրոպական պետութիւնները Մարաշի մէջ

(*) Ներկայ պայմանագրին բոլոր արամադրութիւններու գործութիւնը կը տարածուի Ձէյթուն քաղաքի և իր շրջակայ 100ի մօտ գիւղերուն վրայ, Ասոնց մէջ հաշուելով 10ի չափ Թրքարնակ գիւղեր եւս:

հիւպատոսարաններ պիտի հաստատեն . ասոնց պաշտօնը պիտի ըլլայ հօկել Ձէյթունի նոր բէժիմին պահպանութեանը , մշտական գործադրութեանը և կիրառութեանը :

16. Հաշտութեան ներկայ պայմաններու գործադրութիւնը երաշխաւորուած է վեց պետութիւններու ղեկավարներուն և Բ. Դրան միջեւ կնքուած պայմանագրով(*) :

Ձէյթունի կռիւր բաւական սուղի նստած էր Թուրք կառավարութեան : Ձէյթունցիները իրենց դիրքին պատճառաւ շատ հեշտութեամբ կարողացած էին բանակէն զինուորներ սպաննել . նոյնիսկ Թրքական աղբիւրէ կ'լսէինք թէ 13-14 հազար զօրքերէն 3-4000ը սպաննուած էին , Շատ բնական էր որ Հնչակեան կուսակցութեան և Ձէյթունցի այս յաջողութիւնը զիս չափէն աւելի ուրախացնէին և բանտի տառապանքներս մեղմացնէին :

Սրտի անձկութեամբ կ'սպասէի որ առաջ Մամբրէի սպանութեան ուրախալի լուրն առնելու Պոլիսէն , կ'ուշանար , ևս այնպէս համոզուած էի և վստահ էի թէ որչափ որ Նազըմ Մամբրէ վարդապետը քանի մը ոստիկաններով շրջապատել կուտայ միշտ , և որչափ որ ի պահանջել հարկին իր ապարանքին մէջ կը պահէր առ ի զգուշութիւն և ապահովութիւն , և վերջապէս ինչ միջոցներ ալ ի գործ դնէր Մամբրէն ազատելու Հնչակ-

(*) 14րդ յօդուածին համաձայն Ձէյթունցիները կողմէ պաշտօնական բանակցողները պահանջ կը դնեն նաեւ միջազգային երաշխաւորութեան պայմանի մը արձանագրութեան Ձէյթունի նոր բէժիմի պահպանման համար՝ ընդդէմ ամէն անակնկալներու Օսմ . քաղաքական և զինուորական իշխանութիւններու կողմէ :

եան Պոլսոյ վարիչ Մարմնոյ տուած որոշումէն , Նազըմի քոլոր ջանքերը ի զուր էին , քանի որ վարիչ Մամբրէն Մամբրէն տէնօրի ենթարկելու որոշում տուած էր . Մամբրէն այս որոշումէն և վճիռի գործադրութեանէն ազատողը միայն Մամբրէի մահը պիտի ըլլար , ուրիշ ոչինչ : Վերջապէս , Պոլիսէն ստացած նամակի մը մէջ հետեւեալը կարդալու բարեբախտութիւնն ունեցայ .

« Մամբրէն Սկիւտարի թատրոնէն քանի մը ծրպտեալ ոստիկաններու հետ դուրս ելած ատեն մեր Հինչակեան սեփօր գնդակներէն գետին փռուիլը , իր քով գտնուողներուն և բազմութեան վրայ դող ու սարսափ կ'ազդէ : Բարեբախտաբար Մամբրէի մահը վայրկենական չէր եղած , կարծես իր բրած վատութիւններէն , որ այնչափ մեծ վնաս պատճառած էին Սուրբ գործին , պէտք էր որ քանի մը որ տանջուելէ վերջ սատկէր : Տեփօր գնդակներէն մէկը մտած էր Մամբրէի ամօրծիքներուն մէջտեղ և միզելու ճամբէն անցնելով դուրս ելած էր : Մամբրէն քանի մը որ ողջ մնաց , բայց այդ ողջ մնալն իրեն համար սոսկալի տանջանք մը եղաւ . այնպէս որ Նազըմի կողմէ Մամբրէին համար յատկացուած բժիշկներն երբ իրեն վէրքերը կը դարմանեն , Մամբրէ լալով և ողբալով կ'աղաչէ եղեր որպէս զի ժամ առաջ մեռնելու զեղ մը տան իրեն . այդ վերքը , մանաւանդ միզելու ատեն զինքը կ'այրէ եղեր ճիշտ չամփութելու պէս . այլեւս չի կրնար տոկալ կ'անիծէր իր սեփօր որ գնդակ մը աւելի չէ մխեր , որպէս զի վայրկենական ըլլար մահը : Վերջապէս շատ կը թախանձէ , և քանի որ բժիշկներն իրեն առողջանալուն բնաւ յոյս չեն ներշնչեր , որ առաջ մեռնելու

դեղ մը կուտան, Մամբրէն չորս օր տանջուելէ ետքը կը մեռնի:»

Մամբրէն մահուան այս լուրը սիրաս անհուն ուրախութեամբ լեցուց, որովհետեւ մեր չըջանին գործունէութեան մէջ և մինչեւ այդ օրը չէր եղած և չէր երեւցած վատ մը, դատաճան մը որ Մամբրէն չափ գործին փնասած և Հնչակեան կուսակցութեան անազին

Մկրտիչ Թիւրխանիեմ

զոհաբերութեամբ ձեռք բերած պատրաստութիւնները կառավարութեան ձեռքը տնցուցած փճացուցած ըլլար: Ուրախ էի որ Մամբրէն պէս դատաճանի մը պատժուիլն օրինակ պիտի ըլլար ուրիշներու:

Վերջէն Մամբրէն տէնօրները վիճելի կ'ըլլան և կը յայտնուի թէ Դաշնակցական են եղեր, այդ բանը ին-

ծի համար այնչափ կարեւորութիւն չունէր ևս ուրախ էի որ Մամբրէն յեղափոխականներու գնտակներէն սատկած էր:

Պոլսէն մեկ կը գրէին թէ 1895 Յունիս 24ին կէտիկ փաշայի մէջ Հնչակեաններ տէնօրի ենթարկած էին յայտնի Մկրտիչ Թիւրխանիէֆը:

ԺԳ. — ՔԵԱՄԻՆ ՊԷՅԷ ԵՒ ՍԱՐԼԹԱՆ ՀԱՄԻՏ

Ոստիկանութեան նախկին նախարար ազատամիտ և Հայասեր Քեամիլ պէյի դէպի Հայերս ունեցած իր համակրութիւնը որ քանիցս դործնական կերպով ցոյց տուած էր, ինչպէս նաեւ ցոյցին օրը Հայերուս հանդէպ ունեցած ազնիւ վարմունքը, այս պարագաները ի նկատի ունենալով, մեր ընկերներէն մին հետաքրքրուելով ջանացած էր յիշեալ Քեամիլ պէյի անցեալը, ներկան ու ապագան կարելի եղածին չափ ուսումնասիրելով ինձ զրկել:

Քեամիլ պէյը 1836ին ծնած էր Պոլսոյ մէջ, Հազիւ 18—19 տարեկան եղած միջոցին ծովային զինուորութեան մէջ մտնելով և հարիւրապետի աստիճանին հասնելով հրաժարած էր:

1863ին Վանայ Ատելջավազի գաւառին գայմա-գամութեան պաշտօնին կը կոչուի: Իր պաշտօնավարութեան միջոցին այն աստիճան ահ ու սարսափ կ'ազդէ և ազդեցիկ կ'ըլլայ որ, իր սահմանին մէջ պտոյտի և քննութեան եղած միջոցին աւազակները և չարագործները ձեռքակալելով ու ձեռքերնին ետին կապել տալով կը պատուիրէ եղեր որ ուղղակի կառավարութեան բանտ երթան, և իրոք բանտ կ'երթան եղեր աւանց նոյնիսկ աստիկանի մը հսկողութեան:

1869ին Վանայ Հէքեարիի ձիւլամերկ գաւառին գայմազամ կը նշանակուի: 1876ին Պոլիս կուգայ և Պարթընի գայմազամ կ'անուանուի: Շէյխ Ապտուլլահի դէպքին առթիւ պաշտօնով Պարսկաստանի սահմանագլուխը կ'երթայ և խնդիրը կարգադրելէն վերջ Պոլիս կը վերադառնայ: Գոսօլայի կուսակալութեան մէջ Րումէլիյի Ձէրքէզ գաղթականներու մէջ ծագած խռովութեանց և ոճրագործութեանց պատճառաւ հոն կը ղրկուի և իսկոյն խնդիրը կը կարգադրէ:

Մինչեւ 1884ին իբր վարձատրութիւն պարբերաբար Սուլթանէն նուէր կ'ստանայ մօտաւորապէս 7—8000 ոսկի, և Ա. ու Բ. կարգի արծաթ և ոսկի պատուանշանները, պատուանշան մը կ'ստանայ նաեւ Գարատաղի իշխանէն: Քեամիլ պէյ մինչեւ այդ թուականը իրեն տրուած պաշտօնները այնչափ բարւոք և խղճմտօրէն կը կատարէ որ Համիտէն կը գնահատուի և Համիտ 1884 թուականին զինքը ոստիկանութեան նախարար կ'անուանէ, և այդ պաշտօնը կը վարէ մինչեւ 1890 Յուլիս 15 Գումգաբուի ցոյցին օրը:

Յուլիս 16ին Քեամիլ պէյ ցոյցին առթիւ հետեւեալ տեղեկագիրը կուտայ Սուլթանին:

Ահա տեղեկագրի բնագրին թարգմանութիւնը.

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

Երէկի անկարգութիւններուն Հայերու կողմէ Պատրիարքարանի եկեղեցւոյն մէջ կատարելու որոշման դրութիւնը նախապէս խմացած ըլլալով ոստիկանական օրինաց պահանջմանց համաձայն հարկ դատուած ուղղութեամբ արգելիչ միջոցներու անթերիօրէն դիմուած ըլլալը, կամ ո՛չ, Ձերդ Վեհափառութեան տեղեկացնուլ փափաքով կատարուած գործառնութեանց բացատրութեան կը փութամ հետեւեալ կերպով.

Քեամիլ պէյ

Հայոց Պատրիարքին ազգային իրաւանց պաշտպանութեան գործին մէջ գործած թերացումը պատրուակելով իր այս ընթացքը քննադատելու համար Պատրիարքարանի եկեղեցւոյն մէջ քանի մը Հայերու կողմէ ցոյց մը կազմակերպելու դիտում կենալը Հայու մը միջոցաւ լուր առինք: Խնդրոյն քննութեան ձեռնարկուած պահուն առանց զէնքի այս կարգի ցոյցի մը կիրարկումը մտադրուած ըլլալը, աներկրայելիօրէն հաւատարիմ ճանչցուած ուրիշ Հայ տեղեկաբերի մը կողմէն իմացուեցաւ:

Ինչպէս յայտնի է. կառավարական հրամանով եկեղեցիները ոստիկանական պաշտօնեաներ զրկել, կատարուած իրադարձութիւններուն հսկել և կրօնական ծէսերու բերմամբ եկեղեցիներու մէջ հաւաքուելու հակառակիչ, Հայոց տէր եղած առանձնաշնորհմանց բովանդակութեան անհամապատասխան ըլլալով եկեղեցիներուն դուռը ոստիկաններ կեցնել և աւելորդ մարդներս չմտցնել անկարելի էր:

Թէպէտեւ ոստիկանական տեսակէտով, իբր ձեռք առնուելիք միջոց, Պատրիարքարանի ընդորոշքը հարկ եղած չափով մարդ կեցնել և այն կողմեր պահակազօրքեր պատյնել օրինական էր, սակայն և այնպէս Հայերու խորհուրդներուն տէրութեան կողմէ մասնաւոր ուշադրութիւն ընծայուելը չզգացնելու անհրաժեշտութիւնը կը հարկադրէր մեզ Պատրիարքարանի շրջափակին մէջ պահանջուածէն աւելի ժամտարմա և բոլիս չպահել երբէք: Ուստի իրադործելի միակ միջոցը անցնող դէպքերուն խիստ ուշադիր ըլլալ և հիւլէի չափ անպատեհ ընթացք մը երեւան գալուն անմիջապէս անդորրութեան և կարգապահութեան անխափան պահպանման հսկելու միջոցներ ձեռք առնելուն մէջ կը կայանար:

Ծառանիդ այդ կէտը ոստիկանական տեսութեան ներկայութեան, ոստիկանապետ Հիւսնի էֆէնտիին յայտնեցի և այս կերպ շարժելով հանդերձ խնդրոյն կարեւորութիւն ստացած պարագային իսկոյն մուայիսէի* վայրը հեծելազօրք մը զրկելով ինձ իմաց տրուին և միւս կողմէ ալ Պատրիարքարանէն երեք կամ առաւելն հինգ վայրկեան հեռաւորութիւն ունեցող Գատրեկայի պահականոցը դիմելով բաւականաչափ կանոնաւոր զօրք առնել, և կարգապահութեան վերահաստատման հրահանքին յանձնարարեցի:

Եւ, երբ, եպարքոսութեան կողմէ, Հայերուն որ և իցէ անկարգութեան տեղի չտալու մասին ծայր աստիճան հոգածու գտնուելու պարագան շեշտող կայսերական իրաւէի հաղորդագիրը ստացայ, խնդիրը զօմիսէրի մը միջոցաւ ոստիկանապետին հաղորդեցի և ընձեռնուելիք միջոցներուն գործադրութեան, եղանակի մասին խիստ արթուն և խոհական վերաբերումի շեշտեալ պատուէրներ տուի:

Առտուան Ձերդ Վեհափառութեան շնորհներէն կարօտ չմնալու և Հայկական խնդրի մասին իրաւամբ կայսերական հրաման մը տուած ըլլալը կամ ո՛չ, ստուգելու համար մուայիսէի պաշտօնական հանդէսին փութացի:

Ձեր Վեհափառութիւնը դեռ Պէշիքթաշի աղօթարանը չէր իջած, երբ, Նորին Վսեմութիւն ներքին գործոց Նախարար փաշան զիս կանչելով Հայերու մտադրած ցոյցի մասին կատարեալ հոգածութիւն ի գործ դրուելու կարիքը տեղական կառավարութեան, Ձեր

* Պայրամի առթիւ փոխադարձ շնորհաւորութիւն մատուցանել կը նշանակէ:

Սալիֆայութեան իրատէի հարազատ պահանջքը ըլլալը յայտարարեց։ Քաղաքապետութեան պաշտօնեաներն եւս տեսնել և հարկ եղած կերպով չարժեքու պէտքը բերանացի չեշտեց, նաեւ սոյն պաշտօնական հրահանգը դրաւոր կերպով եւս ինձ հաղորդել խոստացաւ։

Այդ միջոցին, ծանօթ խնդրոյն մասին, Արդարութեան գործոց անօրէն Րիզա փաշայի հետ ալ կարծեաց փոխանակութիւն մը ունեցայ, Յոյցը Պատրիարքին դէմ կազմակերպուած ըլլալուն պատճառով Պատրիարքին եկեղեցի չիջնալովը, ցոյցի ալ հարկ չմնալը, որով Պայրամի առթիւ որ և իցէ անկարգութեան հաւանակութեան վերացումը, բաց առաի Պատրիարքը եկեղեցի չմտցնելու մասին պատճառ գտնել անկարելի չըլլալը ծառանուդ կողմէ մէջ բերուեցաւ։ Սակայն Նորին Վսեմութիւն Րիզա փաշա, Պատրիարքին եկեղեցի մուտքը արգելալը Հայերուն մտադրած ծրագրին տէրութեան կողմէ կարեւորութիւն տրուած ըլլալու և զանոնք աստիճան մը եւս չփայնելու բնոյթ ունենալը զգացուց։ Սոյն եզրակացութիւնը իմ կողմէ ևս հաւանական նկատուեցաւ։

Կը մնար ներքին գործոց նախարար փաշային հրահանգներուն համաձայն պէտք եղած տեղերը զօրաւոր և ազդու հրամաններ տալ։ Ուստի, Քաղաքապետութեան խորհուրդի նախագահը տեսնել հարկ եղաւ։ Չորրորդ գրասենեակի անօրէն Մուսթաֆա էֆէնտիէն յիշեալ Անմէտ փաշան փնտռել և գտնել խնդրուեցաւ։ Երբ 'արդէն Ձերդ Վսեմութեան գալուստն ալ տեղի ունեցաւ։

Պաշտօնական աղօթքի փակումէն ետք Պէշիքթաշի Սրբազան պալատը երթալ հարկ եղաւ։ Հոն կայսերական փոխադարձ շնորհաւորութեան հանդէսին ներկայ գտնուեցայ։

Մուայէսէի առաջին մասի լրանալէն և Ձեր Վսեմութեան — մեր երախտաւոր բարերար Տիրոջ — հանգստասենեակ ուղղուելէն անմիջապէս ետք եկեղեցւոյ մէջ Հայերուն ունեցած խեռ ընթացքը լրարբեր բօլիսի մը միջոցաւ իմացայ։

Իրողութիւնը դրի մը միջոցաւ Ձերդ Վսեմութեան հաղորդելու պատրաստուած պահուս մէկ մ'ալ Ձեր Վսեմութեան, թագաւորաց թագաւորին կողմէ ուղուելու իմացայ։ Մեր Վսեմական Տիրոջ դէպքին առաջքը առնուելու մասին նուաստիս հրահանգներ տուած միջոցին իրողութեան ուրիշներու կողմէ տեղեկագրուած ըլլալը կռահելով այլեւս հարկ չտեսայ անկարողիս եկած տեղեկութիւնները հաղորդելու։ Բաւականացայ միայն կայսերական բարձրահասակ հրովարտակի տրամադրութիւնները ազդուապէս գործադրելու համար դէպքին վայրը փութալ։

Նուաստիս հոն հասած պահուն, բօլիսները Հայերը սայլերու վրայ բեռցած Սպարապետութեան Դուռը կը փոխադրէին։

Ծիշտ այդ միջոցին, երեք Հայերու ձերբակալուած և նախապէս յիշեալ Դուռը զրկուած ըլլալուն տեղեկացայ։ Դէպքին քննութեան ձեռնարկած պահուս Տէրվիշ փաշան գալով գործին իրեն յանձնուած ըլլալը յայտնելով և միատեղ քննութեան ձեռնարկելու մասը չեշտեց։ Ասոր վրայ միասին Պատրիարքին բնակարանը գացինք դէպքին հեղինակները իմանալու և այս անկարգութեանց կարապետին յիշեալ տունը բնակիլը նախապէս իմացուած, Վանցի Յարութիւն Ճանկիւլեան անուն անձը Պատրիարքին կողմէ ցոյց տրուելու և յանձնուելու մասին Պատրիարքին և ուրիշ կարգ մը եկեղեցական երեւելիներու հետ պատշաճութեան սահմանին մէջ տեսակցելու սկսանք։

Այդ միջոցին, Նորին Վսեմութիւն Սպարապետ փաշան զիս Սպարապետութեան Դուռը կանչելով բռնուած յանցաւորներուն անմիջապէս Սպարապետութեան Դուռը յանձնելն կայսերական իրաւունքով մը պահանջուած ըլլալն յայտնեց: Ըստ որում յանցաւորները որոշուած վայրը տարուեցան և ես կրկին Պատրիարքարան ուղղուեցայ:

Հազիւ ժամանած էի, երբ, կրկին Սպարապետ փաշայէն ուղղուելով Ոստիկանական նախարարութենէն հրաժարեցուած և կեդրոնի հրամանատար Արիֆ փաշայի սենեկին մէջ հիւր մնալու սահմանուած ըլլալս հաղորդուեցաւ:

Ա՛րդ, խնդրոյ առարկայ եղող դէպքին ծագումէն առաջ կամ վերջը անկարողիս ընթացքը ասոնցմէ բազկացած ըլլալով, պաշտօնիս վերաբերեալ պարտականութեանց մէջ գէթ մազաչափ թերացած ըլլալու կասկածս և պատկանեալ պաշտօնէութեան տուած հրահանգներս բարւոք կիրարկած ըլլալը, կամ ո՛չ հրաժարեցմանս պատճառաւ ստուգելու ժամանակ չմնալով այդ կէտերը ծառանուդ անյայտ կը մնան: Եթէ որ այս մասին մարդկօրէն թերութիւն մը գործուած է, իմ երախտաւոր բարերար թագաւորին, մեր Տիրոջ նկատմամբ ունեցած բազմապիսի ծառայութիւններուս միակ նպատակը Ձերդ աշխարհակալ միահեծան վեհապետի հաճութեան նուիրուած ըլլալով մինչեւ հէքիս մասին քանիցս չզլացուած ներողութեան և գթութեան, այս անգամ եւս, Ձերդ երկնաշնորհ Աստուածաստուերութենէն շնորհուելու քաջայոյս լինելս յայտնել կը համաձակիմ: Այդ մասին.....

Յոյցէն հինգ ամիս վերջ նոյեմբերին Մազնիսայի

կառավարիչ կը նշանակուի. և 1891 Նոյ. 18ին Մազնիսայի մէջ կը մեռնի:

Ինձ նման ուրիշ Հայերն ալ որոնք մօտէն ուսումնասիրած էին Քեամիլ պէյի ազատամիտ ու ազնիւ նկարագիրը, անշուշտ անոնք ալ Քեամիլ պէյի մահուան լուրը առնելով պիտի ցաւ գգային, քանի որ Հայոցս ազնիւ և անկեղծ բարեկամ մը կ'անհետանար:

ԺԳ. — ՆԵՐՄԱՆ ԱՐԺԱՆԱՆԱԼՍ

Անկողինս ճիշտ դրան քովէ էր որ սենեակին ալ ամենէն մաքուր օդաւէտ տեղն էր: Սովորականէն (արշալոյսին) արթնցած էի, յանկարծ հին յիշատակներս կրկին ծայր տուին և սկսայ այդ յիշատակներուս վրայ մտածել. տարակոյս չկար որ այդ մտածմունքներս իրենց տխուր կողմերով զիս կը յուզէին: Կը մտածէի այս դժոխքէն ազատուելուս մասին, միջոցներ կը խորհէի և ծրագիրներ կը կազմէի, իսկ երբ կը մտածէի թէ վեցուկէս տարի այդ հիւանդագին վիճակիս տուկալէն վերջ թիրեւս ասկէց վերջ այլ եւս ուժ չունենամ առկալու, ուստի իսկոյն աչքերս փակեցի ու քնացայ...

«Յարութիւն էֆ. Արթին աղա» ձայներու ժխրէ մը արթնցայ (ինչպէս նաեւ արթնցան մեր սենեակին մէջ գանուող բռնտարկեալները) և եւայ իսկոյն անկողնոյս մէջ նստայ, Հեռադրատան ցրուիչը, փոխանօրէնը և քանի մը ոտսիկաններ դրան առջեւ կեցած անընդհատ կը պօռային:

«Ազատուեցա՛ր, ազատուեցա՛ր, մեր նուէրը...»

Անկողնոյս մէջ նստած յանկարծակիի եկած ճիշդ

ապուշներու նման դրան վրայ կեցողներու և սենեակի մէջ եղողներու երևանքը կը նայէի . իսկ միւս սենեակներուն բանտարկեալները «անցած ըլլայ», աչքդ լոյս» կը պուռային :

Յրուիչը այդ վիճակս տեսնելով պատուոյն վրայ երդում ըրաւ որ եկած հեռագիրը հազարապետին յանձնած է որով ներման արժանացած եմ : Յրուիչին այդ շեշտակի խօսքերը ապուշութիւնս փարատելուն և մտածելով որ այդ տեսակ սննամ կատակ ընել կարելի չէ , իսկոյն բաճկոնակս տոբի և պէտք եղած նուէրը տալով ջրուիչը շնորհակալութիւն յայտնելով մեկնեցաւ :

Փոխ-տնօրէնը և ոստիկանները իրենց շնորհաւորութիւններն յայտնելէ վերջ գիրքնք նստեցուցի , սիկառաւոր և սրճեփին պատուիրեցի փոխ-տնօրէնին , ոստիկաններուն և սենեակին մէջ գտնուող ամբողջ բանտարկեալներուն սուրճ պատրաստէ : Սոսակցութիւններս և խնդակցութիւններս ինչ բանի շուրջ դառնալը ինքնին յայտնի է արդէն :

Բակին մէջ կեցած կը խօսէի բանտարկեալներուն հետ , հազարապետին տասնապետը եկաւ և զիս դուրսի կողմի բակը կանչելով բսաւ .

«Պէյը բարիւ կ'ընէ և կ'ըսէ որ իրեն խոստացած 15 ֆրանսական օսկին տաք , որպէս զի բոլորովին ազատուիք :»

Սոստացայ վճարել և տասնապետը մեկնեցաւ : Ինչպէս երեւցաւ , հազարապետը կ'ուզատէ եղեր իմ հաւանութիւնս առնելուն . տասնապետին մեկնելէն քիչ յետոյ հազարապետը եկաւ բանտին դուրսի դրան վրայ կեցաւ և գրպանէն հեռագիրը հանելով սկսաւ կարդալ , որուն պարունակութիւնը գրեթէ հետեւեալն էր .

«Յեկանս բանտարկութեան դատապարտուած Յա-

րութիւն ճանկիւլեանի շղթայակիր պատիժը փոխուած է բերդարգելութեան յարմար աեսնուած մէկ բերդին մէջ :»

Ոչ թէ միայն բանտարկեալներն ու ոստիկանները հետաքրքրուած էին ինձմով , այլ նաեւ քաղաքին մէջ գտնուողներն ալ , որ դրան վրայ լեցուած էին , և լսեցին հեռագիրն պարունակութիւնը : Բնականաբար հազարապետետը կրնար ինքնին գիտնալ թէ պատիժիս բերդարգելութեան փոխուելը իմ վրաս այնչափ լաւ տպաւորութիւն չպիտի ընէր , ուստի դարձաւ ինձի ըսաւ .

— Հոգ մի ըներ , բոլորովին կ'ազատուիս :

Տնօրէնը , փոխ-տնօրէնը և ժողովուրդը ինձալի , ինձալի լսելէն վերջ հազարապետը ոտքիս փոքրիկ շղթան քակել հրամայեց ու գնաց :

Եկած հեռագիրը կեղծ չէր . բերդարգել ըլլալս կը նշանակէր քանի մը ամիս բերդին մէջ կենալ . կրնայի անմիջապէս փախչելու փորձ մը ընել և յաջողելուս շատ վստահ էի , բայց ինչու բոլորովին ազատ չըլլայի : Իսկոյն որոշեցի հազարապետին երթալ . տնօրէնին լսելուս պէս անմիջապէս զիս հազարապետին ղրկեց :

Ճամբան Գըլըճեանը հանդիպեցաւ . բռնապետիկ ժպիտով «անցած ըլլայ» լսելով ձեռքս թօթուեց :

— Քու մասին ի՞նչ կայ բացառանչեցի :

— Ես բոլորովին ներուած եմ և այս գիշեր զիս Պէրութ պիտի ղրկեն :

Շատ ուրախ եղայ . երթաս բարով , յաջողութիւն : Անշուշտ երթալէդ առաջ պիտի գաս համբուրուինք , չէ՞ :

— Անշուշտ , ինչո՞ւ այդպէս կը մտածես , այսօր ի՞նչ եղած ես :

— Ոչինչ չկայ. հազարապետին 15 ֆրանսական ոսկի խոտառացած եմ որ զիս ազատէ, հակառակ պարագային եթէ չիկրցաւ, գոնէ այնպիսի բերդ մը որոշել պիտի տամ ուրկէ փախչիլս դիւրին լլլայ. տարբերութիւնն այն պիտի ըլլայ որ քանի մը ամիս վերջ պիտի ազատուիմ:

— Արդէն ես լաւ համոզուած եմ որ դուն երկար չես սպասեր մեզի պէս, և ուզածդ պիտի ընես. ահա այդ պատճառաւ է որ կ'ըսեմ թէ ի՞նչ եղած է քեզ այսօր:

Գրլըճեանի հետ խօսելով կառավարչատուն գացինք: Հազարապետը կառավարիչին քովն էր: Գրլըճեանի հետ հազարապետին սենեակը նստած կը ծխէի: Հազարապետը եկաւ և ժպտադէմ ըսաւ.

— Դիտեմ, ցաւալի է որ այս (Գրլըճեանի մասնաշնչելով) սիրելի ընկերդ ալ քեզի հոս լեզուով Պէրուի պիտի մեկնի: Բայց դուն քանի մը օր հիւր պիտի մնաս ինծի, որովհետեւ թէեւ Պէրուի հեռագրեցինք որ որ Ճանկիւղեան արդէն վաղուց ի վեր զգատացած է և թէ իր ունեցած հիւանդութիւնը բժշկական տեղեկագրով հաստատուած է որ անբուժելի է և երկար առեւն չպիտի ապրի, խնդրեցինք որ բոլորովին ազատ արձակուելու հրաման ըլլայ, ևն. և որովհետեւ հաւանական է որ կուսակալը մեզի պատասխանէ թէ, քանի որ հեռագիրը կեդրոնէն կուգայ, պէտք է կեդրոնէն գայ այդ հրամանը, հետեւաբար մենք պիտի ստիպուինք կեդրոն հեռագրել. և այդ պատճառաւ է որ կ'ըսեմ թէ քանի մը օր հիւր պիտի մնաս ինծի. այս ըսածիս վստահ եղիր: Ուրեմն ելէք Գրլըճեանի հետ գացէք քաղաքին մէջ և դուրսի պարտէզը պտտեցէք. իսկ եթէ կ'ուզես, անկողինդ թող հոս բերեն. գիշեր-

ները հոս ոստիկաններու զովուեր պառկէ որ աւելի մաքուր է և հանգիստ կ'ընես:

— Շնորհակալ եմ կ'ուզեմ որ այս մէկ քանի գիշերներն ալ Լիմանին մէջ անցունեմ ընկերներուս հետ:

Գրլըճեանի հետ քաղաքին ամէն տեղուանքը պտտելէն վերջ Լիմանէն ոստիկան մը ուզեցի իբր տառջնորդ պարսպադռնէն դուրս գանուած պարտէզը պտտելու համար: Օրը կը տարածամէր, Գրլըճեանի մեկնելու ժամը կը մօտենար. պարտէզին մէջ կուշտ ու կուռ զիրար համբուրեցինք կրկին ազատ հողի վրայ համբուրուելու յոյսով Լիման եկանք: Գրլըճեան բանտարկելոց և տնօրէնին մնաք բարով ըսելով կրկին համբուրուեցանք ու մեկնեցաւ: Ինչպէս բոլոր բանտարկեալները ցաւ զգացին իմ բոլորովին առանձին մնալուս համար, նոյնպէս բնական էր որ ինծի ալ՝ ճգնաժամ մը թուէր եթէ երբեք ազատուելու յոյս չունենայի:

Երկու օր վերջ բոլորովին ազատ արձակուելուս լուրը եկաւ Պոլսէն: Պէտք էր Գրլըճեանի նման մէկ ոստիկանով զիս Պէրուի զրկէին պաշտօնական ձեւա կերպով թեանց համար:

Շոգեհաւը որ պզտիկ բան մըն էր, ծովուն սաստիկ ալեկոծութենէն կը վախնար ճամբայ ելլելու. ուղեցի ցամաքէն երթալ, ան ալ անկարելի էր տեղատարափ անձրեւին պատճառաւ: Թէ՛ ալեկոծութիւնը և թէ անձրեւին շարունակութիւնը բանտարկեալները իմ բախտիս կը վերադրէին:

1898 Դեկտ. 22ին Ա. քեայի մէջ գանուած բոլոր բարեկամներու արդէն շնորհակալութիւն յայտնած և «Մնաք բարով» ըսած էի:

Լիմանին մէջ նստած կը խօսակցէինք, երբ ինծի յատկացուած ոստիկանը եկաւ լուր տալու թէ պիտի

մեկնինք . իսկոյն անկողինս և ունեցածներս բանտարկ-
եալները շոգենաւ փոխադրեցին : Է՛ն ժամանակը հասած
էր տարիներով միասին ապրած ընկերներուս ¹⁾ հրաժեշտ
տալ , որոնց մէջ ուրախացողներ և արտասուողներ պա-
կաս չէին : Համբուրուելէս վերջ , անօրէնին և ամբողջ
ոստիկաններուն հետ ալ թէ համբուրուեցայ և թէ ձեռ-
քերնին թօթուելէ ու իրենց նուէրները տալէ յետոյ
ամբողջ բանտարկեալներուն ազատութիւն մաղթելէս
ետք հեռացայ :

Նաւահանգիստէն հազիւ մէկ ժամ հեռացած էինք ,
կրկին սոսկալի փոթորիկ մը և ալեկոծութիւն սկսաւ ,
այնպէս որ նաւապետը ուղեց դէպ ի Աքեա՝ դառնալու
որոշումը տալ , բայց քանի մը վայրկեան վերջ նորէն
շոգենաւը դէպ ի Պէրութ դարձուց . նաւապետը շոգե-
նաւը ընկղմելու վտանգէն կը սոսկար : Մտածեցի որ
վեցուկէն տարուան տառապանքս բաւական չէր , հիմա
ալ նոյն կեանքն էր գրեթէ . վար իջնեմ գոնէ աչքովս
չտեսնեմ անդունդին յատակը երթալս : Չգիտէի ինչով
մեկնել կեանքիս այս դժնդակ վիճակը : Աքեայէն Պէ-
րութ 6 ժամ կը տեւէր , բայց 2՝ ժամէն հազիւ կրցանք
ոտքերնիս Պէրութի քարափը դնել :

Կառավարչատուն գացինք . ոստիկանութեան ներ-
կայանալէս և Աքեայի պաշտօնական գրութիւնը կար-
դացուելէ վերջ դրան առջեւ պատրաստուած կառքին
մէջ դրին զիս , քովս նստեցաւ ոստիկանութեան անօ-
րէն վանցի Սէրվէթ պէյը , իսկ դիմացս հարիւրապետ
մը : Հայոց վանքը կ'երթայինք : Տեսուչին ազդարարե-
ցին որ պէտք է երգուընցնէ զիս որ ասկէ վերջ հա-
ւատարիմ մնամ Օսմ . Պետութեան և ու իցէ խռովա-
րար ընթացքի մէջ չգտնուիմ : Տնօրէնը և հարիւրա-
պետը եկեղեցիին դրան ներսի կողմը աթոռներու վրայ

նստեցան , իսկ վարդապետը զիս հետն առնելով դէպ ի
սեղան տարաւ երգուընցներու համար . վարդապետին
ըսի .

Քու ըսածներուդ ինչ ձեւով որ պատասխանեմ
պէտք չէ գիտողութիւն ընես . ես արդէն գլխու շար-
ժումով հաւանութիւնս ձեւացնել պիտի տամ :

Վարդապետը հաւանեցաւ : Խաչ և Աւետարան բե-
րաւ և ձեռքս վրան դնել տուաւ , և սկսաւ բարձրա-
ձայն ըսել .

« Պէտք է երգնուս և ուխտես որ ասկէց վերջ
Օսմ . Կայսրութեան հաւատարիմ պիտի մնաս : »

Գլուխս ծռելով « չպիտի մնամ » ըսի :

« Պէտք է ուխտես որ ասկէ վերջ խռովարար ըն-
թացքի մէջ չպիտի գտնուիս : »

Գլուխս ծռելով « այո՛ , միշտ պիտի գտնուիս » ըսի :

Վարդապետը դարձաւ ոստիկանութեան անօրէնին
և հարիւրապետին ըսաւ .

— Ուխտեց և երգուընցաւ : Խաչին ու Աւետարա-
նին վրայ . այլեւս ուրիշ բան մը մնաց ընելիք :

— Ոչ , ուրիշ բան չկայ այլեւս :

Վարդապետը մեզի վերի սենեակը տարաւ և սուր-
ճերնիս խմելէն վերջ կառք նստելով լուսանկարչատուն
եկանք : Լուսանկարչին պատուիրեցին որ ուշադրու-
թեամբ պատրաստէ լուսանկարս , որովհետեւ Սուլթա-
նին պիտի զրկուէր :

Մտածեցի թէ քանի որ ասկէց վերջ նորէն պիտի
գործէի , ուրեմն պէտք չէր որ լաւ չինուէր լուսանկարս ,
որպէս զի հակառակ պարագային չճանչցուիմ :

Լուսանկարիչը պատուիրեց որ հանդարտ կենամ ,
իսկ ես կամացուկ մը դէմքս շարժեցի , ինչ որ չվրի-
պեցաւ լուսանկարչին աչքէն :

«Վերջապաւ, վաղը փորձը ձեզի կը դրկեմ և կը տեսնէք», ըսաւ լուսանկարիչը:

Կառավարչատուն եկանք. վարդապետը հոն կ'սպասէր. որովհետեւ դէմքէս ճանչցած էր զիս: Ոստիկանութեան տնօրէնը ըսաւ.

Ազատ է այլեւս կրնաք տանիլ:

Պէրուլ Սպանիանի պանդոկը եկանք որ քաղաքին ամենէն նշանաւոր օթէլնէր: Օրը շաբաթ էր: Պէրուլի գտնուող Հայեր եկան ազատուիլս շնորհաւորելու. նոյնպէս Գրլըճեանը, որ յաջորդ օր պիտի մեկնէր: Ես զինքը համոզեցի փախչիլ արտասահման երթալ. սակայն ինք ընդհակառակը կը համոզէր զիս որ Պոլիս երթանք: Վերջապէս չկրցի զինքը համոզել, ու Պոլիս մեկնեցաւ:

Լուսանկարիչը իմանալով ով ըլլալս, պանդոկ եկաւ: Ինք Հայ-Հռոմէական էր, ըսի իրեն:

— Այո՛, դիտմամբ շարժեցայ որ լաւ չելլէ:

Երբ դիտաւորութիւնս յայտնեցի, ըսաւ:

— Արդէն անիկա անճոռնի բան մը ելած է, ուրեմն վաղը երբ ձեզի կրկին բերեն, ես գիտեմ թէ այլ ևս ի՞նչ տեսակ բան պիտի չինեմ:

ԺԵ. — ԳԱԻԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԾՈՒՂԱԿ

Պէրուլի գտնուող Հայերը գրեթէ միշտ կ'այցելէին ինծի: Անոնցմէ մին կը պատմէր Սրիմեանի խօսքերը ու կ'ըսէր:

«Սրիմեանը երուսաղէմ տանող շողեհաւը քարափ հառած էր Վերջապէս. փափաքեցայ զինք տեսնել, ու յաջողեցայ: Սրիմեանի առաջին խօսքն եղաւ.

«Աքեա մօտ է և կրնամ հոն երթալ, այնպէս չէ՞»:

«Չէ՛, Հայրիկ, հեռու է, և իր մասնաւոր նաւահանդիսան ունի, որ ասկէ 6—7 ժամ կը տեւէ»:

«Սրիմեան սկսաւ լալ և հետաքրքրուեցայ պատճառն իմանալ:

«Ձե՛ս գիտեր, մեր Ճանկիւլեան Յարութիւն ազան հոն է, կ'ուզէի վերջին անգամ մը ըլլալով զինքը տեսնել»:

Քաղաքին դրօսարանները պտտելու առեն, լրտեսներն այնչափ անճարակ էին որ կարելի չէր աչքէս վրիպիլ. նոյնիսկ դօմիւէր մը քովս եկաւ նստեցաւ բացարձակապէս կեղծելով թէ ժամանակին ինծի Պոլիս տեսած և քանի մը անգամներ տեսնուած ենք որով այլեւս հին ծանօթներ կրնայինք նկատուիլ:

Լրտեսուելուս պարագան ինծի կասկած մը ներհնչեց այնպէս որ համոզուեցայ թէ այս ազատութիւնս բոլորովին դաւադրական է և որոշած են զիս լարուած թակարդի մը մէջ ձգել:

Աքեա գտնուած միջոցիս հեռագրատան ցրուիչը իբր բարեկամ ինծի ըսած էր որ ազատութեանս խնդրին մէջ Պէրուլի Յրանսական հիւպատոսը միջամտած է և նոյնիսկ կառավարութեան հարցուցած թէ ինչո՞ւ ազատ չեն թողուր զիս:

Ուր որ ըլլայի, նորէն կը լրտեսուէի. դօմիւէրը նորէն հանդիպեցաւ մեզի. վերջապէս միշտ լրտեսս լրտեսս:

Երեքշաբթի օր թէ՛ խտրական և թէ՛ Յրանսական շողեհաւ կար. ցորեկէն վերջը ժամը 2ին (Ե. Ե.) կը մեկնէին: Յրանսականը Կիպրոս հանդիպէին վերջ Մէրսինի ճամբով Պոլիս պիտի երթար: Որոշեցի Յրանսական շողեհաւով փախչիլ:

Պարսիկ Ապտուլլահը որ Աքեայի բանտէն ազատուած Պէրուժ եկած և Ֆրանսական հիւպատոսին դիմած էր ողորմութիւն խնդրելու։ Հիւպատոսը ստուգելու համար թէ իրօք Աքեայի բանտարկեալ մըն է, հարցուցած էր թէ զիս կը ճանչնա՞ր և ես հիմա ո՞ւր կրնամ ըլլալ։ Ապտուլլահ կը պատասխանէ թէ Ճանկիւլեան էֆէն արդէն ազատ արձակուած, Պէրուժ եկած է։ Հիւպատոսը իրեն ըսեր թէ անիկա մենք ազատել տուինք բանտէն, բայց դեռ մինչեւ հիմա երեւան չեկաւ։

Ապտուլլահի այս խօսքերը լսելէս վերջ իսկոյն Աքեայի ցրուիչին խօսքը յիշեցի։ Մէկը զրկեցի հիւպատոսարան որ լսածներս ստուգելէ վերջ ըսէ հիւպատոսին։ Թէեւ Ճանկիւլեան ազատուած է, բայց վստահ չէ, որ ըովհետեւ կը լրտեսուի միշտ։ Ինք իր պարտականութիւնը կատարելու համար անձամբ պիտի գար, բայց մտածելով որ դրութիւնը աւելի պիտի ծանրանայ, այդ պատճառաւ էր որ իմ միջոցաւ իր երախտագիտութիւնն աւ շնորհակալութիւնը կը յայտնէ։ Հիւպատոսը հաւանած էր իմ այդ կերպ մտածելուս և ըսած էր։

«Երեքշաբթի մեր չոգենաւը կ'այ որ Կիպրոս կ'երթայ, թող Կիպրոս երթայ, կամ թէ հիմայ քեզի տուած նամակս թող նաւապետին տայ։ Նաւապետը ձրիաբար զինքը պիտի տանի ուր որ ինք ուզէ։

Քարափ, գացի անցագիրս հանել տալու, երբ պաշտօնեան անունս իմացաւ իսկոյն թուղթն առաւ ու սկսաւ գրել։ Իրեն ըսի որ Երուսաղէմ երթալէս վերջ Վան պիտի մեկնիմ։ Չլսել կարծեց, անցագրին մէջ կը գրէր թէ Մէրսինի ճամբով Վան պիտի երթամ։ Իրեն ըսի որ այդ ճամբաները մեզի ծանօթ չեն։ մեր ճամբան Տրապիզոնն է։ Գրագիրը առանց իմ խօսքե-

րուս կարեւորութիւն տալու, իր ուղածին պէս գրեց և յետ դրութեան մըն ալ աւելցուց սապէս։

«Այս մարդը ցիկանս բանտարկութեան դատապարտուած ըլլալով ներուած է. ուստի հարկ եղած դիւրութիւնը պէտք չէ զլանալ, ևայն»

Անցագիրս վերջացուց և խնդի կուտար, երբ պէտք եղած դիտողութիւնը ըրի ըսաւ։

Կառավարութիւնը այս հրահանգը ատուած է մեզի. ազատ էք կառավարութեան դիմել և պէտք եղած դիտողութիւնը հոն ընել։»

Կը մտածէի թէ դաւադրութիւնը կատարեալ է և թակարդը պատրաստ։ Կ'ուզեն ինծի անձանօթ ճամբաներով զրկել. որպէս զի դէմս մէկ քանինքն հանեն և կամ ուրիշ դաւադրութեամբ զիս ոչնչացնել տան։ Չէ, ատիկայ ինծի համար ժարսելիք պատառ մը չէ, ըսի ինքնիրենս։ Որոշեցի ոտտիկանութեան տնօրէնին երթալ և ստուգել խնդիրը։ Նորէն դէմս ելաւ գօմիսէրը և ցաւակցութիւն յայտնելով ըսաւ։

— Մենք ծախուած մարդիկներ ենք, դժբախտաբար ժամանակնիս չներէր որ պարտականութիւննիս կատարենք, կը յուսամ թէ կիրակի օր պիտի տեսնուինք։

— Ի՞նչ, կը կարծէք որ մինչեւ կիրակի հո՞ս պիտի մնամ. ո՞չ, վաղն իսկ կը մեկնիմ։

— Անշուշտ Ֆրանսականով, չէ՞։

— Ի՞նչ, վաղը Խտիվական չկա՞յ. ըսի զարմացական ձեւով մը։

— Խտիվական ալ կայ։

— Ինչո՞ւս պէտք Ֆրանսականը. ես Օսմանցի եմ, օտար նաւով ինչո՞ւ մեկնիմ։

— Կեցցե՛ս, ցտեսութիւն ըսելով մեկնեցաւ։

Երբ խնդիրը ուստիկանութեան անօրէնին պարզեցի,
ըսաւ .

— Կարելի չէ երուոաղէմ երթալդ , ինչ ընելու
պիտի երթաս :

— Ուխտի կ'երթամ :

— Հա՛ , ո՞ւրիս ընելու կ'երթաս . դուն կը կարծես
որ Վան գտնուած միջոցիդ չէի՞նք գիտեր ինչ ըլլալդ :
Վանը քեզի նեղ եկաւ Պոլիս գացիր ու տակնուվրայ
ըրիր , հիմա ալ պիտի ուխտես որ երթաս ուրիշ տեղ՞եր
ընես : Գնա կուսակալին ըսէ :

— Ուրեմն կ'երթամ ըսելով . դուրս ելայ սնն-
եակէն :

Մտածելով որ այդ մասին պնդելով կրնայ ըլլալ
որ կասկած հրաւիրած ըլլամ վրաս և զիս հսկողաւ-
թեան ներքեւ առնեն , ուղղակի պանդոկ եկայ , Աղա-
ճանեանը կանչեցի և թի .

Պէտք է որ Ֆրանսական շոգենաւը մանեմ վաղը ,
որպէս զի Կիպրոս երթամ և անկից ալ արտասահման :
Կարո՞ղ էք լսածներու կարգադրել :

— Ի՞նչ կուզէք որ ընենք . մենք պատրաստ ենք
ամենայն սիրով լսելու և զործադրելու :

Վստահելի մակոյկավար մը կը վարձէք , պայմանաւ
որ , շուտ մը զիս քարափէն առնէ և անմիջապէս
Ֆրանս . շոգենաւը տանի . եթէ զուգարթի ըլլայ մակոյկը
աւելի լաւ : Իրեն պատուիրեցէք որ շատ զգոյշ ըլլայ .
ճիշտ ժամը 12ին քարափին առջեւ կենայ . իմ անկո-
ղքնս դուք պիտի տանիք մակոյկը . երբ մակոյկը ցատ-
կեմ այլեւս թռչունի նման թռելու և շոգենաւ հաս-
նելու է :

— Այդ շատ հեշտ է և մեզի համար դիւրին . ու-
րեմն հիմակուրնէ այդ մարդը գտնենք և վաղուան
համար պատրաստենք :

Շատ չնորհակալ եմ , բայց պիտի խնդրեմ որ չա-
փէն աւելի զգուշութեամբ պատրաստէք . պէտք է
գիտնաք որ փոքրիկ անզգուշութիւն մը և թերութիւն
մը կեանքս վրայ տալուն պատճառ պիտի ըլլայ . ար-
դէն գիտէք որ սկիզբէն ի վեր կը լրտեսուիմ և թէ ինչ
դէմ թակարգ մը լարուած և դաւադրութիւն մը պատ-
րաստուած է :

Արդէն Պէրութ հասնելէս մէկ օր վերջ լնտանիքիս
հեռագրած էի թէ «Ազատ եմ այլեւս» :

Լրտեսներէ շրջապատուիլս , մասնաւորապէս գօմի-
սէրի մը հսկողութեան ենթարկուիլս և այդ ձեւով ան-
ցագիր մը տրուիլը նկատի ունենալով , որոշեցի թէ՛ ինք-
զինքս կասկածի չենթարկելու և թէ անոնց քիթին
խնդալու համար խաղ մը խաղալ :

Անմիջապէս քանի մը նամակներ և լաց նամակ-
ներ գրելով Ա. քեա , Վան և Պոլիս ղրկեցի . այդ նա-
մակներովս կը գրէի թէ հետեւեալ օրը , երեքշաբթի
Խորվական շոգենաւով Պէրութէն կը մեկնիմ դէպի
Մէրսին և անկէ անմիջապէս ճամբայ ելլելով Վան
պիտի երթամ :

Դիտմամբ բաց նամակներ գրեցի որ նամակատունը
ճանձրութիւն չը կրէր բանալ կարդալ . եթէ բանար
ալ պիտի տեսնէր թէ միեւնոյն իմաստով գրած եմ , և
բոլորովին պիտի համոզուէր թէ Խորվական շոգենա-
ւով Մէրսին կ'երթամ և անկէ ալ դէպ ի Վան . . . :

Այդ օրը (Երկուշաբթի երեկոյ) , ի պատիւ ինծի
սեղան մը պատրաստուած էր Պէրութի վաճառական-
ներու միոյն տան մէջ , Սեղանին հրաւիրուած էին Ե-
րուսաղէմի Պէրութի Տեսուչը և Պէրութի մէջ գտնուած
վաճառականներէն և պատուաւոր ազգայիններէն 17-18
Հայեր :

Սեղանին մասնակցողներէն շատ քիչերն էին որ գիտէին թէ յաջորդ օրը կ'սպասուէր փախչիմ. Դասկ աւմենքն ալ գիտէին որ յաջորդ օր անպատճառ պիտի մեկնէի Պէրուսէն: Բնական էր որ բաժակաճառեր սկսէին. առաջին բաժակը քանի որ իմ կենացս առաջարկուած էր, երկրորդ բաժակը պէտք էր որ ես առաջարկէի նախ Հնչակեան կուսակցութեան յաջողութեան: Առաջարկած բաժակս պարպուելէն վերջ, սեղանին մասնակցող տարիքոտ մէկն ըսաւ.

— Այո՛, պէտք է Հնչակեան կուսակցութեան յաջողութեան համար միշտ պարպենք մեր բաժակները և բարեմաղթութիւններ ընենք: Բայց պարտք կը դնենք ձեր վրայ և կը խնդրենք որ շուտով երթաք և մեր Հնչակը ազատէք Արփիարի ձեռքէն. այս մասին շատ կը խնդրենք...

Արտասանած խօսքերէն այնչափ ազդուեցայ որ քաղաքավարութեան հակառակ ըլլալով, խօսքը ընդհատեցի ըսելով.

Ինչպէս. Հնչակը ազատեմ Արփիարի ձեռքէն. Հնչակը երբ Արփիարի ձեռքն անցած է. կը խնդրեմ շուտ բացատրեցէք ձեր ըսածները:

Ես արդէն յուզումէս ոտքի ելած էի, և կ'սպասէի լսել բացատրութիւնը. յանկարծ մէկ երկուքը ըսին.

— Ոչինչ չկայ, Արփիարը կ'ուզէ եղբր որ ինքն ալ Հնչակի մէջ յողուածներ գրէ և այդ պատճառաւ աննշան անհամաձայնութիւն մը ծագած է Նազարբէկի և Արփիարի միջեւ և շատ հաւանական է որ մինչեւ հիմա վերջացած է:

Ես դեռ ոտքի վրայ կեցած սեղանակիցներուս երեսը կը նայէի, տեսայ որ մէկ քանիները միեւնոյն բանը կը հաստատէին հաւանութեան նշաններով. հա-

մակերպեցայ աւելի այն գերազանց պատճառաւ որ քաղաքավարութեան դէմ էր իրենց ուրախութիւնը տխրութեան փոխել:

Թէ՛ պանդուկին մէջ և թէ՛ Երեքշաբթի առաւօտ մեկնելէս առաջ որչափ որ հետաքրքրուեցայ միշտ յողուած գրելու ու չգրելու անհամաձայնութեան խնդիր մը կայ և շատ հաւանական է որ այժմ վերջացած է կ'ըսէին:

Անշուշտ անտրամաբանական կ'ըլլար 15—20 անհասներու խօսքին չհաւատալ և միայն մէկ մարդու ըսածներուն կարեւորութիւն տալ. և չուզեցի այլեւս հետաքրքրուիլ:

Հեռուէն ինծի ցոյց տուին մակոյկը որ արդէն անկողինս ևայլն մէջն էր: Անցագիրս տալու միջոցին ինձ հանդէպ կոշտ վարմունք մը ունեցող պաշտօնեային քիթին խնդալէ վերջ ուզեցի մակոյկ նստիլ:

Պաշտօնեան արմուկը սեղանին կրթնցուցած գլուխը ձեռքին մէջ առած կը մրափէր. իրեն մօտեցայ անցագիրս և 20 փարա սեղանին վրայ դնելով անթնցույցի և ըսի.

Թերեւս ժամը երկուքին դործ ունենամ և բազմութիւնը շատ ըլլայ, անցագրիս վրայ «տեսնուած է» գրեցէք որ վերջանայ:

Պաշտօնեան 20 փարան տունելով, «տեսնուած է» գրելէն վերջ նորէն սկսաւ մրափել. այս անգամ գլուխը սեղանին վրայ դնելով:

Ձրանսական շողենաւին մէջն էի այլեւս: Մակուկավարը երկտող մը կ'ուզէր ինձմէ շողենաւ հասած ըլլալու համար. իրեն այնպէս պատուիրած էին Պէրուսի բարեկամներս: Երկտողը տուի մակուկավարին ու մեկնեցաւ, և մենք ալ ճիշդ ժամը երկուքին Պէրուսէն մեկնեցանք հոն թողլով Խալիվական շողենաւը:

Դեռ Կիպրոս չհասած, սոսկալի փոթորիկ մը սկսած էր. Լարնաքայի առջեւ այն աստիճան կատաղի ալիքներ կային որ մակուկավարները չէին համարձակեր գալ մեզի առնելու, չոգենաւը անդադար կը սուլէր: Կիպրոսցիներն իսկ յուսահատած չէին ուզեր այդ վտանգալից վիճակին մէջ մակոյկ նստիլ:

Ծովեզերքը ահագին բազմութիւն լեցուած էր իբր հանդիսատես: Եւ քովիս նամակը յանձնած չէի նաւապետին. եթէ հակառակ պարագային և բուռն փափաքիս, Լարնաքա չկարենայի դուրս ելլել, այն ատեն պիտի յանձնէի նամակը:

Վերջապէս մարդ գլուխ 6 չիլին սակարկելով հինգ հոգի մակոյկ իջանք. ալիքները այն աստիճան կատաղի էին որ անկողինս և մենք փառաւոր կերպով թրջուեցանք: Կը մտածէի և ինքնիրենս կ'ըսէի թէ արդեօք կեանքս միշտ այսպէս փոթորկովից պիտի ըլլայ:

Մակոյկը անկարելի էր որ եզերքին մօտենար, ուրովհետեւ իորտակուելու վախ կար: Մակուկավարը ցամաքէն մարդիկ կանչեց որոնք գրեթէ մերկայած ծով մօտն և մեզի կռնակնին առած դուրս հանեցին: Երբ ցամաք ելայ, վրայէս գլուխէս ջուրեր սկսան վազել, որովհետեւ ծովու ալիքները բոլորովին թրջած էին զիս: Ինքզինքս այլեւս ամէն վտանգէ ազատ կը նկատէի: Վերջապէս Համիտեան դաւադրութենէ մը ճողոպրած և ինքզինքս բոլորովին ազատ կը նկատէի անդլիական հողին վրայ. միայն թէ չէր կարելի մտքէս վրիպէր զուգադիպութիւն մը:

1897 Յունուար 1ի առտուն էր որ Լարնաքա կը հասնէի, այսինքն նոր տարիին առաջին օրը. ուրեմն նոր տարիի առաջին օրէն կ'սկսէր բռնապետութեան ճիրանէն ազատուիլս: Նոր տարիին հետ նոր աշխարհ

կը մտնէի, և թէ նոր ապրիլ կ'սկսէի: Անմիջապէս Հնչակեան ընկերները զիս շրջապատեցին և Կոնստանդնուպոլիս հերկայացուցիչ Ասլանը իսկոյն Լոնտոն Նազարբէկին հեռագրեց բանտէն ազատուիլս:

Տօնիկեան Ասլանը իբր Հնչակեան հերկայացուցիչ իրեն սենեակը տարած էր զիս և իսկոյն թրջուած հագուստներս և ճերմակեղէններս փոխել տուաւ: Բնական էր որ փափաքէի ժամ առաջ տեսնուիլ կամ տեսնել Լարնաքայի մէջ գտնուող բոլոր Հնչակեան ընկերները

Մարկոս Ալոնանեան (Ասլան Տօնիկեան)

որոնցմէ բաժնուած էի հագուստներուս թաց ըլլալուն պատճառաւ: Ասլանին յանձնարարեցի երթալ այնպիսի զբօսարան մը կամ տեղ մը՝ ուր կարելի ըլլայ տեսնել բոլոր ընկերները: Ասլանը վարանոտ կերպով մը առաջարկեց որ լաւ է քիչ մը հանգստանամ ու վերջէն ընկերները տեսնեմ:

Իմ հանգստութիւնս ժամ առաջ ընկերներուս հետ տեսնուելու մէջ կը կայանայ, պէտք է երթանք, ըսի, ու մեծ սրճարան մը գացինք:

Սրճարանին մէջ որչափ որ 10—12 բնկերներ ներկայ էին, հետզհետէ եկան միւս բնկերները եւս, որոնց թիւը գրեթէ կրկնապատկուեցաւ: Բնական էր որ ամենքն ալ քիչ շատ գոհացնէի իմ բոլորովին անակնկալ ազատումին պատմութիւնովը, և ինծի եղած բոլոր հարցումներուն պատասխանելէս վերջ, կ'ըբէր ինծի եկած էր հարցնելու մեր Կուսակցութեան ներքին խնդիրներու մասին: Այս հարցումներուս պատասխանը եղաւ վարանում, կծկտուիլ և գլուխնին առջեւնին ծռիլը, այս անակնկալ վարուելակերպն ինծի զարմանք պատճառեց և սկսայ աչքերս չորս կողմ դարձնել և բնկերները դիտել. ամենքն ալ յանկարծակիի եկած լուռ ու մունջ կը մտածէին:

Ինչ կայ, մի՞ գուցէ դժբախտութիւն մը տեղի ունեցած է որ ամենքդ ալ կը մտածէք և չէք ուզեր պատասխանել:

Նորէն լռութիւն. պատասխան չկար: Յանկարծ յիշեցի նախորդ օրուան սեղանին վրայ տարիքոտ մարդուն բրած խօսքերը: Այդ յիշողութենէս ելեկտրականացած ըսի.

Ինչո՞ւ կ'ուզէք ինձմէ պահել, կը կարծէք որ ես լսած չլլամ տեղի ունեցած դժբախտութիւնը:

Նորէն պատասխան չկար, և գերեզմանային լռութիւն մը կը տիրէր:

Ասլան առաջարկեց ճաշի երթալ: Ոտքի ելայ. միայն Նշանը հետեւեցաւ միզի. միւսներուն յետեւութիւն ըսելով բաժնուեցանք: Ծամբան շատ ստիպեցի որ Ասլան պարզէ եղած անցուդարձն: Ասլան խոստացաւ ճաշէն վերջ պարզել: Սենսակին պատշգամբը նստած էինք. Ասլան սկսաւ պատմել: Իրեն պատմութենէն եզրակացուցի թէ Կուսակցութիւնը երկուքի բաժնուած է:

Վախնալու բան չկայ, որչափ որ երկուքի բաժնուած է, մեծամասնութիւնը մեր կողմն է, ըսաւ:

Ասլան խսկոյն վեր ելաւ և միւս սենեակը երթալով անագին շրջաբերանաններ բերաւ (որ երկու կողմէն ալ հրատարակուած էին) և ինծի տուաւ որպէս զի կարգամ ու բոլոր անցուդարձերուն իրազեկ ըլլամ: Շրջաբերականները ուշի ուշով կարդացի և անկից վերջ սկսայ մտածել, որովհետեւ անոնց պարունակութիւնը շատ ճիշտ եւ ցաւալի էր. որոշեցի միանգամ ընդ միշտ այդ ախուր և ցաւալի անցեալի մասին ո'չ գրել և ոչ ալ խօսիլ:

Որչափ որ խոր մտածումներս երու մէջ թաղուած մտովի այդ որոշումն կուտայի, այդ մասին ոչ գրել և ոչ ալ խօսիլ, բայց Ասլան և Նշան ամբողջ ուշադրութիւննին յարած կ'սպասէին լսել կարծիքս այդ ցաւալի դէպքի մասին:

Ասլանի և Նշանի համբերութիւնը թերեւս սպառած էր և հաւանական էր իրենք ըլլային լռութիւնը խզողը. բայց իրենց ակնկալութեան բոլորովին հակառակն տեղի ունեցաւ:

Հնչակեան Կուսակցութեան պառակտումն այնչափ գէշ ազդած էր իմ վրայ որ կարծես սիրտս ու հոգիս դաշուենահար եղած ու արիւնոտած էր. այդ արիւնը սրտիս մէջ բնական էր որ չպիտի մնար, սիրտս պոռթկաց և այդ պոռթկումի արդիւնքն եղաւ աղայի մը նման հեկեկելով լալ: Քովիւններս բնական էր որ պիտի նման հեկեկելով լալ: Քովիւններս բնական էր որ պիտի ջանային զիս յուսադրել և միտքս բաց, բայց ապարդիւն. ես միայն իմ սրտիս կսկիծով կը դալարուէի և կ'ողբայի Կուսակցութեան պառակտումն. ինծի համար աւելի ցաւալին այն էր թէ, ինչ որ բռնապետութիւնը յաջողած չէր Հնչակեան Կուսակցութիւնը իր բիրտ

ուժով տկարացնել, մենք Հնչակեաններս ինքնաբերաբար տեղի ունեցած հերձուածով Կուսակցութիւնը կը կը տկարացնէինք: Լուռ ու մունջ դեռ արտասուացս չիթերը չգաղթած պատրաստած անկողնոյս մէջ փռուեցայ հոն թափելու արտասուքներս...

Առաւօտ էր Ասլան անսպէս կենթադրած էր թէ անպատճառ Նաղարսէկի կողմ պիտի անցնէի: Իր հարցման պատասխանեցի:

Հիմայ ոչինչ չեմ կրնար ըսել քանի որ երկու կողմն ալ ունիմ հին ընկերներ, հետեւաբար հապճեպով որոշում մը տալս կրնայ ըլլալ որ առաջացին սխալած ըլլալս զգացնէ ինձ: Թէեւ ես անհափ հաւատք չունիմ Արփիարի վրայ բայց պէտք ունիմ խնդիրը մօտէն և մանրամասնօրէն քննել, որպէս զի սխալ քայլ մը առած չըլլամ. պէտք է երկու կողմի ընկերներու հետ շփուիմ, գաղափարներու փոխանակութիւններ ունենանք, անկից վերջ խնդիրը ինքնին կը դիւրանայ. ուրեմն այժմ ես փափուկ դրութեան մէջ կը գտնուիմ:

Նոյն առաջարկն ըրաւ ինձ: Նաեւ Արփիարի կեդրոնի անդամ Միհրան Սեվազլըն որ Լարնաքա կը գրտնուէր, և ես նոյնը պատասխանեցի իրեն, ինչ որ պատասխանած էի արդէն Ասլանին:

Լարնաքայի մէջ Արփիարականները աւելի շատ էին. որչափ որ Ասլանին հիւր եղած էի, կը տեսնուէի միշտ Արփիարականներու հետ և կը լսէի իրենց ըսածները: Վերջապէս ինծի համար դեռ գոյութիւն չունէր Կուսակցութեան պառակտումը. բոլոր Հնչակեաններու հետ կը տեսնուէի իբր Հնչակեան ընկեր:

Վերջը շատ խորունկ էր և ցաւը կսկծալի. այդ կսկիծը շատ անգամներ աչքերէս արտասուաց չիթեր կը խլէր, եղածը եղած էր. դառն իրականութեան մը

հանդէպ կը գտնուէի: Տեղի ունեցած պառակտման և գոտութեան վերջ տալը իմ կարողութեան չափ ու շատ վեր էր. պէտք էր և ստիպեալ էի համակերպիլ. ուրիշ ճար չկար:

Ինծի կը մնար անխտիր ամէն Հնչակեաններու հետ իբր ընկեր տեսնուիլ, լսել և հաւաքել տեղեկութիւններ ու փաստեր որոնց վրայ միայն հիմնուած կարելի էր իմ դիրքս ճշդել. ուրեմն պէտք էր շուտով Լոնտոն երթայի և խնդիրը մօտէն շօշափէի:

Ընկերներս գիտէին որ Կիպրոս շատ չպիտի մնամ. փափաքեցան զիս Նիքոսիա տանիլ և թէ արդէն Նիքիսիոյ երեւելի վաճառականներէն Կիւլէզեանի տիկին Յուլիանէ մեր ընկերուհին մասնաւորապէս հրաւիրած էր զիս, իրենց տունն հիւրնկալելու համար:

Փափաքեցայ Նիքոսիա գտնուած անգլ. բանտը տեսնել, ինչ որ շատ կը գովէին մեր ընկերները: Բանտին անօրէնութեան սովորութիւնն էր որ, բանտ այցելողները ամօմարը պէտք էր ստորագրէին: Կարեւորութիւն չտալով իսկական անուանովս և մականունովս ստորագրել ուղեցի, ստորագրելէս վերջ թուրք պաշտօնեան բացագանչեց:

— Դուք այն Ճանկիւլեանն էք, որ եօթը տարի առաջ Գուրգան Պայրամին առաջին օրը ձեր Պատրիարքարանի յոյցին պարագլուին էիք. այնպէս չէ:

Ո՛չ, ես երեք օր առաջ Պոլիսէն Կիպրոս հասայ և քանի մը օրէն նորէն Պոլիս պիտի վերադառնամ, ես ուրիշ Ճանկիւլեան մ'իմ:

Պաշտօնեան չկլկեց ըսածս, բայց ինչ փոյթս և ինչ կարող էր ընել, ոչինչ:

Անգլ. բանտն ընկերներուս պատմածէն աւելի գտայ:

Նախ բանտ մը որուն մէջ բնաւ խտրութիւն չկար։ Իշխանի զաւակէն մինչեւ ամենայեալին աղքատին զաւակը պէտք էր միակերպ ուտէին, հագուէին և ապրէին։ Ըստ բանտային օրէնքին, յանցաւորը եթէ ըլլար իշխան մը և կամ ամենէն յետին մէկը, սահմանուած պատիժը պիտի կրէր առանց մազի մը չափ բացառութեան։

Ծխելը որ արգելուած էր, նորէն ընդհանուր էր։ Փսււին մէջ պատրաստուած հացը մէկ տեսակ էր և եփուած կերակուրները ամենուն համար էին։ Բազմաթիւ պարտաւորիչ էր 15 օրը անգամ մը. անկէ առաջ գացողներուն համար արգելք չկար։ Քանի մը տեսակ արհեստներ կային որ ըստ կամի էին. ուղող բանտարկեալը կարող էր աշխատիլ. որոշուած օրականը տնօրէնին քով կը մնար երբ բանտէն ազատուէր տոկոսով մէկտեղ կ'առնէր ու կ'երթար։ Մաքրութեան այնչափ հոգ կը տարուէր որ աղտոտները պատիժի կ'ենթարկուէին։

Բանտարկելոց այցելութեան եկողներու որոշեալ օրերէն զատ ոչ ոք կարող էր ներս մտնել ու այցելել։ Մաքուր հիւանդանոց մը և կանոնաւոր դեղարան մը ունէր։ Պոստի համար կատարեալ ազատութիւն կար լայն ու ընդարձակ բակին և պարտէզին մէջ։

Ամէն մէկ բանտարկեալի խուցին մէջ մահճակալ մը և անկողին մը և գիրք մը կար։ Դուրսէն խուցերու դռներուն վրայ տախտակներ կախուած էին. որոնց վրայ յստակ կերպով գրուած էին բանտարկելոց ձերբակալման թուականը, պատիժի որքան ըլլալը և ազատ արձակուելու թուականը։

Բանտին մէջ հանգիստ չկեցող կամ ու իրից յանցաւորի մը համար ո'չ շղթայ կար և ոչ ծեծ ու ոչ ալ

կոշտ հայհոյութիւններ, այդ տեսակներուն համար (անշուշտ գործած յանցանքին համեմատ) քար կոտրել կար. բանտարկեալը իրեն օրինակ տրուած քարի չափով ու մեծութեամբ պէտք էր կոտրէր որոշ ժամու մը մէջ. եթէ մինչեւ որոշեալ ժամուն չկոտրէր ու չվերջացնէր, այն ատեն յաւելում կ'ըլլար և բանտարկեալը ստիպեալ էր շուտ կոտրել վերջացնել, որպէս զի կրկին յաւելում չըլլար։ Պատիժի ուրիշ տեսակ մ'ալ կար։ Ծիշդ խոշոր կլոր ժամացոյցի նման՝ այսինքն 50 սանդիմէթր խոշորութեամբ և այդ ժամացոյցին ետին տպագրական մեքենայ մը դարձնելու պէս փայտ մը կար շարժելու համար. որպէս զի սլաքը յառաջանար։ Յանցանքին համեմատ բանտին տնօրէնութիւնը կ'որոշէր թէ այդ ժամացոյցին վրայի սլաքը մինչեւ ո՞ւր պիտի հասնէր որոշեալ ժամու մը մէջ. եթէ բանտարկեալը ծուլութիւն ընէր և ետեւի այդ անիւը չդարձնէր և որոշեալ ժամուն սլաքը որոշ տեղը չհասնէր, նորէն շարունակել կուտար, անշուշտ վրան յաւելում ընելով։ Ահա այս երկու պատիժներն էին որ պիտի կրէին բանտարկեալները։ Թուրքիոյ բանտերուն բաղդատմամբ ասիկա արքայութիւն է կ'ըսէի և պատրաստուած էի մեկնիլ երբ թուրք պաշտօնեան եկաւ և ըսաւ։

Ինչպէս գտաք, հաւնեցա՞ք մեր բանտին և օրէնքին որ մեր պաշտօնեան անշուշտ ձեզ բացատրեց։

Այո, հաւնեցայ. չնորհակալ եմ որ արտօնեցիք և զաղափար մը կազմեցի։

Թրքական բանտերու հետ բաղդատելով մերինը ի՞նչպէս կը գտնաք։

Նս ոչ բանտարկուած եմ և ոչ ալ թուրքիոյ բանտերը տեսած. բայց պատմածնուն նայելով բաղդատմամբ ձեր բանտերը հիանալի են։

Գիտելի թէ պաշտօնեային նպատակն ի՞նչ էր . կ'ուզէր խօսք առնել ինձմէ : Մտովի ըսի . չա՛տ ուշ մնալեր ես , ողորմելի արարած :

Սրբէն դրան քով հասած էինք . շնորհակալու թիւնս յայտնելէն վերջ մեկնեցանք բանալն :

Լարնաքա էի : Հալէպէն հոն հասան Հնչակեան Գրիգորեան եղբայրները , երբ զիս տեսան զարմացմամբ ըսին .

— Կառավարութիւնը կարծելով թէ Խալիվական շողենաւով Մէրսին ելած էք . Մէրսինը ու Իսքէնտէրունքը տակն ու վրայ կ'ընէ և ձեզի կը փնտռէ : Ատանա , Հալէպ և ուրիշ տեղեր հեռագիրներ տուած է ձեր մասին լուր մը առնելու : Շատ զղջացած են որ ձեզ հսկողութեան ներքեւ Մէրսին ղրկած չեն . վերջապէս գիշեր ցորեկ ծանկիւլեանը կը փնտռեն :

— Բանի որ կը փնտռեն , ըսել է կը փափաքին որ ահանուինք . կը յուսամ որ վերջէն պիտի կարենամ տեսնուիլ , ոչ թէ իրենց ուզած ձեւով այլ իմ ուզած ձեւովս . իսկ հիմա որոշած եմ արդէն Եւրոպա երթալ ու քիչ մը պտտիլ :

ՎԵՐՋ Գ. ՄԱՍԻՆ

ՆԻԻԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

Ա.	Անցեալը ներկան եւ ապագան	4
Բ.	Բա՛նճ քի դժոխք	12
Գ.	Այլեւս ո՛ւր եր	24
Դ.	Հազարապետին Մրսին ցաւը	70
Ե.	Բանսին մեջ յեղափոխութիւն	78
Զ.	Սասունի ապստամբութիւնը	86
Է.	Լարուած բալարդը	92
Ը.	Տիկին Նազարբէկի այցելութիւնը	95
Թ.	Սոսկալի տառապանք	104
Ժ.	Ընդհանուր ներում	123
Ժ՝.	Փախչելու միջոցներ	129
ԺԲ.	Հնչակեանները նորէն կը գործեն	163
ԺԳ.	Քեամիլ պէյը եւ Սուլթան Համիթը	191
ԺԴ.	Ներման արժանանալս	199
ԺԵ.	Դաւադրութիւն եւ ծուղակ	206

Վաճառման կեդրոնացեղին է «ԿՈՀՍ.Կ»ի
խմբագրասունը :

Դիմել՝

استانبول بوسته قوطوسی نومرو ۱۲۵ غوهاق غزته سنه

Rédaction «GOHAG» B. P. Centrale 125, Constantinople

Խմբագրություն «ԿՈՀՍ.Կ»ի, 125 փասառ-կղ, Կ. Պոլիս

11.968-1-9
11971-8